1

श्रीरामानुजाय नमः अखिलभुवनजन्मस्थेमभंगादिलीले विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे श्रुतिशिर
सि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे भवतु मम परस्मिन् शेमुषी भक्तिरूपा १ पाराशर्यवचः सुधामुपनिषदुग्धा
ब्धिमध्योद्धृतां संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसंजीवनीं पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्याघातदूरस्थि
तामानीतां तु निजाक्षरैः सुमनसो भौमाः पिबंत्वन्वहं २ भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वा
चार्याः संचिक्षिपुस्तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यंते अथातो ब्रह्मजिज्ञासा अत्रायमथ
शब्द आनंतर्ये भवति अतःशब्दो वृत्तस्य हेतुभावे अधीतसांगसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलके
वलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षाभिलाषस्यानंतस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनंतरभाविनी ब्रह्मणो
जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानात् यद्यपि संबंध
सामान्यपरिग्रहेऽपि जिज्ञासायाः कर्मापेक्षत्वेन कर्मार्थत्वसिद्धिः तथाप्याक्षेपतः प्राप्तादाभिधानिकस्य
ज्यायस्त्वात् कर्मणि षष्ठी गृह्यते न च प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति कर्मणि षष्ठ्याः समासनि
षेधः शंकनीयः कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवसद्भावात् ब्रह्मशब्देन च स्वभावतो निरस्तनिखि
लदोषोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणः पुरुषोत्तमोऽभिधीयते सर्वत्र बृहत्त्वगुणयोगेन

द्वि

श्री
भा० २

निविधीयंते एवं मन्त्रानानप्रस्तुतशब्दाचारेति श्राम्नायउक्तो येन वेदविदाचार्येण पनीतस्पष्टतानियमो विशेषयुक्त
स्याचार्येण स्वाध्यायोन्त्राह्मणमदन्त्राणिग्रहणफलमध्ययनमित्यवगम्यते अध्ययनं च स्वाध्यायसंस्कारः स्वा
ध्यायोध्ययनसंगति स्वाध्यायस्य कर्मत्वावगमात् संस्कारो हि नाम कार्यान्तरयोग्यताकरणं संस्कार्यत्वं च स्वा
ध्यायस्य युक्तं धर्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थचतुष्टयसाधनतावबोधित्वात् जपादिना स्वरूपेणापि तत्सा
धनत्वाच्च एवमध्ययनविधिर्मन्त्रवन्नियमवदक्षरग्रहणमात्रे पर्यवस्यति अध्ययनगृहीतस्य स्वाध्याय
स्य स्वभावत एव प्रयोजनवदर्थावबोधित्वदर्शनात् गृहीतात्स्वाध्यायादवगम्यमानानां प्रयोजनवतोर्थाना
मानतो दृष्टानुरूपप्रकारविशेषनिर्णयफलवेदवाक्यविचाररूपमीमांसाप्रवोधीनवेदः पुरुषः स्वयमे
व प्रवर्त्तते तत्र कर्मविधिस्वरूपेण निरूपिते कर्मणामल्पास्थिरफलत्वं दृष्ट्वा अध्ययनगृहीतस्वाध्यायैकदेशो
पनिषद्वाक्येषु चामृतत्वरूपानन्तस्थिरफलावाप्तप्रतीतेस्तन्निर्णयफलवेदान्तवाक्यविचाररूपशारीरकमी
मांसायामधिकरोति तथा च वेदान्तवाक्यानि केवलकर्मफलस्य दूषयित्वा ब्रह्मज्ञानस्य चानन्तफलत्वं दर्श
यंति तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते अन्तवदेवास्य तद्भवति राम
नह्यध्रुवैः प्राप्यते ध्रुवं प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ॥ २

कर्मभिः।

2

द्विवक्षणमात्रः इहलंचखल्वेणस्तसौत्र यज्ञानवधिकानिधार्यं सोऽस्यमख्योर्थः सचसर्वे धर्म एव धर्मोऽज्ञस्य
हस्तत्वैव मालाहजन्यस्मादन्यजनदृष्टालेशयोगादौपचारिकः अनेकार्थकल्पनायोगात् भगवत्कृतत्वात
त्रयाम्नैवस्मृतत्वाय सएव निज्ञासः पुनः सर्वे धर्मो जिज्ञासाकर्मभूतं ब्रह्मज्ञानमिकानिज्ञासारच्छायार
थमाणप्रधानत्वादि धर्मानज्ञानमिह विधीयते मीमांसापूर्वभागज्ञातस्यकर्मणोल्पास्थिरफलत्वाद्‌इय
तिनभागवसेयस्यब्रह्मज्ञानस्यानंतातपफलत्वाचपूर्वोक्तज्ञानकर्मज्ञानादनंतरं तत एव हेतोर्ब्रह्मज्ञान
त्वमितिइत्थंभवति तथाहइतिकारः इताकर्मादिगमादनंतरंब्रह्मविविदिषेतिवक्ष्यतिचकर्मब्रह्ममीमा
सयोरेकशास्त्रीयसंहितमेतत्‌ शारीरके जैमिनीयेनयोरुपालब्धमेनेतिधातेकाव्यसिद्धिः अतः प्रतिपाद रिति
यिषितार्थभेदेनषट्‌भेदवदध्यायभेदवच्चपूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदः मीमांसाशास्त्रमधातोधर्मजिज्ञासा
इत्यारभ्यानावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दादित्येवमंतंसंगतिविशेषेणविशिष्टक्रमं तथाहिप्रथमंतावन्न्सा
ध्यायोध्येतव्यइत्यध्ययनेनैवस्वाध्यायपदार्थवाच्यवेदाख्यान्तररात्र्योर्थइत्यवधार्यते तच्चाध्ययनं किंरूपंक
थंचकर्तव्यमित्यपेक्षायां अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतनमध्यापयेदित्यनेनमाचार्यकर्मोपाध्यायरूपाङ्ग
त्वयथाविधिप्रकरणंदर्शयतीतमासानिशेषमंचमानित्यादिव्रतनियमविशेषोपदेशोपकल्पिता

श्री
भा०३

मिथ्याज्ञाननिवृत्तिर्नामात्मैकत्वविज्ञानं प्रतिपिपादयिषितं अस्मादिमेसावलं विकर्म्मज्ञानं क्वोपयुज्यते अत्यन्त
विरुद्धमेव उक्तीर्णादिविचारस्तु कर्म्मशेषभूत एव ज्ञानरूपत्वाविशेषादिहैवक्रियते अतएव न साक्षात्संगतः अ
नात्यथा नेशास्त्रं नदर्शितमेव प्रहेहुर्त किमपि वक्तव्यं वा इतनदर्शितं च कर्म्मविज्ञानमेव कर्म्मसमुच्चि
ताज्ञानादपवर्गश्रुतेः वदन्ति वसर्वापेदाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति अपेक्षिते च कर्म्मशयज्ञाने केन सम
च्चयः केनेति विभागो न प्रकाश्यते तत्र अनन्तदेवसहेहत्र तेनयुक्तं कैसेल्विशेषप्रत्यनीकचिन्ताब्रह्म
विज्ञानादेवाविद्यानिवृत्तेः अविद्यानिवृत्तिरेव हि मोक्षः वर्णाश्रमविशेषसाध्यसाधनेतिकर्त्तव्यताद्यनं
तविकल्पास्पदं कर्म्मसकलभेददर्शननिवृत्तिरूपाज्ञाननिवृत्तेः कथमिव साधनं भवेत् अतएव कर्म्मणा
मनित्यफलत्वेन मोक्षविरोधित्वं ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दर्शयति अन्तवदेवास्य तद्भवति तद्यथेह कर्म्म
चितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तमे
वं विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः यद्यपि चेदमुक्तं यज्ञादिकर्म्माणि येतानि विद्येति तद्वस्तुविरोधात् क्वचित्तत्पर्यार ३
लोचनया चातः करणनैर्म्मल्यद्वारेण विविदिषोत्पत्त्यावुपयुज्यते न फलोत्पत्तौ विविदिषन्तीति श्रवणा
त् विविदिषायां जातायां ज्ञानोत्पत्तौ शमादीनामेवान्तरङ्गोपायतां श्रुतिरेवाह शान्तो दान्त उपरतस्ति
तिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति तदेवं जन्मान्तरकृतानुष्ठितानभिसंहितफलविशेष

राम
३

नास्त्यकृतःकृतेन तद्विज्ञानार्थंस गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं तस्मैसविद्वानुपसन्नाय
सम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्वितायेनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यंप्रोवाचतांतत्त्वतोब्रह्मविद्यां ब्रह्मविदाप्नोतिपरंनपुन
र्त्यवे नदेकंपश्यतिनपश्योमृत्युंपश्यतिसत्त्वाद्भवतितमेवविद्वानमृतइहभवतितमेवविदित्वातिमृत्युमेति
नान्यःपंथाविद्यतेऽयनाय पृथगात्मानंप्रेरितारंचमत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेतीत्यादीनि ननुचसांग
वेदाध्ययनादेवकर्मणांस्वर्गादिफलत्वंस्वर्गादीनांचक्षयित्वंब्रह्मोपासनस्याक्षयफलत्वंचज्ञायतएवश्र
वणानंतरंमुमुक्षुर्ब्रह्मजिज्ञासायामेवप्रवर्त्ततांकिमर्थोधर्मविचारापेक्षा एवंतर्हिशारीरकमीमांसायामपि
नप्रवर्त्ततां सांगाध्ययनादेववेदान्तवाक्यार्थावगमात् ससंशयाभावात् श्रौतीतिविद्युतएव तथापिस्वार्थेनतुहीन
त:६ स्यवाक्यस्यार्थनिश्चायकत्वादाचार्यैतंसर्वत्रापिसंशयविपर्ययौनातिवर्त्तेते अतस्तन्निर्णयायवेदान्तवा
क्यविचारःकर्त्तव्यइतिचेत् तर्हिधर्मविचारोपिकर्त्तव्यइतिपक्षपातंमाभूत् ननुचब्रह्मजिज्ञासायदेवनि
यमेनाथेतिनेनैवंसूत्रेचनंकिंचित्वक्तव्यंधर्मविचारापेक्षाब्रह्मजिज्ञासायाः अधीतवेदान्तस्यानधिग
तकर्मणोपिवेदान्तवाक्यार्थविचारोपपत्तेः कर्मांगाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनान्यत्रैवचिन्त्यन्तेतदनधिग
तकर्मणोनयथाकांक्षन्तीतिचेत् मनमिसौहिभवबन्धकारीरकशास्त्रविज्ञानस्य अस्मिन्शास्त्रेनात्यविधा
कृतविविधभेददर्शनातिमित्तजन्मजरामरणादिसांसारिकदुःखसागरनिमग्नस्यनिखिलदुःखमूलभूत

श्रीमा
६
सामग्रीतीतीममुपयोगमभिप्रेत्यवाक्यस्याविविदिषंतीत्युक्तमिति अतः कर्मज्ञानस्यानुपयोगाडुक्तमे
वसाधनचतुष्टयंपूर्ववृत्तमितिवक्तव्यं अतोऽत्रैतयुक्तमविद्यानिवृत्तिर्वमोक्षः साचब्रह्मविज्ञानादेव लघुसिद्धं
भवतीतिमद्भ्युपगम्यते अविद्यानिवर्तनयवेदान्तवाक्यविधिजनितज्ञानंकिंरूपमितिविवेचनीयं किंवा
क४ वाक्यार्थज्ञानमात्रं उतनिर्मूलभ्रमवासनात्मकंज्ञानमिति ननावद्वाक्यजन्यज्ञानं तस्यविधानमंतरे
णापिवाक्यादेवसिद्धेः तावन्मात्रेणाविद्यानिवृत्त्युपलब्धेश्च नचवाच्यंभेदवासनायामतिरस्कृतायां
वाक्यमविद्यानिवर्तकंज्ञानंनजनयति जातेपिसर्वस्यसहसैवभेदज्ञाननिवृत्तिर्दोषाय चंद्रैक
त्वेज्ञातेपिद्विचंद्रज्ञाननिवृत्तिवदनिवृत्तमपिछिन्नमूलत्वेननबंधायभवतीति सत्यांसामग्र्यांज्ञाना
नुत्पत्त्यनुपपत्तेः सत्यामपिविपरीतवासनायामाप्तोपदेशलिंगादिभिर्बाधकज्ञानोत्पत्तिदर्शनात्
सत्यपिवाक्यार्थज्ञानेऽनादिवासन[illegible]मात्रयाभेदज्ञानमनुवर्ततइतिभवतानत्वाप्युक्तेवक्तं भेदज्ञा
नसामग्र्यामपिवासनायाः प्रतिबंधकत्वेनज्ञानोत्पत्त्यैवनिवृत्तत्वात् ज्ञानोत्पत्तावपिमिथ्यारूपा राम
यास्तस्याअनिवृत्तौनिवर्तकांतराभावात् कदाचिदपिनास्यावासनायानिवृत्तिः वासनाकार्यं ६
भेदज्ञानंछिन्नमूलंप्रत्यगनुवर्ततइतिबालिशभाषितं द्विचंद्रज्ञानादौतुबाधकसन्निधावपिमि

कर्मसमुदितकर्मायस्य विविदिषोत्पन्नो सत्यं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्र
ह्मेति फलनिश्चितेयं परांते निरवधानं निरंजनं अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानादविद्यानिवृ
त्ते वाक्यार्थज्ञानोपयोगीनि च श्रवणमनननिदिध्यासनानि श्रवणं नाम वेदांतवाक्यानामैकात्म्यवि
द्याप्रतिपादकानीति तत्त्वदर्शिनआचार्यात् आपाततः श्रवणं एवमाचार्यमुखाद्दृष्ट्वा ऽपास्यस्वात्म
मननं न्येवंश्रुतमिति हेतुतः शक्तिस्थापनं मननं एतद्विजातीयप्रत्ययनादिभेदवासनानिरसनतापास्यास्पदस्यानवरत-
भावना निदिध्यासनं एवं श्रवणमननादिभिर्निरस्तसमस्तभेदवासनस्य वाक्यार्थज्ञानमविद्यानि
वर्त्तयतीत्येवंरूपस्य श्रवणस्यावश्यापेक्षितमेव सर्वं कर्तव्यं तच्च नित्यानित्यवस्तुविवेकः शमदमा
दिसाधनसंपत्तः इहामुत्र च फलभोगविरागो मुमुक्षुत्वं चेत्येतत्साधनचतुष्टयं अनेन विना जिज्ञासान
पपत्तेः अर्थस्वभावादेवेदमेव सर्वं कृतमिति तात्पर्येण एतदुक्तं भवति ब्रह्मस्वरूपाच्छादिकाविद्यामूल
१३ मपारमार्थिकं भेददर्शनमेव बंधमूलं बंधश्चापारमार्थिकः सच स्वमूलापारमार्थिकत्वादेव ज्ञानेनैव
निवर्त्यते निवर्तकं च ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं न ह्येतस्य वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वरूपेण तदुत्पत्तौ कार्यं
वाक्यर्मणो नोपयोगः विविदिषायामेव तदुपयोगः सच पापमलक्षयमौनिवर्हणाद्वारेण सत्त्वविशु

भा०
५

दर्शनांतमनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र भाति च तपति च कीर्त्या विलासांतस्सर्वस्मे नय एवं वेद न स वेद अकृत्स्नो ह्येः
षः आत्मेत्येवोपासीत यस्तद्वेद यथास्मै वेदसमृ येन इत्यादि अन्यत्र अन्यमयं नाम गतो देवतां साधीयां देवनाम्पशुस्स
इति ध्यानं च तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपं ध्रुवास्मृतिः स्मृतिलंभे सर्वग्रंथीनां विप्रमोक्ष इति
ध्रुवायाः स्मृतेरपवर्गोपायत्वश्रवणात् सा च स्मृतिर्दर्शनसमानाकारा भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते स
र्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यनेनैकार्थ्यात् एवं च सति आत्मा वा अरे द्रष्टव्य
इत्यनेन निदिध्यासनस्य दर्शनरूपता विधीयते भवति च स्मृतेर्भावनाप्रकर्षाद्दर्शनरूपता वाक्यकारेणे वररुचिना
तत्सर्वं प्रपंचितं वेदनमुपासनं स्यात् तद्विषये श्रवणादिति सर्वासूपनिषत्सु मोक्षसाधनतया विहितं वेदनमु
पासनमित्युक्तं सकृत्प्रत्ययं कुर्याच्छब्दार्थस्य कृतत्वात् प्रयाजादिवदिति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धं तूपासनश
वाक्यकारेण ब्दादिति वेदनमसकृदावृत्तं मोक्षसाधनमिति निर्णीतं उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृतिः दर्शनान्निर्वचनाच्च
चेति तस्यैव वेदनस्योपासनरूपस्यासकृदावृत्तस्य ध्रुवानुस्मृतित्वमुपवर्णितं सेयं स्मृतिर्दर्शनरू ५
पापत्तिर्यादिता दर्शनरूपता च प्रत्यक्षतापत्तिः एवं प्रत्यक्षतापन्नामपवर्गसाधनभूतां स्मृतिं विशिन
प्रीतिरूपापन्नामिति ष्टि नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणु
योषणेन= निरवधिकं प्रीतिविषयत्वात्प्रियतम एव वरणीयो भवति यथायं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवान् प्रयतते इति
पिंडं प्रविविक्तेद्द कुरुते ग्रंथसमपं भवनीति निर्वचनेन तु साहानि तन्मम हृदि ष्ठामिति ४

ध्यानान्तरे तोः परमार्थतिमिरादिदोषप्रज्ञानाभावाभावेनाविनश्वरत्वान्मिथ्याज्ञानानिवृत्तिरविरुद्धाप्रबल
प्रमाणबाधितत्वेनभ्रमादिकार्यत्वनिवर्तने भेदप्रपञ्चनिरसनद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिमभ्युपगच्छतोऽ
द्वाविदपि ज्ञानोत्पत्तिर्न सेत्स्यति भेदवासनानामनादिकालोपचितत्वेनापरिनिर्वृत्तेः नहि कृष्णाचन्नाभ्या त२
भ्यासादनयाततिरस्कारेनिपपत्तेः श्रुतोवात्मार्थज्ञानादन्यदेवध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं ज्ञानं वेदान्तवाक्यैर्विधि
ध्यानं५ त्सितत्वात्चकृत्यः विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत अन्विष्य विजानाति ओमित्येवात्मानं ध्यायथेति चाप्यन्तरस्थ ध्यानं करे
मुमुक्षावनुद्यते आत्मानमेव लोकमुपासीत आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वे
ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः सेवा ... मात्राः निदिध्यासितव्यस्यादिने काक्षीत अन्विष्य विजानाति
विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्येवमादिभिर्वाक्यार्थज्ञानं ध्यानोपकारिकत्वात् तदन्विष्य विज्ञायेत्यनूद्य प्रज्ञां कु
र्वीत विजानातीति ध्यानं विधीयते श्रोतव्य इति चानुवादः स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनार्थावबोधः पुरुषः प्र
योजनवत्त्वावबोधितश्रवणात् तन्निर्णयपरत्वमेवं भवतीति श्रवणस्य प्राप्तत्वात् श्रवणप्रतिष्ठार्थ
त्वान्मननस्य मन्तव्य इति चानुवादः तस्माद्ध्यानमेव विधीयते ननु तिवाऽवृत्तिरसकृदुपदेशादिति नरि
दं श्रवणवर्गोपायतया विधिरिति वेदनमुपासनमित्यवगम्यते विज्ञपासोऽत्यतिरेकेणोपक्रमोपसंहार

ज्ञात्वा सुखं ज्ञानादिश्चाश्रमदुःखं पतितापन्नं निमित्तदुःखं च काकापुच्छनं॥

भा० नये सर्वाणामाश्रमकर्माणि यावज्जीवमनुष्ठेयानि वक्ष्यति च आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम् अग्निहोत्रादि तु तत्का
६ र्यायैव तद्दर्शनात् सहकारित्वेन चेत्यादि सूत्रकारश्च अतो वाक्यकारेण विवेकादिभ्य एव निष्पत्तिमाह तच्च वि
वेकविमोकाभ्यासक्रियाकल्याणानवसादानुद्धर्षेभ्यः संभवान्निर्वचनाच्चेति विवेकादीनां स्वरूपं चाह
८४ जात्याश्रयनिमित्तादुष्टादन्नात्कायशुद्धिर्विवेक इति अत्र निर्वचनम् आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृतिरिति विमोकः कामानभिष्वङ्ग इति शान्त उपासीतेति निर्वचनम् आरम्भणसंशीलनं पुनः पुन
रभ्यास इति निर्वचनं स्मार्तमुदाहृतं भाष्यकारेण सदा तद्भावभावित इति पञ्चमहायज्ञाद्यनुष्ठानं शक्तितः
क्रियेति निर्वचनं क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दा
नेन तपसानाशकेनेति च सत्यार्जवदयादानाहिंसानभिध्याः कल्याणानीति निर्वचनं सत्येन लभ्यस्ते
षामेवैष विरजो ब्रह्मलोक इत्यादि देशकालवैगुण्याच्छोकवस्त्वाद्यनुस्मृतेश्च तज्जं दैन्यमभास्वरत्वं
मनसोऽवसाद इति तद्विपर्ययोऽनवसादः निर्वचनं नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति तद्विपर्ययजा
तुष्टिरुद्धर्ष इति तद्विपर्ययोऽनुद्धर्ष इति अतिसंतोषश्च विरोधीत्यर्थः निर्वचनमपि शान्तो दान्त इति ए
वं नियमयुक्तस्याश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनैव विद्यानिष्पत्तिरित्युक्तं भवति तथा च श्रुत्यन्तरं विद्यां च

तेनत्वंसामित्वेन न केवलश्रवणमनननिदिध्यासनानामात्मसाक्षात्कारपर्यवसायित्वमुक्तं यमेवैष आत्मा वृणुते
तेन लभ्य इत्युक्तं। प्रियतम एव हि वरणीयो भवति यस्यायं निरतिशयप्रियः स एवास्य प्रियतमो भवति य
थायं प्रियतम आत्मानं प्राप्नोति तथा स्वयमेव भगवानुक्तवानिति भगवतैवोक्तं तेषां सततयुक्तानां
भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते। प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय
२५ इति च अनन्यसाक्षात्कारस्यापास्यति : सर्वधर्माणां प्रियत्वेन स्वयमप्यस्य प्रियो यस्य स एव प्रेम्णात्मना
नावरणीयो भवतीति तेनैव लभ्यते परमात्मेत्युक्तं भवति एवं कृपायां भगवान्स्मृतिरेव भक्तिपादेनाभिधी
यते उपासनपर्यायत्वाद्भक्तिपदस्य अत एव श्रुतिस्मृतिभिरेवमभिधीयते तमेव विदित्वातिमृत्युमे
ति तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या
लभ्यस्त्वनन्ययेति एवं कृपायाः फलवत्त्वस्मृतेः साधनानि यज्ञादीनि कर्माणि यज्ञादिश्रुतेर्वेदानुवचनादि
भिधास्यते यद्यपि विविदिषन्तीति यज्ञादयो विविदिषायामेवोपयुज्यन्ते तथापि तत्स्यैव वेदनस्याध्यानरू
पस्याहरहरनुशीलयमानस्याभ्यासपरिपाकलभ्यप्रयाणादन्त्यवेदनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वान्नदृष्ट

श्री॰ भा
७

यद्वृत्ते कर्मफलस्य च नश्वरत्वात्स्थिरत्वाद्वा अस्थिरत्वात्त्वनित्यत्वादीनां दुःखबोधत्वात् ऐकांतायनत्वं च विनियोगावसेयं
विनियोगाश्च श्रुतिलिंगादिभ्यः स च तात्पर्यः उद्गीथाद्युपासनानि कर्मसमृद्ध्यर्थान्यपि चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानार्थतानीतीह वा चिंतनीयानि तान्यपि कर्माणि यावन्न निःसंदिग्धफलानि ब्रह्मविद्योपासनानीति तत्साद्रु ६२
एवायादनान्येतानि स्वतन्त्राणि हि वसंगतानि तेषां च कर्मस्वरूपाधिगमापेक्षत्वात्सर्वे संमता पदव्याकरणोपर
विशेषप्रत्यनीकचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः नदतिरेकि नानाविधत्वात् तेयतत्कृतज्ञानभेदादिसंज्ञेतस्मिन्नेव
परिकल्पितं मिथ्याभूतं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तथा तदैक्षत तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदनन्तरमपि तस्मात् पुनर्द्रू
रूपमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति
धीराः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वे
दसः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां नदृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः आनन्दं ब्रह्म इदं
सर्वं यदयमात्मा नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति यत्र हि द्वैतमिव भवति त
दितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयात् वाचारम्भणं विकारो ७
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तस्मात्तदपि परस्या

मविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह। अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत इति । अत्राविद्याशब्दाभिहितं च
र्णाश्रमविहितं कर्म । अविद्यया कर्मणा मृत्युं ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनं कर्म तीर्त्वा अपोह्य विद्यया ज्ञानेनाऽ
मृतं ब्रह्माश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानोपायत्वेनाधीतानां विधानाविवेकरहितं कर्मैव । यथोक्तं वार्त्ति
कोपि स्वर्गहेतुत्वात् ज्ञानबाधा यद्यपि । कर्मविधिनामधिकारात्वेन सम्यग्विचयोति ज्ञानविरोधि च कर्म ज्ञानप
पापरूपं वस्तुतोऽज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वेन तानि फलानि यानि भवन्ति तानि पापत्वात्पादयन्ति । अतस्तत्र ज्ञानविरोधि
३८ त्वं ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतं नतु इतरत्र विरोधि । इत्यस्मादविशुद्धिहेतोर्ज्ञानोपायस्य च ज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वं एवमेवाभ्यु
कर्म कारयतीति तं पापमेवोदितं नीचमीति चाप्यनावश्यके रजस्तमसोः सत्त्वात्तज्ज्ञानावरणानि सत्त्वस्य च यथा हेतु १
र्थज्ञानहेतुत्वेन भवतीत्येवं प्रतिपादितं सन्नाशात् ज्ञायते तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म निरस
नीयं । तद्विरसनं चान्तःकरणशुद्धिहेतुना लब्धिहेतुना धर्मेण । तथा च श्रुतिः धर्मेण पापमपनुदतीति । तदेवं ब्रह्म भाजनेनः
प्राप्तिसाधनभूते ज्ञाने सर्वाण्यपि कर्माण्युपयोग्यतोऽपेक्षितानि कर्माणि तद्रूपज्ञानेन केवलकर्मणामनित्याऽस्थिरफ
लत्वज्ञानं च कर्ममीमांसायामेव इति सैवापेक्षिता ब्रह्ममीमांसायाः । इहैव नाकल्पा अपि च नित्यानि
न्यवत्त्वविवेकार्थं पूर्वमीमांसाश्रवणमन्तरेण न सम्पद्यते । फलकरणेति कर्मण्यनाधिकारिविशेषनिरू

गादिभेदं सर्व्वं जगत् यावत्स्थितं ब्रह्मस्वरूपावबोधबाध्यं मिथ्यारूपं दोषमस्य स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेप
करीं सदसदनिर्वचनीयानाद्यविद्यामन्तेन हि सत् दृष्टा तेषां सत्यानां प्रलयनमपि धानं नासदासीन्नो सदासीत्त
दानीं तम आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतं मायां तु प्रकृतिं विद्या मायिनं तु महेश्वरं इंद्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते
मम माया दुरत्यया अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत इत्यादिभिर्निर्विशेषचिन्मात्रे ब्रह्मण्येवानाद्यविद्यायाः स
दसदनिर्वाच्यया तिरोहितस्वरूपं स्वगतनानात्वं पश्यतीत्यवगम्यते यथोक्तं ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोसावशेष
मूर्त्तिर्न तु वस्तुभूतः ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृंभितानि यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वक
र्म्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषं तदा हि संकल्पतरोः फलानि भवंति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किं
चित् क्वचित् कदाचित् द्विज वस्तुजातं विज्ञानमेकं निजकर्म्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाभ्युपेतं ज्ञानं विशुद्धं विमलं
विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसंगं एकं सदैकं परमः परेशः स वासुदेवो न यतोन्यदस्ति सद्भाव एवं भवतोम
याक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥ इति ॥ अस्याश्चाविद्याया
निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन निवृत्तिं वदंति न पुनर्मृत्युमेतदेकं पश्यंति न पश्यो मृत्युं पश्यति यदा भावदर्शनार्थः
ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये निरुक्ते निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सोऽभयं गतो भवति भिद्यते हृदयग्रंथि ८

मयं स्थितं सर्वं यदिदं भीयमानं तत्तु कालत्रये नानामिथ्यात्मस्वरूपत्वात् आत्मभिन्नभेदं यत्तन्नामात्रमतो यदेवं तत्र तामात्मसंवेद्यन
ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितं ज्ञानस्वरूपममलं नित्यं परमार्थेन तन्मेवार्थस्वरूपेण भ्रांतिदर्शनतः स्थितं परमार्थस्तु मे वे
कोनान्योस्ति जगतः पते यदेतद् दृश्यते मूर्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव भ्रांतिज्ञानेन पश्यंति जगद्रूपमयोगिनः ज्ञान
८४ स्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः अर्थस्वरूपं पश्यंतो भ्राम्यंते मोहसंप्लवे ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जग
त् ज्ञानात्मकं प्रपश्यंति त्वद्रूपं परमेश्वर तस्मात् परदेहेषु सतोप्येकमयं स्थितं विज्ञानं परमार्थो हि द्वैतिनोऽतथ्य हि५
दर्शिनः यद्यन्योस्ति परः कोपि मत्तः पार्थिवसत्तम तदैषोऽहमयं चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते वेणुरंध्रविभेदेन भेदः
षड्जादिसंज्ञितः अभेदव्यापिनो वायोस्तथा सौ परमात्मनः सोहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहं इ
तीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते आत्मनो ब्रह्मणो भेद
मसंतं कः करिष्यति अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत न तदस्ति
विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरं इत्यादिभिर्वस्तुस्वरूपोपदेशपरैः शास्त्रैर्निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यं अन्यत्सर्वं
मिथ्येत्यभिधानात् मिथ्यात्वं नाम प्रतीयमानत्वपूर्वकं यथावस्थितवस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वं यथा रज्ज्वाद्यधिष्ठान
सर्पादेः दोषवशाद्धि तत्कल्पनं एवं चिन्मात्रवपुषि परे ब्रह्मणि दोषपरिकल्पितमिदं देवतिर्यङ्मनुष्यस्थाव

प्रमाणयोर्विरोधे यत्संभाव्यमानान्यथासिद्धं न तद्बाध्यं अनन्यथासिद्धमनवकाशमितरबाधकमिति वा बाध्यबाधकभा
वनिर्णय इति तस्मादनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदाया संभाव्यमानदोषगंधानवकाशशास्त्रजन्यनिर्विशेषनित्य
शुद्धमुक्तबुद्धस्वप्रकाशचिन्मात्रब्रह्मात्मभावावबोधेन संभाव्यमानदोषसावकाशप्रत्यक्षादिसिद्धविविधवि
कल्परूपबंधनिवृत्तिर्युक्तैव संभाव्यते च विविधविकल्पभेदप्रपंचग्राहिप्रत्यक्षस्य दोषः अनादिभेदवासनादिरूपा
विद्याख्यो दोषः न त्वनादिनिधनाविच्छिन्नसंप्रदायतया निर्दोषस्यापि शास्त्रस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे
तेत्येवमादेर्भेदावलंबिनो बाध्यत्वं प्रसज्येत न् सत्यं पूर्वापरापच्छेदे पूर्वशास्त्रवन्मोक्षशास्त्रस्य निरवकाशत्वा
त्तेन बाध्यत एव वेदांतवाक्येष्वपि सगुणब्रह्मोपासनपराणामयमेव न्यायः निर्गुणत्वात्परस्य ब्रह्मणः न
न्वयं सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च सत्यकामः सत्यसंकल्प
इत्यादिब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपराणां केषां बाध्यत्वं निर्गुणवाक्यसामर्थ्यादिति उच्यते एतदुक्तं भवति अस्थू
लमनण्वह्रस्वं सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म निर्गुणं निरंजनमित्यादिवाक्यानि निरस्तविशेषकूटस्थनित्यचैतन्यं
ब्रह्मेति प्रतिपादयंतीतराणि च सगुणं उभयविधवाक्यानां विरोधे तेनैवापच्छेदन्यायेन निर्गुणवाक्यानां गु
णापेक्षत्वेन परत्वाद्बलीयस्त्वमिति न किंचिदवहीनं ननु च सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यत्र सत्यज्ञानादयो गुणाः ९

छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्म्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति तमेव विदित्वाति मृत्यु
मेति नान्यः पंथा अयनाय विद्यतेऽइत्याद्याः श्रुतयः अत्र मत्स्य एव हेनाति याभिधीयते यथा स्तनत्तु जातत्वचं
प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि सदाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमीति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादि श्रोप
कवाक्यावसेयं निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं च अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽह
मस्मीति न स वेद आत्मेत्येवोपासीत तत्त्वमसि त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते न योऽहं सोऽसौ
योऽसौ सोऽहमित्यादि वाक्यसिद्धं वदंति येन देव आत्मेति तद्वाक्यैर्निराकुर्वंति चेति तथा चार्त्ताकस्ताकारः
आत्मेत्येव तत्त्वदृष्ट्या यात्सर्वसंतन्निष्पन्नेति अनेन च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन मिथ्यारूपस्य सकारणस्य बंध
स्य निवृत्तिर्निर्दिष्टा न न च सकलभेदनिवृत्तिः अन्यस्य विरुद्धाकारमिव यग्निस्तु जन्यज्ञानेन क्रियते कथं वा रज्ज्व
दे ज्ञानसर्प्पनिवृत्तिज्ञानेन मन्यत्त्वविरुद्धात्सर्प्पनिवृत्तिः क्रियते न ह्यो: अन्यज्ञानयोर्विशेषः [illegible] अन्यत्त्वमन्यस्य
शास्त्रसमुत्पत्त्यस्यचेति चेत् तुल्ययोर्विशेषे कथं वाध्यवाधकभावः इतीतरयोर्दुष्टकारणजन्यत्वतदभावाभ्या
मिति चेत् शास्त्रमन्यत्त्वयोरपि समानमेतत् एतद्ज्ञानं भवति वाध्यवाधकभावे तुल्यत्वसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वा
दिरकारणं ज्ञानाभेदानुमानेन मन्यत्त्वेषामदीयमान [illegible] ब्रह्मज्ञानैकं मन्यत्त्वेषामवगम्यते एवं च सति ह्योः

[illegible]

[illegible] दुष्टकारणाजन्यत्वं [illegible] मानं [illegible]
[illegible] बाधकभावे तुल्यत्वसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वादीनां [illegible]
[illegible]

श्री·भा·
१०

त्मा वा रे इदमेक एवाग्र आसीत् इत्यादिभिर्जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणः स्वरूपमिदमुच्यते सत्यं ज्ञा
नमनन्तं ब्रह्मेति तत्र सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्येषु सर्वेषु सजातीयविजातीयव्यावृत्तमद्वितीयं ब्र
ह्मावगतं जगत्कारणतयोपलक्षितस्य ब्रह्मणो द्वितीयस्य प्रतिपिपादयिषितस्वरूपं तद्विरोधेन वक्त
व्यं अद्वितीयश्रुतिर्गुणतोपि सद्वितीयतां न सहते अन्यथा निरंजनं निर्गुणमित्यादिभिश्च विरोधः अत
श्चैतल्लक्षणवाक्यमखण्डैकरसमेव प्रतिपादयति ननु च सत्यज्ञानादिपदानां स्वार्थप्रहाणेन स्वार्थाविरो
धिव्यावृत्तवस्तुस्वरूपोपस्थापनपरत्वे लक्षणा स्यादिति दोषः अभिधानवृत्तेरपि तात्पर्यवृत्तेर्बलीयस्त्वा
त् सामानाधिकरण्यस्य त्वैक्य एव तात्पर्यमिति सर्वसंमतं ननु च सर्वपदानां लक्षणा न दृष्टचरीति ततः
किं वाक्यतात्पर्याविरोधे सत्येकस्यापि न दृष्टा समभिव्याहृतपदसमुदायस्यैतत्तात्पर्यमिति निश्चिते
सति द्वयोः त्रयाणां सर्वेषां वा तदविरोधायैकस्येव लक्षणा न दोषाय तथा च शास्त्रस्थैरभ्युपगम्यते ।
कार्य्यवाक्यार्थवादिभिर्लौकिकवाक्येषु सर्वेषां पदानां लक्षणा समाश्रियते अपूर्वं कार्य्यमेव लिङ्गादे
र्मुख्यवृत्तत्वा लिङ्गादिभिः क्रियाकार्य्यं लक्षणया प्रतिपाद्यते कार्य्यान्वितस्वार्थाभिधायिनां चेतरेषां
पदानां अपूर्वकार्य्यान्वितपदमुख्यार्थं प्रति क्रियाकार्य्यान्वितप्रतिपादने लाक्षणिकमेव अतो वाक्य

१०

प्रतीयंते नेत्युच्यते सामानाधिकरण्येनैकार्थप्रतीतेः अनेकशब्दविशिष्टाभिधानेऽप्येकार्थत्वमविरुद्धमिति चेन्न अनभिधानज्ञो हि देवानांप्रियः एकार्थत्वं नाम सर्वपदानामर्थैक्यं विशिष्टपदार्थाभिधाने विशेषणभेदेन पदानामर्थभेदो वर्ज्जनीयः ततश्चैकार्थत्वं न सिध्यति यद्येतर्हि सर्वपदानां पर्यायता स्यात् अविशिष्टार्थाभिधायित्वात् एकार्थाभिधायित्वेऽप्यपर्यायत्वमवहितमनाः शृणु एकत्वतात्पर्यनिश्चयादेकस्यैवार्थस्य तत्तदन्यदार्थविरोधिप्रत्यनीकपरत्वेन सर्वपदानामर्थवत्त्वमेकार्थत्वमपर्यायता च एतदुक्तं भवति लक्षणतः प्रतिपत्त्यर्थं ब्रह्मणः सकलेतरपदार्थविरोधि रूपं सर्वमनेन पदत्रयेण फलितो व्युदस्यते तत्र सत्यपदं विकारास्पदत्वेनासत्याद्वस्तुनो व्यावृत्तपरं ज्ञानपदं चान्याधीनप्रकाशाज्जडरूपाद्वस्तुनो व्यावृत्तपरं अनंतपदं च देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नाद्व्यावृत्तपरं न च व्यावृत्तिर्भावरूपो वाभावरूपो वा धर्मः ऽभावरूपो अपि तु सकलेतरविरोधि ब्रह्मैव यथा शौक्ल्यादेः कार्ष्ण्यादिव्यावृत्तिः तत्तत्पदार्थस्वरूपमेव न धर्मांतरं एवमेकस्यैव वस्तुनः सकलेतरविरोध्याकारतामवगमयदर्थवत्तरमेकार्थमपर्यायं च पदत्रयमिति तस्मादेकमेव ब्रह्म स्वयंज्योतिः निर्धूतनिखिलविशेषमित्युक्तं भवति एवं चाकार्थप्रतिपादने सत्येव सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमित्यादिभिरैकार्थ्यं एतोवाक्यानिश्च तानि ज्ञायंते सदेव सोम्येदमग्र आसीत् आ

वस्तोरेव प्रतियोगापेक्षः भेदस्य वस्तोरपि तथैव स्यात् रूपत्वः कल्पइतिवत् घटो भिन्नः इति पर्यायत्वं च नापि
धर्मः धर्मित्वे सति तस्य स्वरूपाद्भेदाच्च धर्माश्च यति यः अन्यथा स्वरूपमेव स्यात् भेदे तस्यापि भेदस्य द्वर्मि
त्तस्यापीत्यनवस्थापत्तिः किं च ज्ञानादि धर्मविशिष्टवस्तुग्रहणे सति भेदग्रहणं भेदग्रहणे सति ज्ञानादि धर्मि
विशिष्टवस्तुग्रहणमित्यन्योन्याश्रयणात् अतो भेदस्यापि दुर्निरूपत्वात् तस्मात्सत्स्यैव प्रकाशकं प्रत्यक्षं
किं च घटोऽस्ति पटोऽस्ति घटो न भूयते पटो न भूयते इति सर्वत्र पदार्थाः सत्तानुभूतिवदिता एव दृश्यन्ते अत
सन्मात्रं सर्वास्तु प्रतिपत्तिष्वनुवर्तमानं दृष्टमिति तदेव परमार्थः विशेषास्तु व्यावर्तमानतया अपर
मार्थाः रज्जुसर्पादिवत् यथा रज्जुरधिष्ठानतयानुवर्तमाना परमार्था सती व्यावर्तमानाः सर्प
भूदलनाम्बुधारादयोऽपरमार्थाः नन्वत्र रज्जुसर्पादेः रज्जुरिदं न सर्प इत्यादि रज्ज्वाद्यधिष्ठानया
थात्म्यज्ञानेन बाधितत्वात् सर्पादेरपारमार्थ्येन व्यावर्तमानत्वात् रज्ज्वादेरपि पारमार्थ्येनानुवर्त
मानतया किं न स्याद्बाधितत्वात् अत्र तु घटादीनामबाधितानां कथमपारमार्थ्यं इत्यत्र घटादौ दृ
ष्टा व्यावृत्तिः सा किंरूपेति विवेचनीया किं घटोऽस्तीत्यत्र पटाभावः सिद्धः तर्हि घटोऽस्तीत्यनेन प
टादीनां बाधितत्वं अतो बाधकलभूता विषयनिवृत्तिर्व्यावृत्तिः सा व्यावर्तमानानामपारमार्थ्यं

नास्यार्थातिरेकाश्रयत्वं पदानां लक्षणापि न दोषः अन्यत्र मेवार्थं ज्ञानं प्रतिपादयंतीत्येवेदांताः प्रमाणं प्रत्य
क्षादिविरोधे च परास्तस्य बलीयस्त्वमस्ति. तत्र च विरोधे बलीयस्त्वं तस्य बाध्यविरोध एव न इष्यते निर्विशेष
सन्मात्रग्राहि त्वात्प्रत्यक्षस्य ननु च घटोऽस्ति पटोऽस्तीति नानाकारवस्तुविषयं प्रत्यक्षं कथमिव सन्मात्र
ग्राहीत्युच्यते विकल्पाग्रहणात् तथाभावे सति सर्वत्र ज्ञानं नानात्मकविषयत्वेन यथार्थं हि कि विज्ञानं द्वैतत्वं
शारीरेण नैव एतत् तत्र तु घटादिविविच्यते कथं घटादीनां नानात्वं ज्ञानेन द्विविधं बहु द्वीपते ननु द्वयोरपि
अवग्रहयोः अन्यतमत्वेन संभवति न पौर्वापर्यकाललक्षणत्वस्य तत्र तानत्व चैकक्षणवर्तित्वात् न
च स्वरूपभेदो वा प्रत्यक्षविषय इति विवेचनीयं भेदस्य स्वरूपत्वे स्वरूपत्वे प्रतियोगिसापेक्ष
त्वात् स्वरूपतिरिक्तत्वमप्यपेक्षणीयमिति नभेदः अन्यथानुपपत्ते अन्योन्याभावलक्षणभेदस्य
वक्तारः किं च भेदो नाम कश्चित् पदार्थोऽस्याविद्धि निरूपयितुं न शक्यते भेदस्य स्वरूपवत्तनः स्वरूपं वस्तु
स्वरूपं गृहीतं स्वरूपव्यवहारवत् भेदस्यापि व्यवहारप्रसक्तेः न च वाच्यं स्वरूपे गृहीतेऽपि प्रतियोगि
व्यवहारस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् तत्स्मरणाभावेन तदानीमेव न भेदव्यवहारः इति स्वरूपमात्रभेद
वादिनो हि प्रतियोगिस्मृत्या च तेन घटितुं तयोः स्वरूपभेदयोः स्वरूपत्वाविशेषात् यथा स्वरूपव्य

भवान् नहि कदाचिदपि सुखादयः सन्तो नोपलभ्यन्ते अतोऽनुभूतिः स्वयमेवानुभूयते अर्थान्तरं स्वगतेनाय-
गत्वस्य स्वात्मस्वरूपावदशकत्वादिति नदिदमनाकलितानुभवविभवस्य स्वमतिविजृम्भितं अन-
भूतिव्यतिरेकिणो विषयधर्मस्य प्रकाशस्य कल्पनादिवदनवकल्हं उभयाभ्युपेतानुभूत्यैवाशेषव्यवहा-
रोपपत्तौ प्रकाशाख्यधर्मकल्पनानुपपत्तेश्च अतो नानुभूतेरनुमीयते नापि ज्ञानान्तरसिद्धा अपितु सर्वं
साधयन्त्यनुभूतिः स्वयमेव सिध्यति प्रयोगश्च अनुभूतिरनन्याधीनस्वधर्मव्यवहारा स्वसंबन्धादर्था- २५
न्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुत्वात् यः स्वसंबन्धादर्थान्तरे तद्धर्मव्यवहारहेतुः स तयोः स्वस्मिन्ननन्याधीनो
दृष्टः यथा रूपादिश्चाक्षुषत्वादौ रूपादिर्हि पृथिव्यादौ स्वसंबन्धाच्चाक्षुषत्वादि जनयन् स्वस्मिन् रूपादि-
संबन्धाधीनं चाक्षुषत्वादौ अतोऽनुभूतिरात्मनः प्रकाशमानत्वे प्रकाशनत इति व्यवहारे च स्वयमेव हेतुः
सेयं स्वयंप्रकाशानुभूतिर्नित्या प्रागभावाद्यभावात् तदभावश्च स्वतःसिद्धत्वादेव न ह्यनुभूतेः स्वतः-
सिद्धायाः प्रागभावः स्वतोऽन्यतो वाऽवगन्तुं शक्यते अनुभूतिः स्वाभावमवगमयन्ती सती तावन्नावग-
मयति तस्याः सत्त्वे विरोधादेव तदभावो नास्तीति कथं स्वाभावमवगमयति एवमसत्यपि नावगमय- १२
ति अनुभूतिः स्वयमसती स्वाभावे कथं प्रमाणं भवेत् नाप्यन्यतोऽवगन्तुं शक्यते अनुभूतेरनन्यगो-

साधयतिरजतवत्तस्मात्समयाद्यतिक्रमन्वर्तते तस्मात्तस्मादानैकान्तिकसर्वमपारमार्थं प्रयोगद्वयमवति
सत्यरमार्थः अनवर्तमानत्वात् रजतसंप्रयोगादौ रजतादिवत् अस्मदादयोः परमार्थाः आवर्तमानत्वात् रजता
धिष्ठानसर्पादिवदिति एवं तत्र वर्तमानानामनुभूतिरेव परमार्था सैव सती तत्र च सम्यगवमनुभूते
र्विषयतयापतितोपि चैतैव भेदादिप्रमाणविषयत्वात् इति रूपवाच्यापुरस्तादेव निरस्तः अतएव सतो
नभूतिविषयभावोपि न प्रमाणपदवीमनुसरति तस्मात्तदनुभूतिरेव सा च स्वतः सिद्धाः त्वनुभूति
त्वात् अन्यतःसिद्धौ घटादिवदननुभूतित्वप्रसंगात् किं चानुभवापेक्षा च अनुभूतेन शक्या कल्पयि
तुं स्वसत्तयैव प्रकाशमानत्वात् अनुभूतिर्वर्तमाना घटादिवत् अप्रकाश इत्यपि तेय न पराय
त्तप्रकाशाभ्युपगमात् ... अनुभूतौ विषयमात्रमवभासते ... नानुभूयत इ
ति नहि कश्चित् ... अनुभूतिमप्यनुभवति तस्मा
त्स्वतादिप्रकाशानिष्पत्तौ ... अनुभूतेः स्वभाव एवेदं ... अनुगत
कादाचित्कप्रकाशत्वादि ... अनुभूतिरनुमीयते एवं तर्हि अनुभूतेरजडायाः अर्थवज्जडत्व
मापद्येत इति चेत् किमिदमजडत्वं नाम न तावत् स्वसत्तायाः प्रकाशाव्यभिचारः सत्वादिष्वप्येतन्न

मनुभवस्वरमेवेनावं रवैवस्तः५

अज्ञातसत्त्व ... दिप्रकाश ... नानुभविनः दितिभवे...

...भावनतायत्नोः५

प्रकाशाव्यभिचारित्वं ... त्वं

भा०
११

13

नोहंप्रत्ययगोचरत्वं कर्तृत्वेहंप्रत्ययगोचरत्वे चात्मनोभ्युपगम्यमाने देहस्येव जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादिप्र
सक्तेर्दुष्परिहरः अहंप्रत्ययगोचरात्कर्तृत्वेन मा प्रसिद्धाद्देहात् क्रियाफलस्य स्वर्गादेर्भोक्तात्मनोन्यत्वेनाप्रसि
द्धत्वादनापत्तिरेव तथा चाहंप्रत्ययालम्बनविलक्षणस्याहंप्रत्ययगम्यत्वमिति प्रतिपत्तव्यं एवमविक्रि
यानुभवस्वरूपस्यैवाभिव्यञ्जकोपाधिजोहंकारः स्वाभ्युपगततयात्मानमभिव्यनक्ति आत्मस्थतयाभिव्यंग्यामि
व्यंजकानां स्वभावः दर्पणजलखड्गादिर्हि मुखवदंतिवर्णत्वादिकमात्मस्थतयाभिव्यनक्ति तद्वत्तोयं
नानात्म्यहमितिभ्रमः स्वप्रकाशायाश्चवनभूतेः कथमिव तदभिव्यंग्यत्वं रूपाहंकारेणाभिव्यंग्यत्वमिति तिमि
रोवः रविकरनिकराभिव्यंग्यकलतलस्य तदभिव्यञ्जकत्वदर्शनात् जालकरंध्रनिष्क्रांतद्युमणिकराणां त
दभिव्यंग्यता विकरतलेन स्फुटतरप्रकाशो हि दृष्टचरः यतोहं जानामीति ज्ञातोपमहमर्थो बुद्धिकात्मात्मनोन
परमार्थिकोधर्मः अतएव सुषुप्तिमूर्छयोर्नानुवेति नचाहंसुषुप्त्यादिविरामेनत्वाभाविकावभवमात्ररूपेणा
त्मावभासते अतएवचक्रमोहियतः कदाचिन्मामप्यहं नज्ञातवानिति परामृशति तस्मात्परमार्थतोनाति
रिक्तममत्वभेदविकल्पनिर्विशेषचिन्मात्रैकरसकूटस्थनित्यसंविदेवभ्रांत्याज्ञानोपहितानुरूपविविध
विचित्रभेदाद्विवर्तितं इतिनिर्मूलमूलाविद्यानिवृत्तौ पनिरस्तसमस्तद्वैतदुःखसंकोचस्वभावब्रह्मात्मैकत्वं विराजति

राम
११

व्यापकाभावो व्याप्याभावेरित्यर्थः व्यापकस्योत्पत्त्यभावस्याभावात्
व्याप्यस्य नानात्वस्याप्यभाव इति भावः ॥

श्रुतीत्यादयः ॥

वरत्वात् अस्याः प्रागभावे साधकप्रमाणमनुभूतिर्विषयितिविषयोऽन्यतदभावे साधयेत् स्वतस्सिद्धत्वे
नैव विषयितिविषयीकारानर्हत्वात् न तु प्रागभावोऽन्यतः शक्यावगमः अतोऽस्याः प्रागभावाद्यभावादुत्प
नियता त्तिर्नेष्यतेऽतोऽजमिति उत्पत्तिप्रतिषेधेन नाशादिविकाराश्चास्या न सन्ति एवमात्मैवानुभूतिरात्म
विनाशात्मत्वमिति न सहते व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेः न ह्यनुत्पन्नं नानाभूतं दृष्टं भेदादीनामनभावत्वेन अनुभवविष
वस्त्वादेर्विनानुभूतिधर्मित्वं न संभवति अतोऽनुभूतेरन्यधर्मस्वरूपत्वादेवान्योऽपि कश्चिदनभावोऽना
त्मधर्मः यतो निर्विकल्पनिवृत्तिस्वभेदा संवित् अत एव नास्याः स्वरूपातिरिक्तः आश्रयोऽज्ञाता नाम क
श्चिदस्तीति स्वप्रकाशरूपा संविदात्मा अजडत्वात् अनात्मत्वं चापि जडत्वे सति दृश्यावर्तमानमनात्मत्वम
विद्धि संविदो व्यावर्तयति ननु चाहं जानामीति ज्ञातृज्ञानयोरिति सिद्ध्यान्वयात्मतिसिद्धावर्तते व्यक्तिरेण नप
कतया अनुभूतेः स्वात्मनि कर्तृत्वायोगात् अतोऽनन्यथासिद्धस्य न्यायवदृभूतमनुष्यत्वादिविशिष्टपि
डात्माभिमानवत् ज्ञातृत्वमप्यध्यस्तं ज्ञातृत्वं हि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं तच्च विक्रियात्मकं जडे विकारि
ण्यहंकारग्रन्थिस्थमविक्रियेऽनुभूतिचिन्मात्रात्मनि कथमिव संभवति इदं च [illegible] धीनसिद्धत्वा
द्देवरूपादिवत्कर्तृत्वादेर्नात्मधर्मत्वं सुषुप्तिमूर्छादावहंप्रत्ययाभावेऽप्यात्मानुभवदर्शनेन नात्म

भा॰ १९

नचैषस्वात्मस्वप्रकाशमात्रेण शक्यः स्वसंविदविदर्शो व्यवहर्तुं साधारणव्यवहारानुगुणत्वे सर्वकालस्व
नैमानत्वं हि नित्यत्वं एकत्वमेकसंख्यावच्छेद इति तेषां जडस्वाभावरूपत्वात् मिथ्याभूतैरपि नेष्टेः
स्वधर्मिभूतैरप्यैक्यमन्यमपरित्यागे संविदितस्वरूपातिरेकेण जडत्वादिप्रत्यनीकत्वमित्यभावरूपो
भावरूपो वा धर्मो नाभ्युपेतव्यः स्यात् न ह्येवं धर्मात् किं भविता कुतो भवेत् अपि च संवित्तिः स्थितिवानवा
स्थितिश्च स्वधर्मितास्वात्मैव कृतागमानक्रमादिवत् सिद्धिरेव संविदिति चेत् कस्य कं प्रतीतिव
कथं यदि न कस्यचित् कश्चित् स्थितिमान् न हि न सिद्धिः सिद्धिर्हि एतावतैव कस्यचित् कंचित् स्थितिर्भवति आ
त्मन इति चेत् कोऽयमात्मा ननु संविदेवेत्युक्तमसकृत् तदुक्तं ततः न ह्यात्मस्य चित्स्वरूपस्य कि
ञ्चिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया स्त्रैयपि न साम्संवित्स्वयं करणमिवात्मभावमनुभवेत् एवमुक्तं भवति
स्वनभतिरिति स्वात्मप्रत्यंप्रति स सत्ताबलेनैव कस्यचित् हि स्वतो व्यवहारानुगुण्यापादनस्वभावः ज्ञा
नावगतिः संविदा व्यपदेश्या सा सकर्मकोऽनुभवितरात्मनो धर्मविशेषः चरमहं जानामीममर्थम
वगच्छामीत्यहं हृदयेऽनुभूतिरिति सर्वेषामात्मसात्विकः प्रसिद्धः एतत्स्वभावतया हि तस्याः स्वयंप्र १९
काशत्वाभवतात्प्रयपादितो अस्य सकर्मकस्य कर्तृधर्मविशेषस्य कर्मभाववत् कर्तृत्वमपि

टी॰ संविदः = घटादीनां कर्मत्वात् — कर्मत्वेनाप्र[illegible]तया कर्तृत्वमपीत्यर्थः

संविद्रूपं च कारणं स्वभावतो अनुत्पन्नत्वात् ... कारणं ... प्रत्यगात्मनः ... सर्वदा
वर्तमाना ... विकारानन्दात्मवर्तमानं तद्विशेषण
मिथ्या ... भावोऽस्ति ...

संविदो न स्वतोऽस्ति रूपभेदः यद्यप्यस्या जन्मादयो विकाराः तदाश्रितत्वेन तद्यथा न प्रयत्नं प्रागभावेऽपि
चायात् न स्वाहि जन्माभावेऽपि विनाशो दृश्यते भावेऽपि विशेषणेन तर्कं कुशलता विकृता भवति न
घाघभवस्य विमताः विज्ञानात्मैव विविध विकारास्पदानन्तत्वानोदयादनवगीचेतितस्यात्मनेकां
त्यं तद्विकाराः सर्वे मिथ्याभूता इति चेत् किं भवतः परमार्थभूतोऽप्यस्ति विकारः येनैतद्विशेषणम
र्थवद्भवति न ह्यसावभ्युपगम्यते यस्य प्यनभ्युपगतिर्जन्मादिविभागेन सद्भूत इति तत्प्रतिपादयन् ८५
नेयमस्यैवात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो विभक्तत्वादवादित्वं न चाभ्युपगतान्यथा विद्यायामात्मनो ह्यनि
त्येकस्यावस्थापरिणामित्वात् सविभागत्वमिथ्यारूपरतिचेत् जन्मप्रतिवदपरमार्थविभागः किंच
चिद्रूपत्वमपरिणामात्मनः परमार्थतो विभागाभावेहि वस्तुतो विषयत्वादात्मा अबाधितप्रति
पत्तिसिद्धरूपभेदसमर्थनेन तद्योनभेदो विषमर्थितएवके चामेदाक्षेदनभेदवत् यद्यपिनास्या
रूपोऽहं शिवरूपाणां कुत्र कश्चिदपि धर्मोऽस्ति रूपतादेवनेषातत्त्वदशिषु भावनाभिति च नरपित्व
भ्युपगमतः प्रमाणसिद्धे नित्यत्वेस्वयंप्रकाशत्वादिधर्मे रूपयमनेकान्तिकं न च तत्संवेदनमात्रवस्तु स्वप्रकाशः
पर्मोदात् स्वसत्तयैव स्वाश्रयपर्यन्तकस्य चिद्विषयस्य प्रकाशनेन हि संवेदनं स्वयंप्रकाशमानात्मस्व

... यद्धेतुः नचेयंत प्रातकाननेत्या = ३ ...
...

त्येर

श्री·भा· १५ स्य इयांस्तु विशेषः पृथक्सिद्धिप्रतिपत्तियोग्या दंडादयः गोत्वादयस्तु नियमेन तदनर्हा इति अतो वस्तुवि
शेषप्रतीतिपराहत इति प्रकारनिन्हवादेवोच्यते प्रतीतिप्रकारो ह्रीदमित्थमिति सर्वसंमतः तदेतत्स्वरूपा
कारेणानेकस्मिन्नसंभवादिति सुव्यक्तमुपपादितं अतः प्रत्यक्षस्य सविशेषविषयत्वेन प्रत्यक्षादिदृ
ष्टसंबंधविशिष्टविषयत्वादनुमानमपि सविशेषविषयमेव प्रमाणसंख्याविवादेपि सर्वाभ्युपगतप्रमा
णानामयमेव विषय इति न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषवस्तुसिद्धिः वस्तुगतस्वभावविशेषैस्तदेव वस्तु
15 निर्विशेषमिति वदन् जननी वंध्या इति प्रतिज्ञावत्स्ववाग्विरोधित्वमपि न जानाति यत्तु प्रत्यक्षं सन्मात्रग्रा
हित्वेन न भेदविषयं भेदस्य विकल्पासहत्वात् इति रूपमनुक्तं तदपि जात्यादिविशिष्टस्यैव वस्तुनः प्रत्यक्ष
स्त्यानिनः ५ विषयत्वाज्जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनः स्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वाच्च दूरोत्सारितं दंडेनवद्रूपा
दिवत्स्वपरव्यवहारविशेषहेतोः स्वस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं युष्माभिरभ्युपेतं भेदस्यापि संभवत्येव गोत्वादिजातिरूप
अतएव नानवस्थान्योन्याश्रयणे च एकक्षणवर्त्तित्वेपि प्रत्यक्षज्ञानस्य तस्मिन्नेव क्षणे वस्तुभेदरूपतत्सं
स्थानगोत्वादेर्ग्रहीतत्वात् क्षणांतरग्राह्यं न किंचिदस्तीति स्थितं अपि च सन्मात्रग्राहित्वे घटोस्ति पटोस्तीति
विशिष्टविषया प्रतीतिर्विरुध्यते यदि च सन्मात्रातिरेकि वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिलक्षणो भेदः प्रत्यक्ष १५

निर्विकल्पकप्रत्यक्षग्राह्यत्वमितिद्वेप = २ मत १

त्वं द्वितीयादिपिंडग्रहणादवसेयमिति द्वितीयादिग्रहणस्य सविकल्पकत्वं सास्नादिवस्तु संस्थानरूपगोत्वा
देरनुवृत्तिर्न प्रथमपिंडग्रहणेऽवस्यत इति प्रथमपिंडग्रहणस्य निर्विकल्पकत्वं न पुनः संस्थानरूपजात्या
देरग्रहणात् संस्थानरूपजात्यादेरपि ऐंद्रियकत्वाविशेषात् संस्थानेन विना संस्थानिनः प्रतीत्यनुपप
स७ त्तेश्च प्रथमपिंडग्रहणेऽपि संस्थानमेवावच्छिन्नमिति नवदृश्यते अतो द्वितीयादिपिंडग्रहणेष्वगोत्वादेर
नुवृत्तिधर्मविशिष्टतासंस्थानवत्त्वं स्थानिवस्तु सर्वैरेवावस्यत इति तेषु सविकल्पकत्वमेव अतः प्रत्य
क्षस्य कदाचिदपि न निर्विशेषविषयत्वं अत एव सर्वत्राभिज्ञाभिज्ञत्वमपि निरस्तं इदमित्थमिति प्रती
ताविदमित्थंभावयोरैक्यं कथमिव प्रत्येतुं शक्यते अदंत्थंभावः सास्नादिसंस्थानविशेषवस्तु द्विशेष्यं द्रव्य
मिदमंशार्थः तयोरैक्यं प्रतीतिपराहतमेव न चादिप्रथममेव वस्तुप्रतीयमानं सकलेतरव्यावर्तमान
मेव प्रतीयते व्यावृत्तिः गोत्वादिसंस्थानविशेषविशिष्टतया इत्थमिति प्रतीतिस्तर्वत्र विशेषणविशे
ष्यभावप्रतिपत्तौ तयोरत्यंतभेदः प्रतीत्यैव व्यवस्थितः तत्र दंडकुंडलादयः पृथक्संस्थानसंस्थिताः स्वनि
त्तावयवेषु स्थिताः २ ष्ठाश्च कदाचित् क्वचित् द्रव्यांतरविशेषणतया वतिष्ठंते गोत्वादयस्तु द्रव्यसंस्थानतयैव पदार्थभूताः
संतो द्रव्यविशेषणतयावस्थिता इत्युभयत्र विशेषणविशेष्यभावसमानः अत एव तयोर्भेदप्रतिपत्ति

श्री
भा०
२६

व्यवहारसंभवात्तदा घटीनरारदर्शनादयों नरत्वादिनाप्यभ्युपगतत्वाद्गोत्वादिरेव भेदः ननु स्वजात्यादिरे-
व भेदस्तेनास्मिन्गृहीतेन व्यवहारस्तत्र भेदव्यवहारोपि स्यात् सत्यं भेदस्य व्यवहारोपि तत एव गोत्वादिव्यवहा-
रात् गोत्वादिरेव हि सकलेतरव्यावृत्तिः गोत्वादेर्गवीतरसकलेतरसजातीयबुद्धिव्यवहारयोर्निवृत्तेः भे-
दग्रहणेनैव प्रभेदनिवृत्तिरपरस्याद्विवक्षितेतरव्यवहारे प्रतियोगिनिर्देशस्य तदपेक्षत्वात्प्रतियोग्यपेक्ष-
याभिन्नप्रतिव्यवहारदृत्युक्तं यत्तु नवेदादीनां विशेषाणां आवर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुक्तं तदनालो-
चितबाध्यबाधकभावस्यावृत्तव्यावृत्तिविशेषस्य भ्रान्तिप्रकल्पितं द्वयोर्ज्ञानयोर्हि विरोधे बाध्यबाधकभा-
वो बाधितस्यैव व्यावृत्तिः अत्र तु घटादिषु देशकालभेदेनैव विरोध एव नास्ति यस्मिन्देशे यस्मिन्का-
ले यस्य सद्भावः प्रतिपन्नस्तस्मिन्देशे तस्मिन्काले तस्याभावः प्रतिपन्नश्चेत्तत्र विरोधाद्बलवतो बा-
धकत्वं बाधितस्य च निवृत्तिः देशान्तरकालान्तरसंबंधितया त्वनुभूतस्यान्यदेशकालयोरभावप्रतीतौ
न विरोध इति कथमत्र बाध्यबाधकभावः अन्यत्रैव निवृत्तस्यान्यत्र निवृत्तिर्वा कथमुच्यते रज्जुसर्पा-
दिषु तत्तद्देशकालसंबंधितयैवाभावप्रतीतेर्विरोधो बाधकत्वं व्यावृत्तिश्चेति देशकालान्तरदृष्टस्य ३६
देशकालान्तरव्यावृत्तमानत्वं मिथ्यात्वमव्याप्तं न दृष्टमिति न व्यावर्तमानत्वमात्रमपारमार्थ्यहेतुः

[illegible] कथमुक्तोक्तं [illegible]

16

एतनवच्छेदीनः किंनिम्य आर्थोमर्दिशदर्शने निवर्त्तते सर्वोऽस्त्वशतिपत्तिप्रसंगनात्तुमेव विवक्षेतत्तत्यतिप
त्तिविषयमसहचारिणः सर्वेषु घटत्वेके वयतिपत्तिप्रसंकिंचित्तिनस्मर्यते किंचसंघेरुत्तिनिचसंवेदनयोर
४२ कविषेत्वेनउपरितनस्य गृहीतग्राहित्वात्तविशेषाभावात्तस्मात्तिवेत्वत्तत्त्पनस्यात् प्रतिसंवेदनविषे
षाभ्युपगमे प्रत्यक्षस्यविशिष्टार्थविषयत्वमेवाभ्युपगतं भवति सर्वेषां संवेदनानामेकविषयताया
मेकेनैव संवेदनेनाशेषग्रहणादपरविशाभावप्रसंगेन नचसत्तायासत्ताजात्यतेनस्वरूप
रूपितत्रैकार्थसमवेतपदार्थग्राहित्वात् जातिमत्वात्स्पर्शवदस्त्वविषयत्वात् श्रोत्रादीनमपिनसत्ता
उविषयाणि किंत्वशब्दरूपसंपन्नतत्त्वविशेषविषयाण्येव अतः सत्ताग्रहणग्राहकेनकिंचिदिहदृश्य
ते निर्विशेषसत्तामात्रस्यप्रत्यक्षेणाग्रहणेनहि यथाशास्त्रविषयत्वेनात्मवादैकत्वमेवस्यात्
सत्तामात्रग्रहणः प्रमेयभावस्तुतत्वाजडत्वनामिनाहयस्त्येवोक्ता अतः वस्तुसंस्थानरूपजात्यादि
लक्षणभेदविशिष्टविषयमेवप्रत्यक्षं संख्यानुमितिरिक्तानेकेषुकाकारबुद्धिवाप्यस्यादर्शनात्
तावतैवगोत्वादिजातिव्यवहारोपपत्तेरतिरिक्तवादेपिसंस्थानस्यसंगतिपत्वाच्चसंस्थानमेवजा
तिः संस्थानेनामसत्तासाधारणरूपमिति यथावत्तु संस्थानमनन्तसंपेयं जातिग्रहणेनैवमिश्रति
धनेयनावभ्यानुमितिमित्तं... ...तिनैवं... ...नस्मरान्नितिभावः॥ ८
४१ संख्यानवयवजातिरितिनैयायिकवादः ॥ २

यत्तादृश: अननुभूति अज्ञाना विरोधित्वात्
यद्वा ज्ञाना विरोधित्वे तदनुभूति: यथा ज्ञानानि
न चैवं तथा ... त्यतीत ... १२

भा० प्रयुक्तं नान नुभाव्यत्वप्रयुक्तमिति चेत् एवं तर्हि घटादेरप्यननुभूतित्वनिबंधनमज्ञानाविरोधित्वमेव नानुभा
१२ व्यत्वमित्यास्थीयतां अननुभूतेरनुभाव्यत्वेऽज्ञानाविरोधित्वमपि न स्यादिति घटादेरिव प्रसज्यत इति चेन्न नुभाव्य
त्वेपि गगनकुसुमादेरिवाज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यत एव अतोऽनुभाव्यत्वेन ननुभूतित्वमित्युपहास्यं
यत्संविदः स्वतःसिद्धाया: प्रागभावाद्यभावादुत्पत्तिर्निरस्यते तदंधस्य जात्यंधेन यष्टिः प्रदीयते प्रागभाव
स्य ग्राहकाभावादभावो न शक्यते वक्तुं अनुभूतेरेव ग्रहणात् कथमनुभूतिः सती तदानीमेव स्वाभावं विरु
17 द्धमवगमयतीति चेन्न अनुभूतिः स्वसमानकालवर्त्तिनमेव विषयीकरोतीत्यस्ति नियमः अतीतानागत
योरविषयत्वप्रसंगात् अथ मन्यसे अनुभूतिप्रागभावादेः सिद्धत्वात्समकालभावनियमोस्तीति किं न
याक्वचिदेवं दृष्टं येन नियममब्रवीषि हंत तर्हि तत एव दर्शनात्प्रागभावादिसिद्धइति न तदभावविरुद्धः
तत्प्रागभावं च न तत्समकालवर्त्तिनमनुमन्यते कोऽब्रवीति इंद्रियजन्मतः अन्यत्तस्य देशस्वभावतिपमो यत्र
समानकालवर्त्तिनः पदार्थस्य ग्राहकत्वं न सर्वेषां ज्ञानानां प्रमाणानां च स्मरणानुमानागमयोगिप्र
त्यक्षादिषु कालांतरवर्त्तिनोपि ग्रहणदर्शनात् अत एव च प्रमाणस्य प्रमेयाविनाभावः नहि प्रमाण १२
स्य स्वकालवर्त्तिना विनाभावोऽभिमतं वचः अपि तु यद्देशकालादिसंबंधितया योऽर्थोऽवभासते तस्य तथा

यत्त्वनुवर्तमानत्वात्स्वयम्प्रकाशत्वमिति तत्त्वसिद्धमेवेति न साधनमर्हति अतोनन्यत्वादेकमेववस्त्वनुभूतिरिति
चेष्टयोः प्रवृत्तिविषयविभावनमेदृश्यस्मृतस्तनिद्धृत्वात्स्वाधितत्वाच्चानुभूतिर्यस्मात्स्वेनदर्शितं तत्
स्वनुभूतेः स्वयंप्रकाशत्वं नच तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातात्मनः तदेवं न सर्वेषां सर्वदात्मनैवेति
नियमोस्ति यतोनुभवस्य ग्राह्योपादानादिलिंगकानुमानज्ञानविषयत्वात् स्वानुभवस्याप्यतीत
स्यानुज्ञानसिद्धमितिज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च अतोनुभूतिः स्वतःसिद्धेति वक्तुं न शक्यते अनुभूतेरनु
अर्थ भूतित्वेनानुभूतित्वमपिदुरुक्तं स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां चानुभाव्यत्वेनानुभूतित्वप्र न
संगात् यतोनुभवानुमानानामनुभूयमानत्वमेव च स्वानुभवेन समस्तप्राकृतव्यवहारोच्छेदप्रसं
गः आचार्यस्य ज्ञानवत्त्वमनुमाय तदुपसत्तिः क्रियते साचनोपपद्यते न चान्यविषयत्वेनानुभू
तित्वे अननुभूतित्वेनाभवतिमानरूपाणां स्वगतानामप्यनुभवस्य प्रतिपक्षाभावेन तत्सत्त्वेवस्वविषय
साधनत्वं चातो चानुभवान्तराविभाव्यत्वेपि स्वानुभवसिद्धेनापराक्रमत इति नानुभूतित्वमपराक्त्वं
यादेस्वानुभूतित्वमेतत्स्वभावविरुद्धत्वात्वानुभाव्यत्वात् तथानुभूतेरनुभाव्यत्वेप्यनुभूति
त्वप्रसंगोदुर्वारः गगनकुसुमादेरननुभाव्यस्यानुभूतित्वात् गगनकुसुमादेरनुभूतित्वमसक्त

अनुभूतेरननुभाव्यत्वे ... ति अननुभाव्यमानत्वेन गगन

श्री· सतिस्वयंप्रकाशात्मसिद्धेः अननुभूतेरननुभवान्तराविर्भाव्यत्वाच्च संविदन्तरेणैवस्मात् नचस्वापमदमूर्छादि
भा·१८ षुसर्वविषयशून्या केवलैव संवित् विस्फुरतीति वाच्यं योगाद्युपलब्धिपराहतत्वात् तास्वपि दशास्वन
भूतिरननुभूता चेत्तस्याः प्रबोधसमयेनुसंधानं स्यान्न चैतदस्ति ननुवनुभूतस्य पदार्थस्य स्मरणनियमो नदृ
८१ ष्टचरः अतः स्मरणाभावः कथमननुभवमेव साधयेत् उच्यते निखिलसंस्कारतिरस्कृतिकरदेहविगमा
दिप्रबलहेतुविरहेप्यस्मरणनियमोननुभवाभावमेव साधयति न केवलमस्मरणनियमादननुभवाभावः स्वा
पोप्यितस्य पर्यन्तकाले न किंचिदहमज्ञासिषमिति प्रत्यवमर्शेनैव सिद्धः नच सत्यप्यनुभवे तदस्मरण
नियमो विषयावच्छेदविरहादहंकारविगमाद्वेति शक्यते वक्तुं अर्थान्तराननुभवस्यार्थान्तराभावस्य
चाननुभूतार्थान्तरस्मरणहेतुत्वाभावात् तास्वपि दशास्वहमर्थोनुवर्तत इति च वक्ष्यते ननुस्वापादि
दशास्वपि सविशेषोनुभवोस्तीति प्रत्यहमुक्तं सत्यमुक्तं सत्वात्मानुभवः सविशेष एवेति स्थापयिष्यते
इहतु सकलविषयविरहिणी निराश्रया च संविन्निषिध्यते केवलैव संविदात्मानुभव इति चेन्न सा च राम
८२ साश्रयेति सुपपादयिष्यते अतोनुभूतिस्सती स्वयं प्रागभावं न साधयतीति प्रागभावासिद्धिर्न घ १८
टानेवक्तं अननुभूतेरननुभाव्यत्वसंभवो यदादेनैतास्मतोप्यसिद्धिर्निरस्ता तस्मान्न प्रागभावासिद्धिः

विषयाकारमिथ्यात्वप्रत्यनीकता अतएव मयि निरस्तं स्मृतिर्न बाह्यविषयानेकव्यस्य दर्शनादिति यथो
क्तेतनत्वात्संविन्मात्राभावः प्रत्यक्षावसेयः प्रवर्तमानत्वात् न च प्रमाणान्तरादवसेयः लिङ्गाद्यभावात् नहि
संवित्प्राप्तिमात्रव्याप्तमिह लिङ्गमुपलभ्यते ज्ञानप्रतिनियतिकस्यचित् दृश्यते न चागमस्तद्विषयो दृष्ट
चरः अतस्तन्मात्राभावः प्रमाणाभावादेव न सेत्स्यतीति यदप्युक्तं तस्मिन् दृष्टविभवे प्रति त्वन्यप्रमाणाभावे
१५ वहृदृष्टयोग्यानुपलब्धेर्वाभावः समर्थितः स्मृत्युपप्राग्रन्यतमवान् किंच यदेतज्ज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्व स५
सत्ताकाले संवेदयत् तस्य न सर्वदा सत्ता स्वगामय दृश्यते तदिदं पूर्वोत्तरकालसत्तानवगतीय
ते तदप्रतीतिः संवेदनस्य कालपरिच्छिन्नतयाप्रतीतेः घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालानवच्छि
न्नप्रतीते चेत्तत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयतः इति नित्यः स्यात् नित्यं चेत्संवेदनं स्व
तः सिद्धं नित्यमिति प्रतीयेत न च तथा प्रतीयते एवमस्तमानाद्यतीतसंविदोपि कालानवच्छिन्नाः प्रती
ताः स्वविषयान् त्रिकालानवच्छिन्नान् प्रकाशयन्तीति ते नित्याः सर्वे कालानवच्छिन्ना[illegible]तःस्युः
संविदन्तरूपत्वतत्पत्ताद्विषयाणां नतु निर्विषयाः संविक्काचिदस्ति अनुपलब्धेः विषयप्रकाशनस्व
भावतयैवोपलब्धेरेव हि संविदः स्वयं प्रकाशतासमर्थिता संविदो विषयप्रकाशनस्वभावविरहे

श्रीभा॰ स्यावृद्ः स्वोन्तर्भवविशेषंस्वप्रकाशमपिस्तथुमात्मवदविद्विलक्षणमवस्थितंस्थितिवेलायांस्तीतिकाङ्क्ष्यमि
१५ ५२ वद्घटष्टारवादिरूपंसमुद्रेवफेणतरंगबुद्बुदादिरूपोभोक्तृभोग्यनियंतृरूपेणावस्थया भवतिष्ठतेऽनतो।
भोक्तृत्वभोग्यत्वनियंतृत्वानितन्मयुकाश्रयगुणदोषाः पराचवतनुटत्वमणिकत्ववन्नकृतकार्य्यभेदवद्व।
भोक्तृ ४ व्यवतिष्ठंतेभोग्यनियंतृणामस्य......त्मनेकत्वंचघटशरावमणिकादीनांमृदात्मनेकत्ववदुपपद्य
स्यावि ५ तेऽतः सन्मात्रद्रव्यमेवसर्वावस्थितमितिब्रह्मणोनन्यजगदातिष्ठंतेतेषांसकलश्रुतीतिहासपुराणान्याप
विरोधः सर्वांहि श्रुतयस्मृतीतिहासपुराणाः सर्वेश्वरंसदैव सर्वज्ञंसर्वशक्तिंसत्यसंकल्पंनिरवद्यंदेशका।
19 लानवच्छिन्नानवधिकातिशयानंदंपरमकारणंब्रह्मप्रतिपादयंतिनतुनरीश्वरादपिपरमीश्वरांशिसन्मा
त्रंतथाहिसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयंतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेतिब्रह्मवाइदमेकमेवाग्रआसीत्तदे
कंसन्नव्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतक्षत्रंयान्येतानिदेवत्राणिक्षत्राणीन्द्रोवरुणःसोमोरुद्रःपर्जन्योयमोमृत्यु
रीशानइतिआत्मावाइदमेकमेवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत्सईक्षतलोकानुसृजाइतिएकोहवैनारायण
आसीन्नब्रह्मानेशानौनेमेद्यावापृथिवीननक्षत्राणिनापोनाग्निर्नसोमोनसूर्यः सएकाकीनर..मतेतस्यध्या
नांतस्थस्येत्यादिभिः परमकारणंसर्वेश्वरेश्वरोनारायण एवेत्यवगम्यतेसद्ब्रह्मात्मशब्दाद्विलप्यप्रकरणस्थेन १५
नारायणशब्देनविशेषितास्तमेवावगमयंतितमीश्वराणांपरमंमहेश्वरंतंदैवतानांचपरमंचदैवतंसकार

दू

पादयदनन्यत्वमेव तात्त्विकमिति प्रतिपादयितुमिदं चारंभणशब्दादिभ्यो जगतः परमकारणात्परस्माद्ब्रह्मणोऽ
नन्यत्वमुपपद्यते । एवं तत्वं चिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारं ब्रह्म सर्वशब्दाभिधेयं तत्कदाचित्स्वस्मा
त्स्वशरीरतयापृथग्व्यपदेशानर्हसूक्ष्मदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरं तत्कारणावस्थं ब्रह्म कदाचिच्च विभक्तना
मरूपव्यवहारार्हस्थूलदशापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरं तच्च कार्यावस्थमिति कारणात्परस्माद्ब्रह्मणः कार्यरूपं
जगदनन्यत् शरीरभूतचिदचिद्वस्तुनः शरीरिणो ब्रह्मणश्च कारणावस्थायां कार्यावस्थायां च श्रुतिप्र
तिसिद्धपारमार्थ्यवस्थायामत्राद्यवस्थायां च ननु दृष्टान्तभावादित्यनेनोक्तार्थेन कार्यकारणयोरनन्यत्वं
कार्यस्य मिथ्यात्वाश्रयेणानभ्युपगच्छतां तेषां कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्ध्यतीति सत्यमिथ्यार्थयोरैक्यानुपप
त्तेः सत्यपारमार्थिकब्रह्मणो मिथ्यात्वं जगतः सत्यत्वं वा स्यात् । ये च कार्यमपि पारमार्थिकमभ्युपयन्त एव जीवब्रह्म
णोरौपाधिकमन्यत्वं स्वाभाविकमनन्यत्वमाचक्षते ब्रह्मणो ह्युभयमपि स्वाभाविकमिति वदन्ति ते वाच्या औपाधिकब्रह्मव्य
तिरिक्तवस्त्वन्तराभावान्निरवयवस्याखण्डितस्य ब्रह्मण एवोपाधिसंबन्धाद्ब्रह्मरूपस्यैव देहाकारपरिणामाद्व्यक्ति २५४
२०।२ परिणामाभ्युपगमे शास्त्रनिर्दिष्टानन्यत्वाज्जीवब्रह्मणोः कर्मवश्यत्वाद्यत्र व्यत्वादिव्यवस्थावादिन्योश्च ब्रह्म
णोऽपरिणामपरिणामवादिन्यः तयोर्व्याकुलेन वेदार्थनिर्णीतं निखिलभोक्तृत्वादिसमस्तविकल्पविप्र
लंबं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं ब्रह्मैवकारणं ब्रह्म भवतीति तद्ब्रह्मनान्यतः ब्रह्मतत्त्वमत्र यदेतायां ज्ञाता सोऽय

श्रीभा. नोभवेत् अहं त्वद्यापरागर्थोन्यत्रायो हि भियते निवृत्ताखिलदुःखोऽहमनन्तानंदभाक् स्वराट् भवे
२० यमिति मोक्षार्थी प्रवर्त्तते अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्र
स्तावगंधतः मयि नष्टेपि मत्तोन्या काचिज्ज्ञप्तिरवस्थिता इति तत्प्राप्तये प्रयत्नः कस्यापि न भविष्यति स्वस
त्तैव यतयास्यास्तत्तापि न मितादि च स्वसंबंधवियोगेन ज्ञप्तेरेव न सिद्ध्यति छेत्तृच्छेद्यस्य चाभावे छे
दनादेरपि सिद्धिवत् अतोऽहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यगात्मेति निश्चितं विज्ञातारमरे केन जानीयादिति श्रुतिः वि५
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति च स्मृतिः नात्मा श्रुतेरित्यारभ्य सूत्रकारोपि वक्ष्यति ज्ञोऽत एवेत्यतो नात्मा
ज्ञप्तिमात्रमिति स्थितं अहंप्रत्ययसिद्धोऽस्मदर्थः तथाहं जानामीति सिद्धो ज्ञाताऽप्यस्मदर्थ इति वचनं
जननीमे वंध्येतिवद्व्याहतार्थं च न चासौ ज्ञाताहमर्थोऽन्याधीनप्रकाशः स्वयंप्रकाशत्वात् चैतन्य
स्वभावता हि स्वयंप्रकाशता यः प्रकाशस्वभावः सोऽनन्याधीनप्रकाशः दीपवत् न हि दीपादेः स्वप्रका
श शत्वं निर्भासितत्वेनाप्रकाशितत्वमन्याधीनप्रकाशत्वं च किं तर्हि दीपः प्रकाशस्वभावः स्वयमेव २०
प्रकाशते अन्यानपि प्रकाशयति प्रभया एवं ज्ञाता भवति यथैकमेव तेजो द्युमणिप्रभाप्रभाववद्रूपेणा
वतिष्ठते यद्यपि प्रभा प्रभावत्तद्गुणभूता तथापि तेजोद्रव्यमेव नष्टोप्यादिवद्गुणः स्वाश्रया

इच्छेयमिति तथाऽस्य कर्तृ. स्थिरत्वं कर्तृधर्मस्य संवेदनाख्यस्य स्वतः स्वादेरिव उत्पत्तिस्थितिनिरोधाश्च प्रत्यक्षमीक्षन्ते कर्तृस्वरूपं तावत् स्वत एवायमर्थः पूर्वमपानुभूत इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धे अहं जानामि इत्यत्र अस्मिंस्तात्रैवममेदानीं ज्ञानमुत्पन्नमिति च संविदुत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षसिद्धा इति अत एवैकरूपत्वेन संविदात्मनो संविन्मात्रः संविदात्मनाभ्युपगमे पूर्वं मया दृष्टमिदमपरेद्युरिदमहमदर्शमिति प्रत्यभिज्ञा च न घटते अन्ये नानुभूतस्यान्येन स्मरणप्रत्यभिज्ञानसंभवः किंचानुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्या नित्यत्वेऽपि प्रतिसंधाना संभवः तद्धि वस्तुप्रतिसंधानं हि पूर्वापरकालस्थायिनमनुभवितारमुपस्थापयति नानुभूति मात्रं अहमेवेदं पूर्वमप्यन्वभूवमिति भवतोऽनुभूतेनैवानुभवितृत्वमिष्टं अनुभूतिरनुभूतिमात्रमु वेत्ति विज्ञानमात्रस्य चित्रताशून्यत्वात् निर्विषयायाः स्वतोऽनुपलम्भो न संभवतीत्युक्तं उभयथाभ्युपगतात् संविद आत्मनोऽप्युपलब्धिरपराहता अनुभूतिमात्रमेव परमार्थ इति निर्णयो हेत्वाभासाश्च निराकृताः ननु चाहं जानामीत्यस्मच्छब्दस्य प्रत्ययोऽस्ति इदमंशः प्रकाशैकरसमपि तदात्मस्वभावात्मसिद्धत्वेऽपि भा सितत्वात्प्रयुष्मदर्थत्वं तत्प्राप्तेऽहं जानामीति तित्वे एव हमन्यो मात्रातिरेकोऽप्युष्मदर्थ एवेनैतदेव अहं जानामीति धर्मिधर्मितया प्रत्यक्षमनीतिविरोधादेव किंच अहमर्थो न चेदात्मा प्रत्यक्त्वं नात्म

आ· ज्ञानज्ञातान्येवार्थरूपः अथ घटो मयास्तं पश्यतीति योगं नो न दुःखतां स्मृतम् सुखबोधो यज्ञनं स्मरन्निदं भारी
२१ रएवमेवास्य परिद्रष्टृभिर्माः बोधकालः स्मृतावत्ताः श्रुतस्यापास्तं तत्त्वेति तस्माद्बोधनस्मात्तमतो
नुदीया २ मपादन्योन स्वात्मा विज्ञानमप्रमयः बलनिच ज्ञेनत्वेति अतः स्वयंप्रकाशो यमात्मा ज्ञानेव
नप्रकाशमात्रप्रकाशत्वादेवकस्यचिदेवमवेद्यः प्रकाशः प्रदीपादिप्रकाशवत् तस्मान्नात्मा भवितुम
हतिसंवित् संविदनुभूतिज्ञानादिशब्दाः सर्वेपि ज्ञातृज्ञानविषयशब्दार्थविदः नहि लोके वेदयोर्ज्ञा
नातीत्यादेरकर्मकस्याकर्तृकस्य च प्रयोगो दृष्टवरः पक्षोक्तं प्रत्यक्षं ज्ञातोऽहं विदे वाम्नेति तच्चेदं दृष्टवत् अ
जडत्वमितिकिमभिप्रेतं स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेत् तथा सति दीपादिष्वनैकान्त्यं संविदतिरिक्त
21 प्रकाशधर्मानभ्युपगमेनासिद्धिर्विरोधश्च अव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि सुखादिष्वव्यभिचा
२ रान्निरस्तं यद्युच्येत स्वतोऽदिव्यभिचरितप्रकाशोपि अन्यस्मै प्रकाशमानतया घटादिवज्जडत्वेन नात्मे
ति ज्ञानं किं स्वस्मै प्रकाशते न तदपि अन्यस्मै वाहमर्थस्य ज्ञातुरवभासते अहं जानामीति वत् ज्ञानामहमिति
ज२ अतः स्वस्मै प्रकाशमानत्वरूपमजडत्वं संविद्यसिद्धं तस्मात्स्वमात्मानं प्रति स्वसत्तयैव सिद्धत्वज्जडोहमर्थ २१
एवात्मा ज्ञानस्यापि प्रकाशनात्मतया तमेव हि ज्ञानस्य जडत्वादेरिवस्वाश्रयचेतनं प्रति प्रक
० ननु दीपादिष्वेवमभिचार इति चेन्नोक्तं न प्रकाशत्वस्य ... नात्मकत्वमतिस्वसत्ताकत्वमि
त्यर्थः ननु नदीपादिषु दीपसत्ताया मापवादः पुरुषाभाववेदनाभावः सुखादयस्तु स्वसत्तायां चेधारणेत्याशयः ॥ ५

स्य ज्ञापितत्वेनाभासत्वात् पूर्वत्वाच्च। सोऽहमादित्य इत्येवं मोक्षकालाभावत्वाच्च। तेजो ह्यस्मेव नाद्यन्तरं प्रकाश
वत्वेन च स्वरूपस्याविद्याचप्रकाशकत्वात्। अन्यस्य प्रकाशत्वे वृद्धारोपनित्यः तदाप्रवृत्तत्वं च क्षेपत्वनि
वर्तनः नचान्यप्रकाश्यत्वात् एवं विपरीतोऽस्तः प्रवर्ततः प्रमेन युज्यते। अस्ति पुरुषस्तात्प्रभृतीनां विनाशप्रसंगा
त्। दीपेष्ववर्तिविपत्तिवर्तिः कदाचिदपि न स्यात्। नहि विपत्तरणस्यभावावपवारी पारवृत्तत्वं तत्सत्त्वात्
नित्यमेव न पिण्डीभूतादर्शनमन्यत् ततः पश्यन्ति पुरायदेवति येवं हि अप प्रकाशरूपा विपरीताः प्रचरंतीति
शक्यते वक्तुं। अतः सप्रभाकाश एव दीपः पतित लक्षणात्मा विन प्यतीति प्रकाशस्य क्रमेणपनिपातात्
द्विनाशे विनाशप्रसंगात्मते। यथा यां वा पश्य समीपेन प्रकाशादि प्रमोस्माति कनित्या पुपत्व विव
स्यापं प्रभृतीनामो सादित्। एवमात्मा चिद्रूपत्वे चेतन्यकरण इति। चिद्रूपत्वादित्वे प्रकाशात्मा
तथा हि कर्तृतः सकृदात्मा स्वयं प्रत्यगात्मा वा तं कृत्स्नो रसघन एव एवं वा अरे अयमात्मानन्तरो बाह्यः
कृत्स्नः प्रज्ञानघनः विज्ञानघन एव अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति। न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः
विद्याते अथ योऽयं वेदेति ज्ञात्मेति स आत्मा कतम आत्मा यो यं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पु
रुष एव हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः। विज्ञातारमरे केन विजानी

भा॰
२२

नोऽनुभूयमाने देहस्यैवानात्मत्वपराक्त्वजडत्वादिधर्मताश्चेति नैतदुपपद्यते देहस्यैवाचेतनत्वप्रकृतिप
रिणामित्वदृश्यत्वपराक्त्वपरार्थत्वादियोगादन्तःकरणरूपस्याहंकारस्य चेतनासाधारणस्वभावत्वाच्च
ज्ञातृत्वस्य एतद्भवति यथा देहादिर्दृश्यत्वपराक्त्वादिभिर्हेतुभिरस्मिन्नात्मप्रतीके दृष्टत्वप्रत्यक्त्वादिर्वि
विच्यते एवमन्तःकरणरूपाहंकारोऽपि तत दृश्यत्वादेव तैरेव हेतुभिस्तस्माद्विविच्यत इति अतो विरोधा
देव न ज्ञातृत्वमहंकारस्य दर्शितवत् यथा दर्पितत्वं तत्करणाहंकारस्यानाभ्युपगम्यते न च ज्ञातृत्वं विक्रि
यात्मकं ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणाश्रयत्वं ज्ञानं चास्य नित्यस्य स्वाभाविकधर्मत्वेन नित्यं नित्यत्वं चात्मनोऽन
न्त्याच्चेत्यादिषु वदति ज्ञोऽत एवेत्यत्र ज्ञः इति व्यपदेशो न ज्ञानाश्रयत्वं च स्वाभाविकमिति वक्ष्यति
अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमित्युक्तं स्वयमपरिच्छि
न्नमेव ज्ञानं संकोचविकासार्हमित्युपपादयिष्यामः अतः क्षेत्रज्ञावस्थायां कर्मणा संकुचितस्वरूपं
तत्तत्कर्मानुगुणतरतमभावेन वर्तते तच्चेन्द्रियद्वारेण व्यवस्थितं तमिममिन्द्रियद्वारा ज्ञानप्रसरमपेक्ष्योदा
यास्तमयव्यपदेशः प्रवर्तते ज्ञानप्रसरे तु कर्तृत्वमस्त्येव तच्च न स्वाभाविकं अपि तु कर्मकृतमित्यवि २२
क्रियस्वरूप एवात्मा एवंरूपाविक्रियात्मकज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः एवेति न कदाचिदपि जडस्या

22

त्वमितरंप्रतिप्रकटत्वंच अतोनन्तुमिथ्याज्ञानात्मा अविद्यात्वेनाहमर्थः अथवाऽकमनुभूतिःपर
मार्थतोनिर्विषयानिराश्रयासतीआत्मानात्मनयावभासते एतत्तत्त्वेवज्ञक्ति निरधिष्ठानभ्रमानुपप
त्तेरितितद्युक्तं तथासत्यनुभवस्यानाधिकरणत्वेनात्मविनाहमर्थः प्रतीयेत अनुभूतिरहमिति प्र
त्येवस्थितभास्वरहस्याकारतयाऽजतादिरिव अत्रतस्यापवभासमानेनैवअनुभूतिरर्थोऽन्तरमहमर्थोवि
शिनष्टिदंडइवदेवदत्तं तथाऽयमनुभवाम्यहमितिप्रतीतिस्तदेवैषसम्यवस्थाननुभूतिर्विशिष्टप्रकाशाय म१
त्वनुभवाम्यहमिति यथासोदंडमाखेदंडीदेवदत्तइतिअन्यपदविशेषणमनुभूतिमात्रावलंबनः
कथमिवप्रतिज्ञायते यदप्युक्तंयस्तोहमित्यादिदेहाद्यभिमानवत्तएवज्ञातृत्वप्रतिभासनात्
८५ ज्ञातृत्वमविशिष्येति तेयुक्तं आत्मनएवाभिमतायाअनुभूतेरपिमिथ्यात्वस्यात् नहनएवप्रती
तेः सकलेतरोपमर्दितत्तज्ञाताभाषितत्वेनानुभूतेर्मिथ्यात्वमितिचेत् इत्थंसतितदबाधादेव
ज्ञातृत्वमपिनमिथ्येत्यप्युक्तं अविक्रियस्यात्मनोज्ञानक्रियाकर्तृत्वरूपज्ञातृत्वनसंभवति
अतोज्ञातृत्वंविक्रियात्मकंजडंविकारास्पदत्वाज्जपरिणामाहंकारग्रंथिस्थमितिनज्ञातृत्वमात्मनः
अपितुतःकरणरूपाहंकारस्यकर्तृत्वादिहिंरूपादिवत्दृश्यधर्मः कर्तृत्वे हस्तायोगचरत्वेचात्म

श्री°
२३

स्मातिकूल्यतः अंगत्वेन तुष्भूतित्वमात्मनि स्यात् यथा तु दशति न च रविकरनिकराणां स्वाभिव्यंग्यकर
त्वाभिव्यंग्यत्ववत्संविदभिव्यंग्यग्राहकत्वाभिव्यंग्यत्वं संविदः स्यादीयं: न त्वादिरविकरनिकराणां कर
त्वाभिव्यंग्यत्वाभावात् करतलप्रतिहतगतयोरिव घनीभूताः स्वयमेव स्फुटतरमुपलभ्यन्ते
तितद्ध्राकूल्यमात्रहेतुत्वात् करतलस्य नाभिव्यंजकत्वं किं चास्य संविद्रूपस्यात्मनो हंकारनिर्वर्त्याभिव्य
क्तिः किंरूपा न तावदुत्पत्तिः स्वतःसिद्धतया नभोत्पाद्यत्वाभ्युपगमात् नापि तत्प्रकाशनं तस्यानुभवा
तयानुभाव्यत्वात् तत एव च न तदनुभवसाधनानुग्रहः सहि हि ग्राह्येयस्येन्द्रियसंबंधहेतुत्वेन वा यथा
ज्ञातिनिजमुखादिग्रहणे व्यक्तिर्दर्पणादीनां नयनादीन्द्रियसंबंधहेतुत्वेन वाऽङ्गगतकल्मषापनयनेन
वा यथा परतत्त्वावबोधसाधनस्य शास्त्रस्य शमदमादीनां यथा मंत्रकरणानामभूमित्वान्न तत्संबंधहे
तुत्वेति किं चानुभूतेरनुभाव्यत्वाभ्युपगमेऽप्यहमर्षे न तदनुभवसाधनानुग्रहः स्व एव च: स्वा
नुभाव्यानुभवोऽस्ति प्रतिबंधकनिरसनेन भवेत् यथा रूपादिग्रहणोत्पत्तिविरोधि संतमस निरसने
न वर्तषोदीपादिना न चेह तथाविधं निरसनीयं संभाव्यते न तावत्संविदात्मगतं तज्ज्ञानोत्पत्तिविरोधि २३
किंचिदस्यहंकारापनेयमस्ति भ्रांतिग्रस्तात्मनिति चेन्न भ्रांतानस्याहंकारापनोद्यत्वानभ्युपगमात्

23

हंकारस्य स्वात्मत्वसंभवः ननु स्वभावस्याहंकारस्य चित्त्वं द्विधा भेदेन तच्छायापत्त्या न तत्संभव इति चेत्
कुत इति छायापत्तिः किमहंकारच्छायापत्तिः संविदंश उत संविच्छायापत्तिरहंकारस्य न तावत्संविदः
संविदितात्मत्वानभ्युपगमात् नाप्यहंकारस्य तस्य जडस्य उक्तनीत्या ज्ञातत्वायोगात् द्वयोरप्यचाक्षु-
षत्वाच्च न च चाक्षुषत्वात् छायायां दृष्टा पद्मरागादयः स्फटिको मणिश्च सिन्दूरसंपर्कात् लौहित्योपलब्धिरिति
चैतन्यं विधि बाधत्व स्वात्मत्वानभ्युपगमादेव ननु स्वयंप्रकाशेऽहंकारे स्वात्मत्वं न दृश्यते लौहित्यं वाऽहंकार
स्य तत्त्वेन न स्वात्मत्वासंभवादेव स्वतन्त्रता ननु स्वप्रकाशत्वे विदितात्मत्वं न दृश्यते लौहित्यं वा यदप्युक्तं उभयत्र
वस्तुतो न स्वात्मत्वमस्ति अहंकारस्यानुभूतेरभिव्यञ्जकः स्वात्मस्यापि वानुभूतिरभिव्यनक्ति आद
र्शादिवदिति तदयुक्तं आत्मनः स्वयंज्योतिषो जडरूपाहंकाराभिव्यङ्ग्यत्वायोगात् न ह्युक्तं यानो
गारवत्वादित्यहंकारो जडात्मकः स्वयंज्योतिषमात्मानं व्यनक्तीति न युक्तमिदमिति स्वयंप्रकाशा-
नुभवाधीनसिद्धयो हि सर्वेषां पदार्थानां तथा स्वप्रकाशोऽप्यहंकारोऽनुदितानस्तमितस्वरूपप्रका-
शात्मनोऽर्थसिद्धिहेतुभूतमनुभवमभिव्यनक्तीत्यसङ्गतमिदं यदि हि स्यात् तर्हि चाहंकारानुभवयोः स्व-
भावविरोधादनुभूतेरनुभूतित्वप्रसङ्गात् न व्यञ्जकव्यङ्ग्यभावः यथोल्काया स्वरूपं एवमन्योन्यं न च स्वा

श्री॰ पादनं संभवति अथ केन ज्ञानेनाकार इति तदा प्रयतनया भातीति: ननु व्यक्तिरूपत्वात् अतोऽन्तःकरण
भा॰ भूताहंकारस्यापनयाश्च विद्युत्पत्तये वस्तुनो दोषतो वा न किंचिदहंकारणमिति नाहंकारस्य ज्ञानत्वे
२५ न वोपलब्धिर्वा तस्मात्तत एव ज्ञानं तथा निश्चयेऽहंमर्श एव प्रमाणं मानत्वान्मात्र अहंभावविगमे
न तत्र भेदयितव्यः किं सिद्धिरिति चेत् तमोगुणाभिभवात्स्मरणार्थी न भवांश्चाहंमर्शस्य विविक्तस्फुरण भा॰दा४
तिभासाभावेऽप्यवबोधादहमित्येकाकारेणात्मनः स्फुरणास्तु पुमानपि नाहंभावविरामः भवद्भि
मताभावश्च न भूतेरपि तथैव प्रयोगे विवक्तव्यं नहि तत्रोऽन्यितः कश्चिदहंभावविमुक्तार्थो न रघ्रस्यनीका
24
कारात्तत्रिरहंमत्तानस्यादितया वतिष्ठते तत्रैवं विधां स्वापसमकालामनुभूतिं परामृशति एवं हि
सुषोऽन्यितस्यापरामर्शः सुखमहमस्वाप्समिति अनेन प्रत्यवमर्शो न तदानीमप्यहंमर्शस्यैवात्मनः सुखि
त्वेतात्त्वं च ज्ञापते न च वाच्यं यदेदानीं सुखं भवति तथा तदानीमस्वाप्समित्येवाप्रतियतिरिति प्र
तद्रूपत्वात्प्रतिपत्ते नैवाहंमर्शस्यात्मनो स्थिरत्वे न तदानीमहंमर्शस्य स्थितिमानसंधानानुपपत्तिः
यतस्तत्सुषुप्तिदशायां प्रागनुभूतं वस्तु स्वप्नोऽन्यितो मयेदं कृतं मयेदमनुभूतमहमेवेदमवोचमिति
परामृशति एतावतैकालेन किंचिदहमज्ञासिषमिति च परामृशतीति चेत् ततः किं न किंचिदि

सुखमहं स्वाप्स इत्यादौ ... स्वपामि इति ... स्पर्शाद्-४

ज्ञानमेव ह्यज्ञानस्य निवर्तकं न च संविदाश्रयत्वमज्ञानस्य संभवति ज्ञानसमानाश्रयत्वात् समानविष
यत्वाच्च ज्ञानभावविषयभावविरहिते ज्ञानमात्रे नास्ति किन्त्वज्ञाने संभवितमर्हति यथाज्ञाना
श्रयत्वप्रसक्तिः न स्यात्तेन तदाश्रयेऽज्ञानाश्रयत्वे तथा ज्ञानमात्रेऽपि ज्ञानाश्रयत्वाभावेनाज्ञानाश्र
यत्वं स्यात् संविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमे ध्यानं न तया भूयेत वास्तव्याज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञाने
नन्न तु ज्ञानाज्ञाननिवृत्तिः ज्ञाने हि स्वविषय एवाज्ञानं निवर्तयति यथा रज्ज्वादौ अतो न केनापि
कदाचित्संविदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्यते अयं च सदसदनिर्वचनीयस्याज्ञानस्य स्वरूपमेव दुर्निरूप
निरूपणविरहात् ज्ञाने ज्ञानप्रागभावत्वस्य चाज्ञानस्य ज्ञानेऽपि निविरोधित्वाभावेन न न तन्निरसनेन
तज्ज्ञानसाधनानुग्रहः अतो न केनापि प्रकारेण हेतोरेण च भवतेरभिव्यक्तिः न च स्वाश्रयतया
नित्यया भिव्यञ्जनमभिव्यञ्जकानां स्वभावः प्रदीपादिषु दर्शनात् यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यन
गुणस्वाभावाच्च ज्ञानतत्साधनयोरनुग्राहकस्य च तच्चसतः प्रामाण्यन्यायसिद्ध नवद्यो
गादिष्वेवादर्शाभिव्यञ्जकः [illegible] प्रतिफलनहेतुः सदोषहेतुः तदोषकृतत्वात् ज्ञान
स्वाभासः अभिव्यञ्जकत्वालोकादिवत् न चेहतथाहेकारेणसंविदित्वप्रकाशापातादप्यदोषा

भा० २५ नः साक्षित्वं ज्ञातैव लोके द्रष्टा साक्षीति व्यपदिश्यतेऽनुसन्धानमात्रं स्फुरति च भगवान् पाणिनिः साक्षाद्
द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षात् ज्ञातर्येव साक्षिशब्दः सद्य पश्यादौ ज्ञानामीति प्रतीयमानोऽस्मदर्थ एवेति कुत
स्तदानीमहमर्थोऽनवभासीत आत्मनेऽपि च मम भासमानोऽहमित्येवावभासमानस्य इति स्वापाद्यवस्थास्वप्यात्मा
प्रकाशमानोऽहमित्येवावभासत इति चेद् यत्तमोऽन्तदवस्थायामहमर्थो नानुवृत्तेनावतिष्ठते तथाह
मात्मनाश एवापवर्गः प्रकाशान्तरेण प्रतिज्ञातः स्यात् न चाहमर्थोऽधर्ममात्रं येन तद्विगमेऽप्यविद्यानिवृ
त्तावविस्वरूपमवतिष्ठेत प्रत्युतस्वरूपमेवाहमर्थ आत्मनः ज्ञानं तु तस्य धर्मः अहं जानामि ज्ञानमेवा
नमिति चाहमर्थधर्मतया ज्ञानप्रतीतेरेव अपि च यः परमार्थतो भ्रान्त्या वा आत्मिकादिदुःखैर्दुःखितमा
त्मानमनुसन्धत्ते अहं दुःखीति स एवमेतत् दुःखज्ञानमपुनर्भवमयो प्रकृत्यमहमनाकुलः स्यामिति मोक्षेच
च्छत्तुमस्य मोक्षरागः स एव तत्साधने प्रवर्तते स्वसाधनानुष्ठानेन यद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेदपस
र्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावात् ततश्चाधिकारिविरहादेव सर्वो मोक्षशास्त्रमप्रमाणं स्यात् अहमुपलत्ति
तं प्रकाशमात्रमपवर्गेऽवतिष्ठत इति चेत् किमनेनापि विनष्टेऽपि किमपि प्रकाशमात्रमवतिष्ठत इत् २५
तिमता न हि कश्चिद्बुद्धिपूर्वकारी प्रयतते अतोऽहमर्थस्यैव ज्ञातृतया सिद्धत्वात् प्रत्यगात्मत्वं स च प्रत्यगा

25

निरूपणत्वप्रतिबंधश्रुतिर्वेदन नाहमवेदिषमिति चेदि त्वमहमर्थस्यानवत्वे वैयधिकरण्यो हि सः प्रतिबंधः न किं
चिदिति निबंधस्य कृत्स्नविषये भवदभिमतानामर्थानिरपि प्रतिविहा स्यात् सुषुप्तिसमयेप्यनुसंधी
यमानमहमर्थमाकारं ज्ञानाऽरमहमिति परामर्शपुनः किं चिदवेदिषमिति वेदनेन तस्य प्रतिषिध्यमाने
नास्मिन् कालेऽप्रतिषिध्यमानानामाविनेः सिद्धिमन्वर्तमानस्य ज्ञानरहमर्थस्य चासिद्धिः मनेनैवन किं
चिदहमवेदिषमिति परामर्शेन सुषुप्तौ त्वमिममर्थं देवानांप्रियएव साधयन्नामप्यहं न ज्ञानवानि
त्य हमर्थस्यापि तदानीमनन्तसंधानेप्रतीयत इति चेत् त्वात्वमेव स्ववचनयोर्विरोधमपि न ज्ञानं निम
र्तेः अहमात्मानं ज्ञातवानित्यनुभववचनेमामिति किंचिद्ज्ञत इति चेत् साधुपृष्टं यानदृच्यते अहम
र्थस्य ज्ञातरनुवृत्तेनैस्वरूपं तिष्ठन्ते अपि त्वप्रबोधसमये त्वनुसंधीयमानस्याहमर्थस्य वर्णाश्रमादि वि
शिष्टता अहमात्मानं ज्ञातवानित्युक्ते विषयोविवेचनीयः जागरितावस्थानुसंहितज्ञात्यादि विशिष्टो
स्मदर्थो मामिति पदस्य विषयः स्वापावस्थायामसिद्धः विशदस्यानुभवेकतानन्यत्राहमर्थो हमित्यंशस्य
विषयः अत्रत्वमोऽहमीदृशोऽहमिति च मामपि न ज्ञातवानहमिति वचनत्वमेव प्रकारः किंच
ज्ञानसाक्षित्वेनात्मज्ञप्तिर्हि भवदीयाभिक्रिया साक्षित्वं च साक्षात्ज्ञातृत्वमेव न च ज्ञान

कथं तर्ह्यहंकारस्य क्षेत्रांतर्भावो भगवतोपदिश्यते महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेति उच्यते स्वरूपो
भा० पदेशोऽस्मत्सु ह्यहमिति बोधोपदेशान्न थेवात्मस्वरूपप्रतिपत्तेः स्याहमित्येवशब्दस्यात्मनः स्वरूपं अव्यक्तपरि
२५ णाममेदस्याहंकारस्य क्षेत्रांतर्भावो भगवतोपदिश्यते सत्वनात्मनि देहेऽहंभावकरणहेतुत्वेनाहंकार उ
च्यते अस्य तदहंकारस्यात्मस्याभ ननद्रावेऽर्थ्वविश्रव्ययमस्यायमुमतिर्दृश्या अयमेव तदहंकार उक्तष्ट
ज्ञानावसानहेतुर्भवोपरनोमाशास्त्रगुरुकृपाहिपतयाप्रतिपद्यते तस्माद्दोषकोपेताहंबुद्धिः सा स्यादा
त्मगोचरैव यथा शरीरगोचरा तदहंबुद्धिरविद्यैव यथोक्तं भगवता वराहेण अपृतां चाप्यविद्यायाः स्वरूपं कु
लनंदन अनात्मन्यात्मबुद्धिर्येति यदि तच्चिन्मात्रमेवात्मा तदानात्मन्यात्माभिमानेऽपि शरीरे चिन्मात्रप्रति
भासः स्यान्नतु तत्प्रतिभासस्तस्माज्ज्ञाताहमर्थ एवात्मा तदुक्तं अतः प्रत्यक्षसिद्धत्वादुक्तन्यायागमान्वया
त् अविद्यायोगतश्चात्मा ज्ञाताहमिति भासतः तिनयाचदेहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः
नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नः स्वतः सुखीति अनन्यसाधनः स्वप्रकाशः व्यापी अतिसूक्ष्मतया स
र्वाचेतनान्तःप्रवेशनस्वभावः यदुक्तं दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसंभावनया सकलभेदावलंबिप्रत्यक्षस्य शा २५
स्त्रबाध्यत्वमिति कोपदोषः तत्र निवक्तव्यं पद्मलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः अनादिभेदवासनैव हि दोषः

त्मप्रकाशस्यऽहमित्येवप्रकाशने स्वस्मैस्वयंप्रकाशमानत्वात् योपः स्वस्मैप्रकाशने सर्वोऽहमित्येवप्रकाश
ने यथातथावभासमानत्वेन श्रुत्यवादिसिद्धः संसार्यात्माप्यः पुनरहमितिनचकास्तिनासौ स्वस्मैप्रकाश
नेयथायद्यादिः स्वस्मैप्रकाशनेनापंमुक्तात्मा सन तस्मादहमित्येवप्रकाशते नचाहमितिप्रकाशमानत्वे
ननस्यात्तत्त्वसंसारित्वादिप्रसंगः मोक्षाविरोधादनात्मा यहेत्वाचाहमन्यपस्य श्रुतानेनामत्त्वस्यात्मा
५२ नसैर्याज्ञानविपरीतज्ञानत्वाहमित्येवात्मनः स्वरूपमितिस्वरूपज्ञानस्वरूपोऽहंप्रत्ययोनाहत्वमायार
यतिक्रान्तःसंसारित्वं अचितनहि हेतोपिवाज्ञापापमेव अस्मात्स्वभावापरोक्षनिद्धत्तनिरवशेषाविद्यानामपि
वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनाच्च पश्यन्निति तद्देतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहंमनु
रभवंसूर्यश्चेति अहमेवेदंसर्वोऽस्मिमतिछ्यामीत्यादिसकलेतराज्ञानविरोधिनः सकलरूपस्यप्रमात्मभाजः
परस्यब्रह्मणोप्यनुहारोप्येवमेव हंताहमिमास्तिस्रोदेवताः बहुस्यांप्रजायेयसइमाँल्लोकानसृजतेति
पायस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपिचोत्तमः अतोऽस्मि लोकेवेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः अहमात्मागुडाके
श नवेवाहंजातुनास अहंकृत्स्नस्यजगतः प्रभवः प्रलयस्तथा अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते तेषां
महंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् अहमेवपरः पिता वेदाहंसमतीतानीत्यादिषु यथदहमित्येवात्मनःस्वरूपं

श्री॰
भा॰
२१

व्यवहारोस्माकमप्यस्त्येव कोयं व्यावहारिको नाम आपातप्रतीतिसिद्धो ऽकिं मिन्निश्चितेनानवधावस्थित
प्रतिचेन्न किं तेन प्रयोजनं प्रमाणेन यावत्प्रतिपन्नेपि लौकिकबाधादेव प्रमातुः कार्याभावात् प्रयोजन
शास्त्रप्रत्यक्षयोर्द्वयोरप्यविद्यामूलत्वेपि प्रत्यक्षविषयस्य प्रागेव लौकिकबाधो दृश्यते शास्त्रविषयस्य तद्
द्वितीयस्य ब्रह्मणः पश्चात्तनबाधादर्शनेनैव निर्विशेषानुभूतिमात्रं ब्रह्मैव परमार्थमिति तदवगन्तुं
अबाधितस्यापि दोषमूलस्यापारमार्थ्यं निश्चयात् एतदुक्तं भवति यथा सकलेनरकाचादिदोष
रहितचक्षुष्मान् नगरगोचरगिरिगुहाग्रवसतस्तैमिरिकजनस्याज्ञातस्वतिमिरस्य सर्वस्यापि तिमिरदो
षाविशेषेण द्विचन्द्रज्ञानमविशिष्टं जायते न च तत्र बाधकप्रत्ययोस्तीति न तन्मिथ्या न भवतीति तत्
द्विषयभूतं चन्द्रद्वित्वमपि मिथ्यैव दोषो ह्ययथार्थज्ञानहेतुः न च ब्रह्मज्ञानमविद्यामूलत्वेन बाधक
ज्ञानरहितमपि स्वविषयेन ब्रह्मणा सह मिथ्यैवेति भवति चात्र प्रयोगः विवादाध्यासितं ब्रह्म मिथ्या
अविद्याव दुष्टज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवत् ब्रह्म मिथ्याज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवत् ब्रह्म मिथ्या अस
त्यहेतुजन्यज्ञानविषयत्वात्प्रपञ्चवदेव न च वाच्यं स्वात्मस्वरूपस्फूर्तिज्ञानस्य असत्यस्य परमार्थशुभा २१
शुभप्रतिपत्तिहेतुभावस्वदविद्यामूलत्वेनासत्यस्यापि शास्त्रस्य परमार्थभूतब्रह्मविषयप्रतिपत्तिहेतुः।

मित्येन भेदवासनायानिवृत्तिरिति चेन्न यथावस्थितवस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं किमन्यज्ञानतद्वैश्येनैवर
णस्तु विरोधो नज्ञानस्य तत्र निवेश्य वक्ष्यमाणत्वात् शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेषवस्तुबोधित्वे निष्प्र
४२ योजनत्वे भेदवासनायादोषत्वनिश्चयः भेदवासनायादोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य निरस्तनिखिलविशेष
बाधः वस्तुबोधित्वनिश्चय इति किं च यदि भेदवासनायाः मूलत्वेन भ्रमत्वस्य विपरीतार्थत्वं शास्त्रस्यापि तत्त्वेनैत ५४
त्वे वस्यात् वक्ष्यमाणदोषमूलत्वेऽपि शास्त्रस्य प्रत्यक्षावगतसकलभेदनिरसनज्ञानहेतुत्वेन प्रबलत्वात् प्र
मत्तस्य बाधकमिति तत्र दोषमूलत्वे ज्ञाते न तिरस्कारमित्युक्तेः रज्जुसर्पज्ञानं निमित्तं भये सति भ्रान्तो
ऽयमिति परिज्ञातेन केनचित् ज्ञापितस्य पुंसो भयं निवर्तते कम्पभयानिवृत्तिदर्शनात् शास्त्रस्य वेदोषमूलत्वप्र
तिपत्तिवेलायामेव ज्ञाते श्रवणावगतनिखिलभेदोपमर्दिब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाभ्यासरूपत्वान्मननादेः
अविच्छेदेन प्रवृत्तमेतच्चासंभाव्यमानदोषप्रसक्तत्वेन संभाव्यमानदोषनिमित्तकेनानुगतत्वेन तावन्मनः
सिद्धान्ते निरस्तनिखिलभेदविशेषानुभूतिरिममर्थमवगमयति तस्मात् सर्वविषयविरक्तता च शास्त्र
पक्षपातविरहाच्चेनापीह यत्कश्चन दोषमूलत्वेन विपरीतार्थज्ञाननकल्पनादेवनान्यान्यपि प्रमा
णानि अतः स्वपक्षसाधनप्रमाणानभ्युपगमान्न स्वाभिमतार्थसिद्धिः ननु स्यादेवाविकल्पप्रमाणप्रमेय

न बुद्धेः सत्यत्वाद्दोषाभावो दोषो रेफग्रहणमात्र उभयोर्वर्णबुद्धित्वाविशेषान्न रेखापाश्वविद्यमानव-
र्णात्मनो यायत्वेनैकस्यामेव रेखायामविद्यमानस्यैव वर्णात्मकत्वस्य सत्वमत्वा हेकरेखादर्शनात्सर्वत्र वृत्तिप्र-
तिपत्तिः स्यात् अर्थोपि विशेषे वर्णवदि शङ्कसंकेतेन वस्तुना ग्रास्यरेखाविरोधे श्रोत्रग्राह्यवर्णविरो-
धे संकेतेन वर्णत्वाद्रेखाविशेषा वर्णविशेषबुद्धिहेतवितिं इतरस्त्वसत्यादेव सत्यप्रतिपत्तिः रेखायाः
संकेतस्य च सत्यत्वात् रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिः सादृश्यनिबंधना सादृश्यं च सत्यमेव नैवं
कल्पस्य शाखस्यनादविरोधेनार्थविशेषभेदबुद्धिहेतुत्वमसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिः नानृतानादाभिव्य-
क्तस्यैकस्यैव शब्दस्य तत्तन्नादाभिव्यञ्जयस्वरूपेणार्थविशेषैः सह संबंधग्रहणवशाद्भेदबुद्धिप्र-
तिहेतुत्वात् शब्दस्यैकरूपत्वमपि न साधीयः गकारादेर्वाचकस्यैव श्रोत्रग्राह्यत्वेन शब्दत्वात् अतोऽ
सत्याच्छास्त्रात्सत्यब्रह्मविषयप्रतिपत्तिर्दुरुपपादा नन्वनृतात्स्वप्नज्ञानात्कुत्सममवदसत्यत्वं प्राग
द्वैतज्ञानात्सद्बुद्धिबोध्यत्वा दुष्टत्वेन तत्त्वज्ञानेऽप्यसत्यत्वं शास्त्रस्य न तदा शास्त्रं निरस्तनिखिलभेदविज्ञानात्र
ब्रह्मज्ञानोपायो यदोपायः तदास्त्येव शास्त्रमसत्यमितिबुद्धिः नैवं असति शास्त्रे स्ति शास्त्रमिति बुद्धेर्मिथ्या २१
त्वात् ततः किमिदं ततः मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्यापि मिथ्यात्वेन तद्विषयस्यापि ब्रह्मणो मिथ्यात्वं

भावोनविरुद्धमिति साधकत्वानवधारणस्य त्वाभावंत् तत्र हि विषयाणामेव मिथ्यात्वे तेषामेव हि बाधो दृश्यते
न ज्ञानस्य नहि मयाश्व प्रवेत्नावामनुभूतं तत्रा नमिहूत न विद्यत इति कस्यचिदपि प्रत्ययो नायतेन दर्शनेन
विद्यते अर्थोनसंनीतिवाधकप्रत्ययः मायाविनाम ज्ञोपपादितभवं मायामयत्वान् सत्यमेव प्रतीतेर्भ
द्यस्य चहेतुः तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात् हि घटे हि यदि दोषजन्यं रज्ज्वादौ सर्पादि विज्ञानं सत्यमे
व भयादिहेतुः सत्यैवारस्टेपि ज्ञात्मनि सर्पभ्रं तिथा नात दृष्टेर्बुद्धिः सत्यैव शंकादिव बुद्धिर्भ्र
मरहेतुभ्रान्तस्तु भ्रमएव जलादौ मरीच्यादि प्रतिभासो वस्तुभूतमतत्वगतविशेषविसंवादहेतुः एतेषां स
वेदनानां भवति मनोरथोक्तियाकारिता च सत्यत्वमवसीयते हस्त्यादीनामभावे कथं तद्दृढः स्वप्ना
भवतीति चेत् तेन हुद्धीनां तावलेवनत माननिषमान् अर्थस्य प्रतिभासमानत्वमेव ग्राह्यत्वं नत
योलिंगं प्रतिभासमानता चास्य वेदनावशात् सतत्वाधितानामप्यवसीयते भवान्तिलादिबुद्धिः सत्ये २३
व सम्यक् रेखपावर्णी प्रतिपन्नापि नानुहृद् लक्ष्यबुद्धिर्बाधाः समतात् ननु वर्णात्मना प्रतिपन्ना
रेखावर्णा बुद्धिहेतवो वर्णात्मतात सत्या नैवं वर्णात्मतायास्तत्स्वाधारप्रत्यायता योगात् असतोऽ
निरूपाख्यस्य प्रत्यायकत्वेन दर्शनमनुपपन्नं च अपत्तस्यां वर्णबुद्धेरुपायत्वं एवं तर्हि सत्यात्सत्यबुद्धिर्नसा

श्री॰ त्तैर्गुणविशेषणाकारप्रत्यनीकाकारैर्वा एकस्मिन्नेवार्थे पदानां प्रवृत्तौ निमित्तभेदोऽवश्याश्रयणीयः। ऐक्योक्त
भा॰ विशेषः। एकस्मिन्नेव पदानां मुख्यार्थता अपरस्मिंश्च। तेषां लक्षणा। तथा ज्ञानादीनां प्रत्यनीकता वस्तु
२९ स्वरूपमेव एकेनैव पदेन स्वरूपप्रतिपत्तिमिति पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यात्। तथा सति सामानाधिकरण्यासि
द्धिश्च एकस्मिन् वस्तुनि वर्तमानानां पदानां निमित्तभेदानाश्रयणात्। नैकस्यैवार्थस्य विशेषणभेदेन
विशिष्टताभेदादनेकार्थत्वं पदानां सामानाधिकरण्यविरोधि। एकस्यैव वस्तुनोऽनेकविशेषणविशिष्ट
ताप्रतिपादनपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामाना
धिकरण्यमिति शाब्दिकाः। यदुक्तम् एकमेवाद्वितीयमित्यत्राप्यद्वितीयपदेन गुणतोऽपि सद्वितीयता न सहते
ती अतस्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यानामद्वितीयवस्तुप्रतिपादनपरत्वमभ्युपगमनीयं कारण
तयोपलक्षिततस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणो लक्षणमिदमुच्यते सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति। अतो लिलक्षयिषितं
ब्रह्म निर्गुणमेव। अन्यथा निर्गुणं निरञ्जनमित्यादिभिर्विरोधश्चेति। तदनुपपन्नं। जगदुपादानस्य ब्र
ह्मणः स्वव्यतिरिक्ताधिष्ठानान्तरनिवारणेन विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनपरत्वादद्वितीयपदस्य तथै
व विचित्रशक्तियोगमेवावगमयति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्यादिरविशेषेण हि

यथा पटादिषु आगतेष्वीनवा घटजन्मादिज्ञानस्यापि कारणे नं न हि यस्यास्ते यतिनियमातं पश्चात्तनवा
पादर्शनं चासिद्धं एतन्मते वस्तुनि मितिवादोऽनन्तुस्यापि बाधदर्शनात्तत्त्वं तिमूलमिति चेन्न एतदपि
भ्रांतिमूलमिति [illegible] पाश्चात्यबाधादर्शनात्तस्यैवेत्यलम् । प्रतिष्ठितकुतर्कोपरि हसनेन प्रकृतं
वेदांतवाक्यानि निर्विशेषवस्तुनैकरूपवस्तुमात्रप्रतिपादनपराणि सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्येव
मादौ नीतिं तत्र एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपादनमुखेन सत्कुलेभ्यस्य परस्य ब्रह्मणो जग
दुपादानत्वनिमित्तत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तियोगः सत्यसंकल्पत्वं सर्वान्तरत्वं सर्वाधारत्वं सर्वनियमनमि
त्याद्यनेककल्याणगुणविशिष्टतां कृत्स्नस्य जगतस्तदात्मकतां च प्रतिपाद्य एवं भूतत्र ह्यात्मकत्वमसी
१५ तिश्वेतकेतुं प्रत्युपदेशपरं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यं [illegible] प्रपंचितमायमर्थो वेदार्थसंग्रहे श्रीभाष्यादिभाष्यादिकरणेनि
पुणतरं मयापादितश्यामः अथ परापयात इत्यत्रापि गम्यतस्मिन्नापि प्राकृतान्हेयगुणान्प्रतिषिद्धानि
त्वा॰३ त्यत्वविभुत्वसूक्ष्मत्वसर्वगतत्वमयतयोनित्वं सर्वज्ञादिकल्याणगुणयोगः परस्य ब्रह्मणः प्रतिपादितः
सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्रापि सामानाधिकरण्यस्यानेकविशेषणविशिष्टैकार्थाभिधानव्युत्पत्त्या न निर्विशे
षवस्तुसिद्धिः प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैकार्थवृत्तित्वं हि सामानाधिकरण्यं तत्र सत्यज्ञानादिपदानां मुख्यार्थैर्गुणैस्त

भा० ष्टि कीज्ञानबलक्रियावत्त्वम् आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकाम
३. स्सत्यसंकल्प इत्याद्याः श्रुतयो ज्ञानत्वप्रभृत्यानन्तकल्याणगुणान् ज्ञानस्वरूपस्यैव ब्रह्मणः स्वाभावि
कान्वदंति समस्तहेयगुणविरहितानां च निर्गुणवाक्यानां सगुणवाक्यानां च विषयमपहतपाप्मे
त्यादपिपास इत्यंतेन हेयगुणान्प्रतिषिध्य सत्यकामः सत्यसंकल्प इति ब्रह्मणः कल्याणगुणान्विद
धतीयं श्रुतिरेव विविनक्तीति सगुणनिर्गुणवाक्ययोर्विरोधाभावादन्यतरस्य मिथ्याविषयताश्रय
णमपि नाशंकनीयं भीषास्माद्वातः पवत इत्यादिना ब्रह्मगुणानारभ्य ते ये शतमित्यनुक्रमेण दे
वत्वानंदातिशयमुक्त्वा यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वानिति ब्रह्मणः क(
त्यष ल्याणगुणानं मत्यादरेण वदतीयं श्रुतिः सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ब्रह्म
वेदनफलमवगमयद्वाक्यं परस्य विपश्चितो ब्रह्मणो गुणानंत्यं ब्रवीति विपश्चिता ब्रह्मणा सह स
र्वान्कामानश्नुते काम्यंत इति कामाः कल्याणगुणाः ब्रह्मणा सह तद्गुणान्सर्वानश्नुत इत्यर्थः
दहरविद्यायां तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमिति वद्गुणप्राधान्यवचने सहशब्दः फलोपासनयोः प्र ३.
कारे वा यथाक्रतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुत्यैव सिद्धं यस्मादनंत

नीयमित्यनेकेनिमित्तान्तरमात्रनिषेधः कथं तावत्तुगिचेत् सिद्धत्वोत्कर्षेण उपादानकारणता तत्सदेव सोम्ये
दमग्र आसीदेकमेवेति प्रतिपादितं कार्यस्येति स्वाभाव्येन बुद्धिस्थानिमित्तान्तरमिति तदेवाद्वितीयपदेन
निषिध्यत इत्यवगम्यते सर्वनिषेधे हि स्वाभ्युपगतासिद्धान्तविरोधादपसिद्धान्तापत्तिः स्यात् सर्वेषा
त्वात्प्रत्यया पश्चात्प्रभवतीति विपरीतफलः सर्वेषामस्य कारणगुणान्वितानां सर्वज्ञत्वादीनां गुणानामन्तर्भाव
संस्कारदेहत्वात् अतः कारणवाक्यस्वाभाव्यादपि सत्यं ज्ञानमनन्तमद्वैतमनेन सविशेषमेव प्रतिपाद्यत इति
विज्ञायते न च निर्गुणवाक्यविरोधः प्राकृतहेयगुणविषयत्वात्तेषां निर्गुणं निरञ्जनं निष्कलं निष्क्रियं
शान्तमित्यादीनां ज्ञानमात्रस्वरूपवादिनोऽपि प्रकृतयोरसमर्थो ज्ञानस्वरूपतामभिदधति न तावद्विशे
षज्ञानमात्रमेव तत्त्वं ज्ञानस्यैव ज्ञानस्वरूपत्वात् ज्ञानस्वरूपस्यैव तस्य ज्ञानाश्रयत्वं मणिद्युमणिप्रदीपादि
वदित्युक्तमेवत्वात् तत्त्वमसीति सर्वोपात्ततयोपदेशः सर्वं खल्विदं तज्जलान् सेयं देवतैक्षत स ईक्षत लोका
न्नु सृजा इति नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानी
शौ तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतं पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदाम देवं भुवने
शमीड्यं न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभा

श्री·
भा·
३१ परिहृतं ज्ञानमेव ब्रह्मन्न कुलमानंदमित्युच्यते विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यानंदस्वरूपमेव विज्ञानं ब्रह्मेत्यर्थः अत
एव भवतामेकरसता अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव ज्ञानत्वमपि स्फुतिशतसमधिगतमित्युक्तं नह्येवमेव कोश
ण आनंदः आनंदं ब्रह्मणो विद्वानित्यादिव्यतिरेकनिर्देशात् नानंदमात्रं ब्रह्म अपि त्वानंदि ज्ञानत्वमेव ज्ञा
नंदित्वं परिहृतं यत्र हि द्वैतमिव भवति नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव प
श्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति भेदनिषेधो बहुधा दृश्यत इति तत्र ब्रह्मस्वज गतो ब्र
ह्मकार्यतया तदंतर्यामिकतया च तदात्मकत्वेनैक्यात् प्रत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते न पुनर्बहु स्यां
प्रजायेयेति बहुभवनसंकल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिषिध्यत इति परिहृतं नानात्वनिषे
धे हि प्रत्यक्षार्थविषयेति चेन्न प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतनानात्वं उपास्यं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य
तदेव बाध्यत इत्युपहास्यमिदं यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीति ब्रह्मणि
नानात्वं पश्यतो भयप्राप्तिरिति यदुक्तं परिहृतं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीतेति तत्र ३१
नानात्वानुसंधानस्य शांतिहेतुत्वोपदेशात् तथाहि सर्वस्य जगतः उत्पत्तिस्थितिलयकर्मत्वात्
दात्मकत्वानुसंधानेनाशांतिर्विधीयते अतो यथावस्थितदेव तिष्ठस्य ब्रह्मस्यावतारादिभेदभिन्नं जग

स्यमतं अविज्ञातं विजानतामिति ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वं उक्तं इति चेन्न ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव
तीति ज्ञानाभावे मोक्षो न स्यात् असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु
रिति ब्रह्मविषयज्ञानासद्भावस्याभावापत्त्यापात्तिश्चेत्युच्यते अतो ब्रह्मविषयवेदनमेवाथवागो
पसर्गोऽपि न घटेदिति ज्ञानं चायावन्नामकं उपास्यं च ब्रह्म समगन्तं प्रतिबुद्धं यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य म
नसा सहेति ब्रह्मणो वेदनस्यापि निषेधः तत्र वाङ्मनसयोरेतावदिति परिच्छेदायोग्यत्वमवगतं न ब्रह्मैताव
दिति ब्रह्मपरिच्छेदज्ञानवतां ब्रह्माविज्ञातमिति मननमनुक्तं श्रुतिरिक्तज्ञानाद्ब्रह्मणः अन्यथा यस्यामतं तस्य
मतं विज्ञातमविजानतामिति ब्रह्मण्यनन्तत्वविज्ञानवत्त्वं चानेन तद्वैव विरुध्यते यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोतीति श्रुतेः इ
दमेतेनेति विकृतद्रष्टारं मन्तारं च प्रतिषेधतीति न ह्यन्तरेण कर्तारं व्यवहारो यतोऽतिन्नयाज्ञानरज्ञानस्वरूपतो ब्र
ह्मसिद्धाः स्वानन्दात्मानं पश्येः नमन्तीया अपि तु द्रष्टारं मन्तारं मध्यात्मानं दृष्टिमन्तिरूपमेव यश्चपरि
त्यज्य दृष्टीति परिनष्टे अन्यथा दृष्टेर्द्रष्टारमन्ते मन्तारं जीवात्मानं प्रतिविशिष्टः सर्वेभ्यः तानन्तात्मानं पर
मात्मानमेवोपास्वेति वाक्यार्थः मतायाविज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यादिज्ञानं तच्छ्रुतिविरोधप्र
ज्ञानं दोषस्तेत्यानेद्रमात्रमेवब्रह्मस्वरूपप्रतीयतः इति प्रज्ञानं ज्ञानाश्रयस्य ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपमिति

श्री० भा० ३२ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ससर्वभूतप्रकृतिंविकारा
न्गुणादिदोषांश्चमुनेव्यतीतः अतीतसर्वावरणोखिलात्मातेनास्तृतंयद्भुवनान्तराले समस्तकल्याणगु
णात्मकोसौस्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः इच्छागृहीताभिमतोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोसौ तेजो
बलैश्वर्यमहावबोधःसुवीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः परःपराणांसकलानयत्रक्लेशादयःसन्तिपरावरेशे
सईश्वरोव्यष्टिसमष्टिरूपोव्यक्तस्वरूपःप्रकटस्वरूपः सर्वेश्वरःसर्वदृक्सर्ववेत्तासमस्तशक्तिःपरमेश्वरा
ख्यः संज्ञायतेयेनतदस्तदोषंशुद्धंपरंनिर्मलमेकरूपं संदृश्यतेवाप्यवगम्यतेवातज्ज्ञानमज्ञानमतोन्यदु
क्तं शुद्धेमहाविभूत्याख्येपरेब्रह्मणिशब्द्यते मैत्रेयभगवच्छब्दःसर्वकारणकारणे संभर्तेतितथाभर्ताभ
कारोर्थद्वयान्वितः नेतागमयितास्रष्टागकारार्थस्तथामुने ऐश्वर्यस्यसमग्रस्यवीर्यस्ययशसःश्रियः
ज्ञानवैराग्ययोश्चैवषण्णांभगइतीरणा वसन्तितत्रभूतानिभूतात्मन्यखिलात्मनि सचभूतेष्वशेषेषुवका
रार्थःततोव्ययः ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः भगवच्छब्दवाच्यानिविनाहेयैर्गुणादि
भिः एवमेषमहाशब्दोमैत्रेयभगवानिति परमब्रह्मभूतस्यवासुदेवस्यनान्यगः तत्रपूज्यपदार्थोक्ति
परिभाषासमन्वितः शब्दोयंनोपचारेणत्वन्यत्रह्युपचारतः समस्तापिजन्यस्यैतान्यपदत्रयप्रतिष्ठिताः त राम ३२

32

द्रूपात्मकस्थित्यनुसंधानस्य शांतिरेतत्पर्यायमयमाश्रित्य तत्तेन तन्मयदेहत्वप्रसंगः एवं तर्हि यत्स्वभ
वं भवतीति किं वचनेन पदार्थो वेषण तत्स्थित्यन्तरूपेण तात्म्यं निरूढं निजपदे भयं प्रति त्यागविंदते यथासौ
भयं गतो भवतीत्यभयप्राप्तिरेतत्तेन नवरसाणि पाप्रतिष्ठामिहितानस्याविद्वे देभयं भवतीति यथोक्तं
महर्षिभिः यन्मूर्तेलूनं च तो यिवा सरे ताने विंम्ये ताहानित्वन्मद्विक्रिडे तथाऽतिस्सा च विक्रियेत्या
दिवस्त्रणि प्रतिष्ठाया भंतरमेवकाशो विके दएव यदुक्तं नस्यानतोपीति सर्वविशेषरहिते तत्वं स्थितिव
स्तीति तत्स्वविशेषं सोधेवहितत्वं वदति मायामंतं विविच स्वामानामप्पयुगनं जागरितावस्था
न्नभूतपदार्थौ वैधमोणमायामा तत्वमव्यक्त इति पारमार्थिकत्वमेव वदति स्वतिश्चगाणपोरथिनिर्विघ्नो
वस्तान्मात्रमेव परमार्थो न्यस्यापारमार्थिकमिति प्रतीयत इति परमिदि तत्र स्तुतं यो मामजमनादिं
च वेत्ति लोकमहेश्वरं मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योग
मैश्वरं भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा मत्तः प
रतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशे
न स्थितो जगत् उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः

श्रीभा तिसंबन्धात् तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः देवतासंहिता सर्वभूतेषु भूपालनतायत्स्येन वर्तते स्वधाम्नं च पु
३३ मांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया विष्णुशक्त्या महाबुद्धेस्तौ संश्रयधर्मिणौ तयोः सेवष्टम्यभावकारणं स
श्रयस्य च यथासक्तोजलेवातो विभर्ति कणिकाशतं शक्तिः सापि तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्म
नः तदेतद्द्वयं नित्यं जगन्मूलं निवराखिलं आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवत् ' इति अतिताप
रं ब्रह्मस्वभावत एव निरस्तनिखिलदोषगंधं समस्तकल्याणगुणात्मकं जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारा
न्तः प्रवेशनियमनादिलीलं प्रतिपाद्यकृत्स्नस्य चिदचिद्वस्तुनः सर्वावस्थावस्थितस्य पारमार्थिकस्यै
श्रा वपरस्य ब्रह्मणः शरीरतया रूपत्वं शरीररूपतत्वांशोक्ति विभूत्यादिशब्दैस्तत्सामानाधिकर
33 ण्येन चाभिधायतद्विभूतिभूतस्य चिदचिद्वस्तुनः स्वरूपेणावस्थितिं प्रचितिस्मृतपादेवतास्वरूपेणाव
स्थितिं चोक्ताऽऽत्र तावस्थायां शुभेतरपापात्मककर्मरूपाविद्यावेष्टितत्वेन स्वाभाविकज्ञानरूपत्वानन्त
संथानमविरूपादौकारतयानुसंधानं च प्रतिपादितमिति परंब्रह्मस्वविशेषणत्वेन तद्विभूतिभूतं जगद ३३
पि पारमार्थिकमेवेति ज्ञायते प्रत्यस्तमितभेदमित्यत्र देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषसंसृष्ट
स्यात्मनः स्वरूपं तत्कृतभेदरहितत्वेन तद्देवत्वादि विदेवादि शब्दागोचरं ज्ञानैकगुणमात्रस्वसंवेद्यं

२१

द्विधा रूपं वै रूपं रूपमन्यदिदमेव तत् समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वर देवतिर्यङ्मनुष्याख्यचेष्टावन्ति

स्वलीलया जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजा चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्यव्याहतात्मिका एवंप्र

कारममलं नित्यं व्यापकमक्षयं समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदं परः पराणां परमः परमात्मात्मसंस्थि

तः रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धिजन्मभिः वर्जितः शक्य

ते वक्तुं यः सदास्तीति केवलं सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिप ७५

ते तद्ब्रह्म परमं नित्यमजमक्षरमव्ययं एकस्वरूपं च सदा हेयाभावाच्च निर्मलं तदेव सर्वमेवैतद्व्यक्ताव्य

क्तस्वरूपवत् तथा पुरुषरूपेण कालरूपेण च स्थितं प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी

पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः विष्णुनामा स वेदे

षु वेदान्तेषु च गीयते द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं चामूर्तमेव च क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वभूतेषु च स्थिते

अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगत् एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा परस्य ब्रह्मणः

शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् विष्णुशक्तिः पराप्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथापरा अविद्या कर्मसंज्ञान्या

तृतीया शक्तिरिष्यते यया क्षेत्रज्ञशक्तिः सा वेष्टिता नृप सर्वगा संसारतापानखिलानवाप्नोत्य

ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतस्तमेर्य स्वरूपेण भ्रान्तिदर्शन तेऽस्यति ८५

श्रीभा० येनेयूहितोपायानां स्वस्वरूपमापन्नानां च स्वतः शुद्धिर्विद्यमानं भगवता शौनकेन शुभाश्रयता निषिद्धा आब्रह्मस्तं
३४ बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः प्राणिनः कर्मजनितसंसारवशवर्तिनः यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपका
रकाः अविद्यान्तर्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः पश्चादुद्भूतबोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः नैसर्गिकोन
दैवोधः तेषामप्यस्त्यतो यतः तस्मात्तदमलं ब्रह्म निसर्गादेव बोधवदित्यादिना परस्य ब्रह्मणो विष्णोः स्वरूपं
स्वासाधारणमेव शुभाश्रयत्वमुक्तं अतो न नमेदायत्वाय प्रतीयते ज्ञानस्वरूपमित्यत्रापि ज्ञानव्यतिरिक्तार्थ
जातस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्यते ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्याद्यर्थाकारेणावभासो भ्रान्तिरित्ये
तावन्मात्रवचनात् नहि शुक्तिकायां रजततयावभासो भ्रान्तिरित्युक्ते नैति कृत्स्नस्य रजतजातं मिथ्या भवति ज
गद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतीतेः ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपस्यार्थाकारता भ्रान्तिरित्युक्ते सत्यर्थजा
तस्य कृत्स्नस्य मिथ्यात्वमुक्तं स्यादिति चेन्न अखिलतयास्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोर्निरस्ताज्ञानादिनिखि
लदोषगंधस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य महाविभूतेः प्रतिपन्नतया तस्य भ्रान्तिदर्शनासंभवा
त् सामानाधिकरण्येनैक्यप्रतिपादनं च बाधासहमविरुद्धं चेत्यनन्तरमेवोपपादयिष्यते अतोयमपि ३४
श्लोको नार्थस्वरूपस्य बाधकः तथाहि यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्य

यद्युक्तकर्मरूपाविद्यावेष्टितत्वमिमाशक्तित्वं परमेश्वरस्य=

शुभाशुभानुभयमेतत्=

योगाङ्गुष्ठमनसोर्योगेचरत्वमुच्यते तस्य येनैव प्रपञ्चाप्यलापः कथमिदमवगम्यत इति चेन्नत इत्युच्यते अस्मिन्नक
रणेसंसारैकमेवजनता यागमभिधायगयोगावयवानप्रत्याहारपर्यन्तं ध्यानाभिधायपरतामिहार्थं शुभा
शुभेवकर्मपरस्परत्रसत्तो विस्माः शक्तिशक्तिमिपेयुं रूपद्वयम्मतमूलं विभागेन प्रतिपाद्य तृतीय पञ्चाति
रूप कर्माख्याः विद्यावेष्टितमविहितीष्ठं हेतुवासमूर्त्या विभागं भावनात्र पातियाद शुभमित्युक्ता
द्वितीयस्य कर्माख्याविद्याविरहितो विद्युतस्पत्तानेकाकारस्यामूर्त्या विभागस्यनिष्पन्नत्वाति शुक्तरूप=
स्यापिईश्वरादेव नैरन्तर्यत्स्यर्थः=
शेषत पायोगाङ्गुष्ठमनसो नारलेवनतया ख्यातः शुद्धिविरहाच्च शुभाशुभत्वं प्रतिविद्यापरशक्तिरूपमि
दममूर्तमपरशक्तिरूपं हेतुवासमूर्तं च परशक्तिरूपस्यात्मनः हेतुत्वतापत्तिहेतुभूततृतीयप्र
ज्ञाख्यकर्मरूपाविद्यावेष्टितत्व कि तयाप्ययं भगवदसाधारणमादित्यवर्णं मित्यादि वेदान्तसिद्धम
नीरूपं शुभाशुभयात्मकं अनवच्छिन्नसत्तस्वरूपस्य शुभाशुभत्वानहेतुं तावत्क अत्रमसितभेदं यद्दितीया
पुच्यते तथाहि ततयोगाङ्गुष्ठाशाकां पवित्रयित्वं यतः द्वितीयविभक्त्यापयोनिष्पत्ति पदं पदं स
मस्ताशक्तयश्चैतानपयत्र प्रतिष्ठिताः तद्धि शरणं वैरूप्यरूपमनन्यहेतुमिहृदिति तथा चेत
र्हि लवनकादीनां जगदन्तर्वर्तिनाम विद्यावेष्टितत्वेन शुभाशुभपत्वानहेतामप्युक्तावदानामेवपश्याद्यो

कृत्स्नं च जगत्तच्छरीरतया तत्प्रकारमेव तस्माद्यन्मयमित्यस्य प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जग
द्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयते अन्यथा निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने स
र्वाण्येतानि प्रश्नप्रतिवचनानि न संगच्छन्ते तु हि रत्नरूपं कात्स्न्येन च परास्तेन संगच्छन्ते तथाहि सति प्रपंचभ्रमस्य
किमधिष्ठानमित्येवंरूपस्यैकस्य प्रश्नस्यैव निर्विशेषज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेकमेवोत्तरं स्यात् जगद्ब्रह्मणोरे
कद्रव्यतयैव सामानाधिकरण्ये सत्यसंकल्पत्वादिगुणकलानन्तानिखिलहेयप्रत्यनीकता च बाध्येत सर्वा
शुभास्पदं च ब्रह्म भवेत् आत्मशरीरभाव एवेदं सामानाधिकरण्यमुख्यवृत्तमिति निरूप्यते अतो विष्णोः सका
शादुद्भूतं जगत्तत्रैव संस्थितं स्थितिसंयमकर्तासौ जगतोऽस्य जगच्च स इति संग्रहेणोक्तमर्थं परः पराणामित्या
रभ्य विस्तरेणोक्त्वा परं ब्रह्मभूतं भगवन्तं विष्णुमेतैरेवरूपैरवस्थितं अविकारायेति श्लोकेन प्रथमं प्रणा
म्य तमेवाह हिरण्यगर्भस्वावतारशंकररूपत्रिमूर्तिप्रधानकालदेवमनुष्यसमष्टिव्यष्टिरूपेणावस्थितं च नमस्क
रोति तत्र ज्ञानस्वरूपमित्ययं श्लोकः तेत्रज्ञव्यष्ट्यात्मनावस्थितस्य परमात्मनः स्वभावमाह तस्मा
न्नात्र निर्विशेषवस्तुप्रतीतिः यदि निर्विशेषज्ञानरूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरं शास्त्रं तर्हि नि ३५
र्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्यामलात्मनः कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यत इति चोद्ये शक्तयः स

नो वाक्यैः स्वावगतवेदवाक्यार्थव्यक्तीकरणांसकलशास्त्रानुगतस्य वाक्यार्थस्याल्पभागस्य वर्णादुरवगमत्वेनतेन
विनानिःश्रेयसयोगात् उपबृंहणं हि कार्यं ४५

त्मिसंक्षिप्तं तत्र हि निश्चितमवगतं हृदये निजगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मैव स्थितं सति इतिहासपुराणाभ्यां वेदं
समुपबृंहयेत् बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यतीति शास्त्रेणास्यार्थस्येतिहासपुराणाभ्यामुपबृंह
णं कार्यमिति ज्ञायते उपबृंहणं नाम विदितसकलवेदतदर्थानां स्वयोगमहिम्ना साक्षात्कृतवेदतत्त्वार्थानां
मेव तत्त्वज्ञत्वस्य वसिष्ठपराशरव्यासवाल्मीकिप्रभृतीनां परमार्षाणां तत्तल्लोभवाक्यैः परावगतस्वावगतवेदार्थो
पबृंहणमिह च मैत्रेयः परिपप्रच्छ सोऽपि कामिपर्मणि यथोक्तवक्ता यथा जगत् बभूव भूयश्च यथा महाभा
गा भविष्यति यन्मयं च जगद्ब्रह्मन् यतश्चैतच्चराचरं लीनमासीद्यथा यत्र लयमेष्यति यच्चेत्यादिना तत्र ब
सस्वरूपविशेषतद्विभूतिभेदप्रकारतत्प्राप्त्युपायतत्स्वरूपफलविशेषा यथाप्रश्नं परब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्ने ७ प
तश्चैतच्चराचरमिति निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात् यन्मयमिति यत्त्वेनेत्यस्थितिलयकर्मभूतं जगत्कि
मात्मकमिति पृष्टं तस्य चान्तरात्मा च सर्वति अहं चेतावन्मात्रं मनसाऽपि हृदयेनान्तःयाप्यादिकृतं तत्क्या
पव्याप्यकर्थोर्वसत्ते कारणं यन्मयमिति प्रश्नस्योत्तरत्वात् जगच्च सर्वति सामानाधिकरण्यस्य तन्मय
त्वमितिपञ्चदशविकारार्थः शृङ्गरकल्पवत्सर्वत्र न्याय्यत्वात् तद्विवृत्तमयादिवत् स्वार्थिकः जगच्च सर्वममुत
त्वादुपपत्तेः [illegible] त्रयाणामेव तत्र निर्धारितमिति तत्तत्कृतवचनेन मयपूर्वमिति मयट्

श्रीभा· तेनासतोऽदृष्टत्वादिति यो यं ज्ञाने नीलाद्यर्थकार उपलभ्यते स विनष्टस्यासतोऽर्थस्याकारोऽभिव्यक्तं नार्हतीति कुतः अदृ
३८ ष्टत्वात् न खलु तत्पूर्वं चित्तविनष्टेन तद्धर्मस्यार्थान्तरे संक्रमः तोऽदृष्टं प्रतिबिम्बादिकमपि स्थिरस्यैव संभवति तत्रापि न
धर्ममात्रस्य तोऽर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमर्थस्य ज्ञानकालेऽवस्थानादेव भवति पुनरपि साधारणाद्दूषणा
मादृश्री उदासीनानामपि देवसिद्धिः श्रीएवं ज्ञाणिकत्वासदुत्पन्नहेतुकं विनाप्यर्थं प्रयोगमे उदासीनाना ९४
मनुमुञ्जानामपि सर्वार्थसिद्धिस्यादिष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिर्वा प्रयत्नादिभिः साध्यते तत्कार्यं क्षेत्रे हि सर्वेषां
ध्वंद् भावानां पूर्वं न खलु नष्टो वा विशेषः संस्कारादिको विद्यादिर्वा तत्र न कश्चिदनुवर्त्तते इति प्रयत्नादिसाध्यं
न किंचिदस्ति एवं सत्यहेतुसाध्यत्वात् सर्वसिद्धीनां उदासीनानामपि मुष्मिकं फलं मोक्षस्य सिद्धेः श्री ति७
36 नाभावउपलब्धेः श्रीविज्ञानमात्रास्तित्ववादिनो योगाचाराः प्रत्यवतिष्ठन्ते यदुक्तमर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचि
नाप त्र्यमिति तन्नोपपद्यते अर्थवत् ज्ञानानामेव साकाराणां स्वयमेव वैचित्र्यत्वात् तच्च रूपवैचित्र्यं वासनावशादेवोपप त्रिप
द्यते वासना च विलक्षणा प्रत्ययप्रवाहरूपवय हूरकारं ज्ञानं कपालाकारज्ञानस्योत्पादकं तत्पूर्वं घटज्ञानं त कोष
स्य च तथाविधस्योत्पादकं तत्पूर्वं घटज्ञानमित्येवंरूपः प्रवाहरूपवासनेत्युच्यते कथं वहिष्टं वर्षमहीधराका सरादि
रस्यं तरस्य ज्ञानस्यैवेत्युच्यते इत्यर्थस्यापि च्य बहारयोग्यत्वं ज्ञानप्रकाशापन्नमन्यथास्वपरवेद्ययोर नति
प्राय प्रसंगात् प्रकाशमानस्य ज्ञानस्य साकारत्वमेव प्राप्यस्य प्राणीयं निराकारस्य प्रकाशायोगात् एक स्याप ३८
ना ... तथाविधस्योत्पादकं

नैः परिचायितस्यार्थसाधारणस्यापि तत्कल्पना प्रतिसिध्यते आकाशो च निरूपाख्यतान पुत्ताभावरूपत्वेनाभ्युपगत
पृथिव्यादिवदाकाशस्याप्यबाधितप्रतीतिसिद्धत्वाविशेषात् प्रतीयते ह्याकाशः अन्तरेण । पतत्यत्र शरध इति
ज्ञानादिपतनदेशत्वेन न च पृथिव्याद्यभावमात्रमाकाश इति वक्तुं शक्यं विकल्पासहत्वात् पृथिव्यादेः प्रागभा
वः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभावो वाकाशः सर्वदाप्याकाशप्रतीत्यनुपपत्तेः स्यात् प्रागभावप्रध्वं।
साभावयोराकाशत्वे पृथिव्यादिपूर्वं नाशे चाकाशप्रतीत्यापत्तेः निराकाशं जगत्स्यादितरेतराभावस्याका
शत्वे चेतरेतराभावस्यानन्तत्वात् तत्तत्त्वेन तत्तदाकाशान्तराकाशप्रतीतिर्न स्यात् अत्यन्ताभावस्य पृथिव्यादीनां न सं भार्द
भवति अभावस्याविद्यमानपदार्थवस्यादिशेषत्वोपपादनाच्चाकाशस्याभावरूपत्वेऽपि न निरूपाख्यत्वसं
भवतीति नभसः काशस्य सिद्धेः तरणापदेशप्रदर्शितपंचीकरणेन रूपवत्ताच्चाक्षुषत्वेऽप्यविरोधः श्री अनु
स्मृतेरप्यपि एवं प्रत्यक्षेन वस्तुनः स्थिरत्वमेवोपपद्यते अनन्तरक्षणहृष्टीनुभूतवस्तुविषयं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञान
मित्यर्थः तदेवेदमिति सर्वं वस्तुजातमतीतकालानुभूतं प्रत्यभिज्ञायते न च भवद्भिर्ज्वालादिवत्सादृश्यनि
बंधनोपपन्नैकत्वव्यामोह इति वक्तुं शक्यं व्याप्यस्तोज्ञातुरेकस्यानभ्युपगमात् न हि तौरेवज्ञानविषयत्वाभ्यु
पगमात् ज्ञाने साकारं समर्थयितुं शोभ्यौ ज्ञानगतेन नीलाद्याकारेणानुमीयते न च स्व एव ज्ञाने नोन्नत्वा
न्तरज्ञानाकारसिद्धिः नीलज्ञानत्वं ज्ञाने पीतज्ञानात् ... ज्ञानेदि ... मित्यर्थोच्य

श्री
भा०
३०

पैकांशेनात्मनेतिरिकतसंभवति तथाचश्रुतिः द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलं
स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योभिचाकशीतीति ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्द्धे छायातपौब्रह्मविदोवदंति पं
चाग्नयोयेचत्रिणाचिकेताः अंतःप्रविष्टःशास्ताजनानांसर्वात्मेत्याद्याः अस्मिन्नपिदृष्टांतेच स सर्वभूतप्रकृतिंविका
रान्गुणादिदोषांश्चमुनेऽत्यतीतः अतीतसर्वावरणोऽखिलात्मातेनास्तृतंयद्भुवनांतराले समस्तकल्याणगुणात्म
ला५ कोसौपरः परापराणांसकलानयत्र क्लेशादयः संतिपरावरेशे अविद्याकर्मसंज्ञान्यातृतीयाशक्तिरिष्यते ययातैवत्र
शक्तिःसावेष्टितानृपसर्वगेति भेदव्यपदेशात् उभयेपिहिभेदेनैनमधीयते भेदव्यपदेशाच्चान्यः अधिकं
तुभेदनिर्देशात् अश्मादिवच्चतदनुपपत्तिः य आत्मनितिष्ठन्नात्मनोंतरोयमात्मानवेदयस्यात्माशरीरंय आत्मानमंत
रोयमयति प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वारूढइत्यादिभिश्चयोरन्योन्यप्रत्यनीकाकारेणस्वरूप
निरूपणात् नापिसाधनानुष्ठानेननिर्मुक्ताविद्यस्यपरेणस्वरूपैक्यसंभवः अविद्याश्रयत्वयोग्यस्यतदन
र्हत्वासंभवात् यथोक्तं परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थइतीष्यते मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यंहि नैतितद्द्रव्यतां ३२
यतः इति मुक्तस्यतत्तद्धर्मतापत्तिरेवेतिभगवद्गीतासूक्तं इदंज्ञानमुपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः
सर्गेपिनोपजायंतेप्रलयेनव्यथंतिचेति इहापि आत्मभावंनयत्येनंतद्ब्रह्मध्यायिनंमुने विकार्यमात्म

अनुरक्षाय मत्वदः तद्वादनानि
आदव्यादिनोवाप्यस्य ज्ञाततोयरमात्मन

र्थः एतदुक्तं भवति यदिमा घनिविक्तः कोप्यात्मा मदाकारम् न ज्ञानैकाकारो न्याकारोस्ति तदाहमेवमाकार आ
यं वान्याद्याकार इति शाक्याने य्यपदेष्टु नचैवमत्रिमवैणां ज्ञानैकाकारत्वेन समानत्वादेवेति वेतास्य विभेदे
नेतीन ज्ञाप्याकारत्वे व प्रयमा तनेनानत्वरूप कत्त अपितु देवादि पितुप्रवेशकृत मित्सुपादि श्रयते नात्मैक्य दृष्टान्ते
चानेकरम्य वर्तिनां वायो श्वासानां स्वरूपैक्यं अपिलाकारसाम्यमेवतेषां वायुत्वेनैकाकारताणां रेभ भेदानि क्रम
त्वात्त तो हि घटज्यादितत्त्वा भेद एवमात्मनो देवादितत्त्वाभेदस्तेन साम्यमपि विवक्षितं वाशब्दात्तानां पदार्थानां तत्त
द्रूपेणैक्यमेव न स्वस्वरूपैक्यं तथा वायवीयानामश्वासानामपि स्वरूपभेदो वक्तव्यः। श्वासस्य चत्वमिति सर्वात्म
नां स्त्रीलिङ्ग ज्ञानाकारैकत्वेन परानन्दं तत्समानाधिकरण्यनाहं तथा मिथ्यादीनामथ्यानां ज्ञानमेवाकारस्तत्स्व
रूपत्वं देवाद्याकारभेदेनात्मनां भेद मोहयति तेनाह अन्यथा देहात्मा तिरिक्ता उपदेश्यस्वरूपेस्मि सर्वमेतदा
त्मस्वरूपमिति भेद निर्देशो न घटते अहं त्वमादि शब्दानां सम्यक्त्वेण सर्वमेतदात्मस्वरूपमित्यनेन समानाधिक
रण्यं तु घलक्षणं त्वमपि न संगच्छते सोपि विपर्योपदेशमकरोदित्याह तत्त्या ज्ञानभेदं परमार्थदृष्टिरिति कृतस्त्रैव नि
र्णयार्ति वेत देहात्मविवेक विषयत्वादुपदेशस्य तच्चापिंडः पृथक्पृथक्जत्वसः शिरः पाण्यादि लक्षणस्तेति प्रक्रमात
विभेदजनक ज्ञान इति चात्मस्वरूपैक्यपरं नापि जीवपरयोरात्मस्वरूपैक्यज्ञाननिषेधं जीवपरयोस्पित्वरू

विभेदजनकज्ञानेनात्मस्वरूपैक्यं निषेधं पते
आत्मनोयद्गतो भेदमस्तु तेकः

श्री·
भा·३८

रैकार्थ्यात् प्राकृतनामरूपाभ्यां विनिर्मुक्तस्य निरस्तनानात्वभेदस्य ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारेण ध्याने प्रका-
रैक्यं तत्त्वव्यवहारोऽस्त्येव यथासौ यगो विविति अत्रापि विज्ञानं शरीरकं प्राप्य पर्यवसानतः पार्थिवं प्राप्त्य-
पन्नस्यैवात्मनः प्रक्षीणाशेषभावनस्य इति परब्रह्मध्यानादात्मा परब्रह्मवत् प्रक्षीणाशेषभावनः कर्मभावना
ब्रह्मभावनोभयभावनेति भावनात्रयरहितः प्राणिनां यस्तमभिप्रायं तेनोक्तः करणीज्ञानं करणं तु स एवेति
ज निष्पाद्यमन्तिकार्थं वैकृतकृत्यो निवर्त्तयेदिति कर्मणोऽस्य परब्रह्मध्यानरूपस्य प्रक्षीणाशेषभाव-
नात्मस्वरूपप्राप्त्या कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनात् यावदित्यत्र तु तेऽपि परिमुक्ताः तद्भावभावमापन्नस्तदा
सौ परमात्मना भवत्यभेदी भेदश्चास्याज्ञानकृतो भवेदिति मुक्तस्वस्वरूपमाह तद्भावो ब्रह्मणो भावः स्व-
भावः तत्स्वरूपैक्यं तद्भावभावमापन्न इति द्वितीयभावशब्दार्थस्तन्मयान्तर्भावोऽपि कार्थविरोधात् यद्ब्रह्मणः प्रक्षी-
णाशेषभावनत्वेन तदापत्तिः तद्भावभावापत्तिः यदेवमापन्नः तदायं परमात्मनोऽभेदी भवति भेदरहितो
भवति ज्ञानैकाकारतया परमात्मनैकप्रकारस्यास्य तस्माद्भेदो देवादिरूपः तत्त्वयोस्य कर्मरूपाज्ञा- ३८
नमूलः तत्स्वरूपकृतः स तद्देवादिभेदः परब्रह्मध्यानेन तन्मूलभूताज्ञानरूपकर्मणि विनष्टे हेत्वभावा-
न्निवर्त्तत इत्यभेदी भवति यथोक्तं एकस्वरूपभेदस्तद्वाह्यकर्मप्रवृत्तिजः देवादिभेदे विध्वस्ते नास्त्यवा-

38

नः शब्दात्तो ऽस्माकं सोको यस्येति आत्मभावमात्मनः स्वभावेन स्वार्थक स्वरूपाय निराकुत्वमात्मस्य वर्तते
च ज गद्यायापरवर्जो ऽसकृत्याद सन्निति तत्वात् भोगमात्रसाध्यलिंगाच्च मुक्तो यस्यवा यदेशाच्चेति श्रुतिर
पि ममतायापरवर्जोऽसन्नानात्मालियेति इति श्रभाष्यकारस्य देवतासायुज्यादशरीरत्वादिदेवतावत्तर्वा यं
सिद्धिः स्यादित्याह कृतकृत्य पदे हात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामानि तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचा
रो भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति एतमानंदमयमात्मानमुप
संक्रम्य इमाँल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् एतत्साम गायन्नास्ते [illegible] रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवति यथा
नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं
यथा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यादि [illegible] पर्वविद्यास्त [illegible] सर्वोत्सर्गत्वमेव परत्र
[illegible] एकत्वमेव [illegible] विद्याविकल्प इति [illegible] प्रधानस्य विकल्पाविशिष्ट
३ आदिल्लत्वादिसूत्रं [illegible] विद्याविकल्प [illegible] भुक्तेन कुत्रापि [illegible] विनिभाष्य
कृता व्याख्यानेन [illegible] ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यत्रापि नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरु
षमुपैति दिव्यं [illegible] निरंजनः परमं साम्यमुपैति परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यादि

श्री॰ भा॰ ३९ दीश्वरासांस्वरूपभेदनिषेधः यदप्युक्तं निर्विशेषस्वयंप्रकाशैकवस्तुनि दोषपरिकल्पितमीश्वरेशितव्याद्यनं
न्तविकल्परूपं सर्वं जगत् तद्दोषश्च स्वरूपतिरोधानविविधविचित्रविक्षेपकरी सदसदनिर्वचनीयानाद्यविद्या सा च
वाक्याभ्युपगमनीया अन्न तेन हि ब्रह्मदाश इत्यादिभिः श्रुतिभिः प्रमाणैः तत्त्वमस्यादिवाक्यसामानाधिकर
ण्यावगतजीवैक्यान्यथानुपपत्त्या च सा न सती भ्रान्तिबाधयोरयोगात् नाप्यसती ख्यातिबाधयोरप्ययो
गात् अतः कोटिद्वयविनिर्मुक्तेयमविद्येति तद्विद इति तदयुक्तं सा हि किमाश्रित्य भ्रमं जनयतीति व
क्तव्यं न तावज्जीवमाश्रित्य अविद्यापरिकल्पितत्वाज्जीवभावस्य नापि ब्रह्माश्रित्य तस्य स्वयंप्रकाश
39 ज्ञानरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात् सा हि ज्ञानबाध्याभिमता ज्ञानरूपं परं ब्रह्म यदि तद्विवर्तमस्य जगतः कथं ज्ञा
नेन तिरस्क्रियेत कः प्रसंगः तन्निवर्तने ज्ञानं ब्रह्मेति चेद्ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकं ज्ञानं ब्रह्मेति विज्ञानमस्तीति चे
स्वप्रमेयतादृस्यां [illegible] ब्रह्मणोऽनन्यभूतत्वे स्वयमप्रकाश्यत्वे ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्याश्च विद्याया बाधकं न
स्वरूपभूतं ज्ञानमिति चेत् तद्ब्रह्मणोऽविद्यास्वरूपप्रकाशत्वाविशिष्टत्वादेकस्याविरोधित्वमन्यतरस्य ने
तिविशेषाभावात् यदनुक्तं भवति ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मस्वरूपं अयः स्वभावो वा व्यक्तं सः ब्र
ह्मणः स्वयंप्रकाशत्वेन स्वरूपमेव प्रकाशते अतस्तद्विरोधित्वेन कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरिति ३९

ब्रह्मवत्तत्प्रकाशत्वात्तदपि न निवर्तकं ५४

वावरणो हि स इति एवं चेद्विभुरात्मेति विभेदजनकेऽज्ञानेनात्मात्यंतिके गते आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं
कः करिष्यतीति विविधो भेदो विभेदः देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरात्मकः यथाकाशोऽनेकेनापि घटविभो
विभेदो यस्मिन्ज्ञाने तन्निबंधनः इति आत्मनि ज्ञानस्वरूपे देवादिरूपविविधभेदहेतुभूतकर्मात्मकमज्ञानं
एव सत्यज्ञानेनात्यंतिकनाशं गते सति हेत्वभावादनंतरं परस्माद्ब्रह्मणः आत्मनो देवादिरूपं भेदं कः करि
ष्यतीत्यर्थः अविद्याकर्मसंज्ञान्या [illegible] इत्यादिना तदात्मा हि रूपेण सर्वस्यात्म
तयैव विधानं अथवा नरः सर्वाणि भूतानि [illegible] उत्तमपुरुषस्त्वन्यः इत्यादिभिर्विरोधः
अंतर्यामिरूपेण सर्वात्मात्मत्वं [illegible] ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति सर्वस्य
चाहं हृदि संनिविष्ट इति च अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति च तदेवाह भूतशब्दोऽप्यात्मप
र्यंतवचनः एवं सर्वेषामप्यात्मा ततः सर्वेषां [illegible] ननु [illegible] वि
नाऽपत्याद्दिति भगवद्विभूत्युपसंहारप्रायमिति तथैवाभ्युपगंतव्यं [illegible] भूतिमत्त्वं
श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवं विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदि
ति अतः प्राकृतवचनं निर्विशेषवस्तुप्रतिपादकमपि नायं [illegible] प्रतिपादनेनापि चिद्वि

श्री॰ नेनाप्रकाशोत्पत्तिप्रतिबन्धोविद्यमानस्य विनाशो वा प्रकाशस्यानन्यायत्ताभ्युपगमेन प्रकाशतिरो
भा॰ धानेप्रकाशानाद्यः एवं अविद्यानिर्विषयानिराश्रयान्वप्रकाशेयमनुभूतिः स्वाश्रयदोषवशादनेनाश्र
४॰ यमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीत्यविद्याश्रयत्वाश्रयदोषः परमार्थभूतः उतापरमार्थभूत इति विवे
चनीयं नतावत्परमार्थः अनभ्युपगमात् नाप्यपरमार्थः तथा सति द्रष्टृत्वेन वा दृश्यत्वेन वा दृशित्वे
नवाभ्युपगमनीयः नतावद्दृशिः दृशिस्वरूपभेदानभ्युपगमात् धर्माधिष्ठानभूतायास्तस्याद्रष्ट
त्. दृशेर्धार्म्मिकपदार्थप्रसङ्गो नापारमार्थ्यानभ्युपगमात् द्रष्टृदृश्ययोस्तद्वद्विन्नायाः दृशोऽप्रकाश
त्वनिवृत्त्वेन मूलदोषान्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् अथैतन्माभूदिति निर्दोषपारमार्थिकसत्यानुभूतिरेवाश्र
स्वरूपो दोष इति चेत् अस्यैव चेत् दोषः प्रपञ्चदर्शनस्यैवतत्त्वं स्यात् किं प्रपञ्चवस्त्वाविद्यान्तरक
ल्पनेन अस्यतो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिर्मोक्षप्रसङ्गः स्यात् अतो वा वस्तुव्यतिरिक्तपारमार्थि
कदोषानभ्युपगमः नतावज्ज्ञानिरूपपादिनाभवति अनिर्वचनीयत्वं च किमभिप्रेतं सदसद्विल ४॰
क्षणत्वमिति चेत् तथा विपक्षस्य वस्तुनः प्रमाणाप्रसूत्यत्वेनानिर्वचनीयत्वेव स्यात् एतदुक्तं भवति
सर्वे हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यं सर्वा च प्रतीतिः सदसदाकारा सदसदाकारायाः प्रतीतेः सद

40

किंच ज्ञानभवस्वरूपस्य ब्रह्मणो ... नुभवितव्यानन्नुभाव्यत्वेन भवतो न तर्हि घटं ज्ञानमस्ति
अतो ज्ञानमज्ञान ... विरोधि चेदज्ञानमनुभवेन भवतीति नास्याज्ञानाश्रयत्वसंभवः शुद्धाद
यत्तु स्वयाथात्म्यप्रकाशे स्वयमसमर्थाः स्वाज्ञानाविरोधिनस्तन्निवर्तनेन च ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते ब्रह्म
तत्स्वानुभवति इदं स्वयाथात्म्यमिति स्वाज्ञानविरोध्येव तत एव निवर्तकान्तरं च नापेक्षते यथा केवल
शुद्धव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञानविरोधीति न इदं शुद्धव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानं किं ब्रह्मयाथात्म्याज्ञा
नविरोधि उत प्रपंचसत्यत्वरूपाज्ञानविरोधीति विवेचनीयं न तावद्ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि भिन्नविषयत्वा
त् ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वे न हि विरोधः प्रपंचमिथ्यात्वज्ञानेन तत्सत्यत्वरूपस्याज्ञानेन विनिवर्तितेन प्रपंचस
त्यत्वरूपाज्ञानमेव बाधितं नान्यदिति ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव ब्रह्मस्वरूपं ज्ञानेनाम तस्य प्रहितं नीपत्न ज्ञानमे
व तज्ज्ञव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानेन निवृत्ते स्वरूपं तस्यानुभवसिद्धमिति चेत् न ब्रह्मणो हि नीपवेस्वरूपं त्वा
नुभवसिद्धमिति न हि विरोधि तदि तत्स्वरूपाज्ञानं तदाथ तत्स्यात्तत्र हि नीपवेपमर्दति चेतानुभवरूप
स्य ब्रह्मणोऽनुभाव्यत्वं न विरहस्य भवते नीपवादित्वात् अतो ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो विरोधादेव नाज्ञानाश्र
यत्वं किंचाविद्याप्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्म तिरोहितमिति वदता स्वरूपनाश एवोक्तः स्यात् प्रकाशतिरोधा

प्री॰ मा॰ २१ द्धर्मिप्रतियोगिज्ञानसद्भावे ह्यज्ञानाभावानुभवस्यानवसरो न संभवति ज्ञानाभावस्यानुमेयत्वे ऽभावा
ख्यप्रमाणविषयत्वे चेयमनुपपत्तिः समाना अस्याज्ञानस्य भावरूपत्वे धर्मिप्रतियोगिज्ञानसद्भा
वे ऽपि विरोधाभावादयमनुभवो भावरूपाज्ञानविषय एवाभ्युपगन्तव्य इति ननु भावरूपम
ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यावभासरूपेण साक्षिचैतन्येन विरुध्यते मैवं साक्षिचैतन्यं न वस्तुयाथात्म्य
विषयं अपि त्वज्ञानविषयं अन्यथा मिथ्यार्थावभासानुपपत्तेः न ह्यज्ञानविषयेण ज्ञानेनाज्ञा
नं निवर्त्यत इति न विरोधः ननु चेदं भावरूपमप्यज्ञानं विषयविशेषव्यावृत्तमेव साक्षिचैतन्य
स्य विषयो भवति सविषयः प्रमाणाधीनसिद्धिः विविक्तकथमिव साक्षिचैतन्येनास्मदर्थव्यावृत्तम
ज्ञानं विषयीक्रियते नैष दोषः सर्वमेव वस्तुजातं ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय
41
६४ भूतं तत्र ज्ञातत्वेन ज्ञाततया सिद्धं तत एव प्रमाणव्यवधानापेक्षा अज्ञातस्य तु प्रमाणव्यवधानं न तु स्वयमिति
ज्ञातेन प्रमाणव्यवधानापेक्षा ॰ [illegible] सदेवाज्ञानमावर्तकत्वेनावभासोऽनुभूयते
तस्मान्माभूदयं हि ते न प्रत्यक्षेण भावरूपमेवाज्ञानं प्रतीयते तदिदं भावरूपमज्ञानमनु
मानेनापि सिध्यति विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्व

सद्विलक्षणं विषयत्वमभ्युपगम्यमाने सर्वं सर्वोपनीतं स्वविषयः स्यादिति अथ यथार्थत्वं तत्र तदुत्पत्तिरोपा
८२ नकैमात्रव्यापार इति विधाय्या सोपादानं सर्वं निर्वचनीयमविद्याज्ञानादिपदवाच्यं वस्तुपार
मार्थ्यं ज्ञानेन निवर्त्यं ज्ञानप्रागभावातिरेकेण भावरूपमेव किंचित् तस्य प्रत्यक्षानुमा[illegible]ना[illegible]प्रतीय
ते तदुपहितत्र सोपादानत्वाविकारेत्वप्रकाशोचितमात्रवपुषि नैव तिरोहितत्वरूपं प्रत्यक्षमात्मनि
अहं कार्यज्ञानत्वेनविभागरूपोऽध्यासः तस्य तावद्ध्यावियोगेता ध्यासरूपेजगति ज्ञानबाध्यत्वं न
नातिवर्तते ज्ञानरूपोऽध्यासोऽपि जायते कल्पनस्यमिथ्यारूपस्य न उपादानत्वेऽचमि[illegible]प्राप्तिमि
भूतस्यार्थस्य मिथ्याभूतमेव कारणमवितमर्हतीति तेनवलादवगम्यते कारणाज्ञानमिति प्रत्य
क्षं तावदहमज्ञो मामन्यं च न जानामीत्यपरोक्षावभासः अयं न न ज्ञानप्रागभावविषयः [illegible]तद्विषय गप
अनुपलब्धि प्रमाणगोचरः अयं तदेस्फुटीति वदपरोक्षः अभावस्य प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽप्यमनुभवो नात्म
निज्ञानाभावविषयः अनुभववेलायामपि ज्ञानस्य विद्यमानत्वादविद्यमानत्वे ज्ञानाभावप्र
तीत्यनुपपत्तेश्च एतदुक्तं भवति अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे अहमित्यात्मनोभावधर्मितया ज्ञान
स्य च प्रतियोगितया वगतिरस्ति वा न वा अस्ति चेद्विरोधादेव न ज्ञानाभावानुभवसंभवः नोचे

श्री· तिरोधिकाणामपि तत्स्वरूपज्ञानापेक्षत्वाच्च यथा प्रतीयते यथापि तमस्स्वरूपप्रतिपत्तौ प्रकाशापेक्षा
भा· न विद्यते तथापि प्रकाशविरोधित्वेनाकारेण प्रतिपत्तौ प्रकाशप्रतिपत्त्यपेक्षास्त्येव भवदभिमताज्ञा
४२ नं न कदाचित्स्वरूपेण सिध्यति अपितु ज्ञानमित्येव तथा सति ज्ञानाभाववत्तदपेक्षत्वं समानं ज्ञा
नप्रागभावस्तु भवताप्यभ्युपगम्यते प्रतीयते चेत्स्वभावाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एव अहमज्ञो मा
मन्यं च न जानामीत्यनुभूयत इत्यभ्युपगन्तव्यं नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञा
42 नानुभवश्च न संभवतीति स्वानुभवस्वरूपत्वात् स्वानुभवस्वरूपमपि तिरोहितस्वरूपमज्ञान
मनुभवतीति चेन्न किमिदं तिरोहितस्वरूपत्वं अप्रकाशितस्वस्वरूपमिति चेत् स्वानुभवस्वरू
पस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वं स्वानुभवस्वरूपस्याप्यन्यतोऽप्रकाशितस्वरूपत्वमापद्यतामिति च
न एवं तर्हि प्रकाशाख्यधर्मानभ्युपगमेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वादन्यतः स्वरूपनाशः स्यादिति
पूर्वमेवोक्तं किं च ब्रह्मस्वरूपतिरोधानहेतुभूतमेतदज्ञानं स्वयमनुभूतं सद्ब्रह्म तिरस्करोति
ब्रह्म तिरस्कृत्य स्वयं तदनुभवविषयो भवतीत्यन्योन्याश्रयणं अननुभूतमेव तिरस्करोतीति चेन्न ४२
यद्यतिरोहितस्वरूपमेव ब्रह्माज्ञानमनुभवतीति तिरोधानकल्पना निष्प्रयोजना स्यात् अज्ञा

निवर्त्यस्वदेशागतत्वेनतस्यैवं अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अंधकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्र
भावदिति आलोकाभावमात्रेरूपदर्शनाभावमात्रेवा तमोनद्रव्यांतरंकिंत्वभावरूपाज्ञानस्याप
ननिदर्शनतयोपन्यस्यतइतिचेत् उच्यते बहुलत्वविरलत्वादेरुपायोगेनरूपवत्तयाचोप
ब्धेर्द्रव्यांतरमेवतमइतिनिरवद्यमिति अथोच्यते अहमज्ञोमामन्यंचनजानामीत्यज्ञोपपत्ति
सद्वितनकेवलेनचप्रत्यक्षेणाज्ञानभावत्वमज्ञानंप्रतीयते यस्तुज्ञानप्रागभावविषयत्वेविरोधउ
क्तः सहिभावरूपाज्ञानेपितुल्यः विषयत्वेनाश्रयत्वेनचाज्ञानस्यव्यावर्तकतयाप्रत्यगर्थः प्र
तियोगी प्रतिज्ञाना अप्रतिपन्ने चेन्नाज्ञानरूपज्ञाननिवर्त्यत्वं तदज्ञानेनासिन्प्रतिपन्नेकथमिवतिष्ठति
अप्रतिपन्ने चेन्न व्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यस्याज्ञानंकथमनुभूयेत अत्र विशदस्वरूपा
वभासोऽज्ञानविरोधी अविशदस्वरूपं तु प्रतीयतस्वाश्रयविषयज्ञानेसत्यपिनाज्ञानानुभव
विरोधइति हंततर्हि ज्ञानप्रागभावोपिविशदस्वरूपविषयः आश्रयप्रतियोगिज्ञानेत्वविशु
द्धस्वरूपविषयमितिनकश्चिद्विशेषोवयमन्यत्राभिनिवेशात् भावरूपस्याज्ञानस्यापिप्रागज्ञान
मितिसिध्यतः प्रागभावसिद्धाविवसाधेनतत्वमसीत्यव तथाहि प्रज्ञानमितिज्ञानाभावः तदन्यः न

श्री· भा· ४२ ंशः तिरस्क्रियते को वा प्रकाशांशो नित्ये निर्विशेषे प्रकाशमात्रे ब्रह्मण्याकारद्वयासंभवेन तिरस्का
रः प्रकाशस्य प्रागभावप्रसंगश्चेत् अथ सच्चिदानन्दैकरसं ब्रह्माविद्यया तिरोहितस्वरूपमविशदमिवा
लक्ष्यत इति प्रकाशमात्रस्वरूपस्याविशदता विशदता वा किंरूपा एतदुक्तं भवति यस्यां चास्य विषयः
प्रकाशविषयः तस्य सकलावभासो विशदावभासः कतिपयविशेषरहितस्याविशदावभासः
तत्रयश्चाकारो प्रतिपन्नस्तस्मिन्नशेषप्रकाशाभावात्स्वप्रकाशवैशद्यं न विद्यते यश्चांशः प्रतिपन्नः तस्मि
न्नंशे तद्विषयप्रकाशो विशद एव अतः सर्वत्र प्रकाशे वैशद्यं न संभवति विषयेऽपि स्वरूपे प्रतीयमाने
तद्गतकतिपयविशेषाप्रतीतिरेवावैशद्यं तस्माद्विषये निर्विशेषे प्रकाशमात्रे ब्रह्मणि तत्स्वरूपे प्रकाश
माने कतिपयविशेषाप्रतीतिरूपावैशद्येनाविद्याकार्येण न संभवतीति अविवेकमविद्याकार्यमवै
शद्यं तत्त्वज्ञानोदयान्निवर्तते न वा अनिवृत्तावपवर्गाभावः निवर्तते चेत्तत्किंरूपमिति विवेचनीयं
विशदस्वरूपमिति चेत् न हि विशदस्वरूपं शाश्वतमस्ति वा न वा अस्ति चेदविद्याकार्यमवैशद्यं न निवृत्ति
मन्तस्यात् नो चेन्मोक्षस्य कार्यतयानित्यता अस्पष्टतानस्पष्टतारूपत्वादेवासंभवः एवमेवो ४२
क्तः अविद्यापरमार्थदोषमूलभ्रमवादिना निरधिष्ठानभ्रमासंभवोऽपि दुरुपपादः भ्रमहेतुभूतदो

43

नस्वरूपप्रकाशस्य नाचेद्ब्रह्मणो ज्ञानदर्शनवदज्ञानकार्यत्वाभिमतप्रपंचदर्शनस्यैवसंभवात्
किंच ब्रह्मणो ज्ञानानुभवः किं स्वतो वान्यतो वा स्वतश्चेदज्ञानानुभवस्य स्वरूपप्रयुक्तत्वेनानिर्मो
क्षः स्यात् अनुभूतिस्वरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञानानुभवस्वरूपत्वेन मिथ्यात्वज्ञानबाधकज्ञानेनाज्ञाना
नुभवस्यापि निवृत्ति वक्तव्यत्वे क ज्ञानेनाज्ञानानुभूतिरूपब्रह्मस्वरूपनिवृत्तिर्वा अन्यतश्चेत् किंचतद
न्यत् अज्ञानान्तरमिति चेत् अनवस्था स्यात् प्रकृतिरस्तु स्वैव स्वयमनुभवविषयो भवतीति
चेत् तथा सतीदमज्ञानं काचादिवत्स्वसत्तया प्रकृतिरस्कारोतीति ज्ञानबाध्यत्वमज्ञानस्य न स्या
त् अथेदमज्ञानं स्वयमनादिब्रह्मणः स्वसत्तयैव ब्रह्मस्वरूपतिरस्कृतिं च युगपदेव करोति अतो
नानवस्थादयः दोषा इति चेत् तत् ज्ञानानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणः स्वरूपतिरस्कृतिमंतरेणासत्तिख्या
पादनायोगात् हेत्वंतरेण तिरस्कृतमिति चेत् तत्स्यानादित्व[illegible]मपास्तं अनवस्था च सर्वोक्ता
प्रतिरस्कृतस्वरूपस्यैव सत्तिख्यापादने ब्रह्मणः स्वानुभवैकतानचनस्यात् अपि चाविद्यया ब्रह्म
णि तिरोहिते न तद्ब्रह्म न किंचिदपि प्रकाशते उत किंचित्प्रकाशते प्रथमस्मिन् कल्पे [illegible] मात्रस्व
रूपस्य ब्रह्मणो ऽप्रकाशे तत्कृतापत्तिरसकृदुक्ता उत्तरस्मिन् कल्पे सच्चिदानंदैकरसे ब्रह्मणि कोयं

प्रतिकूलाः प्रयोगाः प्रतिप्रयोगाः सत्प्रतिपक्षा इति यावत् =

श्री॰ वस्तुत्वं न सपूर्वकत्वाभावात् हेतोरनैकान्तिकमित्यलमनेन प्रतिप्रयोगाश्च विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञा
भा॰ नमात्राश्रयम् अज्ञानत्वात् शुक्तिकाद्यज्ञानवत् ज्ञात्राश्रयं हि तत् विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञा
भ॰ नावरणम् अज्ञानत्वात् शुक्तिकाद्यज्ञानवत् विषयावरणं हि तत् विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञाननि
४४ वर्त्यं ज्ञानविषयानावरणत्वात् यद्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तज्ज्ञानविषयावरणं यथा शुक्तिकाद्यज्ञानं
ब्रह्मज्ञानानाश्रयं ज्ञानत्वविरहात् घटवत् ब्रह्मज्ञानानावरणं ज्ञानाविषयत्वात् यद्ज्ञानावरणं
तज्ज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिकादि ब्रह्मज्ञाननिवर्त्याज्ञाने ज्ञानाविषयत्वात् यद्ज्ञाननिवर्त्याज्ञानं
4.4 तज्ज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिकादि विवादाध्यासितं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपू
र्वकं न भवति प्रमाणज्ञानत्वात् भवदभिमताज्ञानानुमापनत्वात् भवदभिमताज्ञानसाधनप्रमाण
ज्ञानवत् ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकं शक्तिविशेषापेक्षणविरहे सति ज्ञानत्वात् यद्वस्तुनो वि
नाशकं तच्छक्तिविशेषापेक्षं हि तत् ज्ञानमज्ञानं च दृष्टं योगिप्रमितिज्ञानं यथा चक्षुरा
दिभावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाश्यं भावरूपत्वात् घटादिवदिति प्रयोगाश्चेत बाधकज्ञानेन पूर्व ५४
पूर्वज्ञानोत्पन्नानामभयादीनां विनाशो दृश्यत इति नैवं तद्विज्ञाने न तेषां विनाशाः ज्ञानकृत

प्रमाणाज्ञानस्य ज्ञानभावव्यतिरिक्तत्वाद्रसात्वनिवृत्तेश्च देशान्तरस्य तरं इव एकप्रकाशमात्रप्रकाशकत्वादनुमाने न
सिद्धं भ्रान्तज्ञानविषयत्वं ज्ञानमपि च त्वे सत्यर्थं प्रकाशमात्रं प्रकाशकत्वात् इति व्यतिरेकिणि तत्र ज्ञानोऽयं रमपि सि
द्धमिति यदि न सिद्ध्यति चेत् हेतुः सन्दिग्धासत्वाभिचारः सिद्धान्ति दृष्टान्ते तु पक्षविनिवर्तक एव ज्ञानस्य सामान्येन साध्य
साधितत्वसिद्ध्यर्थं मतानकल्पनाः तावन्न सिद्ध्यतीति भावः ॥

भेदो ("यथा यद्विषयज्ञानाभावमात्रेऽपि भ्रमोपपत्तेः तत्र सर्वं स्यात्नमेवस्यात् एककमनुमानेनापि भावरू
पमज्ञानं सिध्यतीति तदयुक्तं अनुमानासंभवात् तत्र कमनुमानं तत्प्रयुक्ते उक्तेन तत्र अज्ञाने प्रमा
श्रीमिमतासाधकत्व णमित्ता ज्ञानानां नश्यसाधने नाविद्धं त्वादिदोषप्रसंगात् ज्ञानानां साधने दोषाभावे कार्यं साधने च तद्ज्ञानमज्ञा
नसाधितत्वेन निवारयति तत्र ज्ञानानकत्वं नालिङ्कलत्वस्यात् दृष्टान्ते साधनविकलः प्रदीपप्र
भायाः प्रकाशिता प्रकाशकत्वाभावात् सर्वत्र हि ज्ञानस्यैव प्रकाशकत्वं तत्र विदीपे विज्ञानेन
विना विषयप्रकाशाभावात् इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव न प्रकाशकत्वं प्रदीपप्रभायास्तु च
तर्हि इष्यस्य ज्ञानमुत्पाद्यते विरोधिनमोनिरसनद्वारेण उपकारकत्वमात्रमेव प्रकाशकज्ञानोत्प
तौ चाक्षुषप्रमाणां च तर्हि द्वितीयप्रकारकत्वं न पेक्षदीपस्य प्रकाशकत्वव्यवहारः ज्ञानाभिनन्तस्य
प्रकाशकत्वाप्युपगमेन दीपप्रभा निदर्शिता अपि तु ज्ञानस्यैवावरणविषयावरणनिरसनपूर्वकप्रकाश
कत्वमङ्गीकुर्वन्ति चेत् न हि विरोधिनिरसनमात्रे प्रकाशकत्वं अपि त्वर्थोपप्लवे हेतुः व्यवहारयोग्यता
पादनमिति यावत् तत्र ज्ञानस्यैव पद्धप्रकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकर्तव्यं ते
होहि द्वाभ्यामपकारकत्वमतेनाप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गीकरणीयं तथा सति तेषां स्वीकर्तव्यं

प्रकाशः

श्री· पपत्तेः अर्थतापरिदृष्टाकारेण वस्तुकस्य भायोगात् कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयं न च तदानी
भा· मनिर्वचनीयमिति प्रतीयते अपितु परमार्थरजतमित्येव अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतं चेद्भ्रांतिबा
४५ धयोः प्रवृत्तेरप्यसंभवः अतोऽन्यस्यान्यथावभास एव हि प्रतीतिप्रवृत्तिबाधभ्रमत्वानामुपपत्तिः तस्या
परिहार्यत्वाच्च शुक्त्यादेरजताद्याकारेणावभासनं तस्मादवश्याभ्युपगन्तव्यं ख्यात्यन्तरवादि
नां च सद्रूपमपि गतान्यथावभासो वक्तव्य एव असत्ख्यातिपक्षे सदात्मना आत्मख्यातिपक्षे
चार्थात्मना अख्यातिपक्षे तु विशेषण मन्यविशेषणत्वेन च ज्ञानद्वयमेकत्वेन च विषयासद्भावपक्षे
45 पि विद्यमानत्वेन किंचानिर्वचनीयमपूर्वं रजतमत्र जातमिति वदतां तस्य जन्मकारणं वक्तव्यं न तावत्
ज्ञप्तीतिः तस्यास्तद्विषयत्वेन तदुत्पत्तेः प्रागात्मलाभायोगात् निर्विषयाज्ञानात् उत्पाद्यतदेव वि
षयीकरोतीति महतामनुपपादनं अर्थेन्द्रियादिगतो दोषः न तेन तस्य पूर्वस्माद्भावत्वेनार्थगतकार्यस्यो
त्पादकत्वायोगात् नापीन्द्रियाणि तेषां ज्ञानकारणत्वात् नापि दुष्टानीन्द्रियाणि तेषामपि स्वकार्य
भूते ज्ञान एव हि विशेषकरत्वं अनादिमिथ्याज्ञानोपादानत्वं तु पूर्वमेव निरस्तं किंच अपूर्वमनि ४५
र्वचनीयमिदं वस्तुजातं रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथमिव विषयीक्रियते तद्रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां र

पूर्वानुक्रमस्मरणात्मकंच–१

नेतेषांस्वरूपमेव विनाशात् कारणानिरूपणाच पश्चात्कल्पनाते: लौकिकानां चैतेषां ज्ञानवदुत्पत्तिकारणासं
निधानप्रयोपलब्धेरप्रमाणानपन्नत्वे प्रावगम्यते अलौकिकाश्चैतेषां भयादीनां भयादिहेतुभूतज्ञान
संततावविशेषेण सर्वेषां ज्ञानानां भयाद्युत्पत्तिहेतुत्वेनानेकभयोपलब्धिप्रसंगाच्च स्वरूपाभावा
त्तिविकल्पत्वेन रूपवैकल्पितत्वविशेषणतायासानेन प्रयोगकुशलता चाविष्कृता अतो ज्ञानस्य
नेनापिभावरूपाज्ञाननिद्धिः [illegible] इति तदपोपत्तिभ्यामज्ञा
नसिद्धिः अनादिभावरूपत्वे मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वोपपादनं भवितुमर्हतीति तदपि न विलक्षण
त्वादित्येतदधिकरणन्यायेन पतिहीयते अतो निर्वचनीयाज्ञानविषयानकरावचिदपि प्रतिप
तिरस्ति प्रतीतिभ्रांतिबाधैरपि नतथाभ्युपगमनीयं प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभ्रांतिबाधविषयः
ताभिः प्रतीतिभिः प्रतीत्यंतरेणचानुपलभ्यमानं विषयतिनप्रत्यनेकल्पयितुं शुक्त्यादिपुर
जतादिप्रतीतेः प्रतीतिकालेपि न नास्तीति बाधेन चात्यन्ताभावबोधाच्च सदसदनिर्वे
चनीयमपूर्वमेवेदं रजतं दोषवशात्प्रतीयत इति कल्पनीयमिति चेन्न तत्कल्पनायामप्यन्यस्या
न्यथाभासस्यावर्जनीयत्वात् अन्यथावभासाभ्युपगमादेवख्यातिप्रकृतिबाधप्रमलतानाम्

इदं रजतमिति ज्ञानं
नीतिकालेपिबाधदर्शनात्नहि सतोबाधोऽस्त्यवस्तुनोऽनिर्वचनीयमेवरजतमि
[illegible]

श्री· मेवचोदितः रूप्यशुक्त्यादिनिर्देशभेदो भूयस्त्वेन तत्कः रूप्यादिसदृशत्वाच्चास्याः शुक्त्यादेरुपलभ्यते अत
भा· स्तस्याः तत्सद्भावः प्रतीतेरपि निश्चितः कदाचिच्चक्षुरादिदोषाच्छुक्त्यंशवर्जितः रजतांशो गृ
४६ हीतोऽतो रजतार्थी प्रवर्तते दोषहानौ तु शुक्त्यंशग्रहीते तन्निवर्तते अतो यथार्थं रूप्यादिवि
ज्ञानं शुक्तिकादिषु बाध्यबाधकभावोऽपि भूयस्त्वेनोपपद्यते शुक्तिभूयस्त्वेऽकल्पताकल्पग्रह
रूपतः नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिबन्धनः एवं सर्वस्य सर्वत्वे व्यवहारव्यवस्थितिः स्व
प्ने च प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यास्तत्तत्कालावसानास्तथा
46 भूताः सृज्यन्ते तथाहि श्रुतिः स्वप्नविषया न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्र
थयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशान्ताः
पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वेशान्तान्पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स हि कर्ता इति यद्यपि सकलेतर
पुरुषानुभाव्यतया तदानीं न भवन्ति तथापि तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यतया तथाविधानर्थानीश्वर
सृजते स हि कर्ता तस्य सत्यसंकल्पस्याश्चर्यशक्तेरीदृशं कर्तृत्वं संभवतीत्यर्थः य ए
ष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते तस्मिंल्लो

जन्तादिसादृश्यादिति चेन्न नहि तत्सदृशमित्येव प्रतीतिः शशो स्यात् तत्र नादिजातियोगादिति चेत्
सा किं परमार्थभूता उत परमार्थभूता नतावत्परमार्थभूता तस्या अपरमार्थान्वयायोगात् नाप्यपर
मार्थभूता परमार्थान्वयायोगात् अपरमार्थपरमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्वाहकत्वायोगाच्चेत् तदपरेण
ज्ञतत्वे निरसनेन अपनायया यथार्थं सर्वं विज्ञानमिति वेदविदां मतं श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वस्य सर्वा
त्मकत्वप्रतीतितः बहु स्यामिति संकल्पाद्धि तस्य सृष्टिक्रमेणान्तःसंनिहितमेकैकमिति श्रुत्यैव चोदि
तं त्रिवृत्करणमेवं दृश्यते तेनोपलभ्यते यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्यदपि शुक्लं तदपां यत्कृष्णं तत्पृथिव्या
श्रुत्यग्रा एवं त्रिरूपता श्रुत्यैव दर्शिता तस्मात्सर्वं सर्वत्र संगतं पुराणे चैवमेवोक्तं वेदस्वरूपक
मे नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः
समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति तमित्यादिना
ततः सृष्टिकाले विभक्तानां त्रिरूपत्वं तथा वदत आत्मकत्वानुपपत्तेरिति नेनोमिदं सोमा मिथ्या
भावे च शुक्तिकाग्रहणं श्रुतिचोदिते सोमावयवसद्भावादिति न्यायविदो विदुः श्रीअभावे चनी
वारग्रहणं व्रीहिभावतः नेदं वसहशं तस्य यतद्व्येकदेशभाक् श्रुत्यादेरनन्तरं प्रभावः श्रु

श्री
भा॰
४७

न्तरत्वेनेत्यनेन: पृथिवीत्वेन रूपं त्र्येनाविद्यमानत्वादिंद्रियसंयोगेन तेजः पृथिवीत्वेन ग्रहणवारकत्वशंकानुमेयग्रहणा
यथार्थत्वे अलातचक्रेऽप्यलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगादन्तरालाग्रहणात्तथाप्रतीतिरुपपत्ते
श्चक्रप्रतीतावप्यन्तरालाग्रहणापेक्षितैकैकतत्तद्देशसंयुक्तत्वेन ग्रहणमेव क्वचिदन्तरालाभावादन्तरालाग्रहणं
क्वचिच्चैकत्वादग्रहणमिति विशेषः । अन्यत्रापि यथार्थं दर्पणादौ निजमुखादिप्रतीतिरपि यथार्था दर्पण
दिप्रतिहतनयनरश्मीनां परावृत्य मुखादिदेशग्रहणे एकैकं निजमुखादिग्रहणमिति तत्रापत्तिपेक्षादन्तराला
ग्रहणान्नथाप्रतीतिः । द्विश्चन्द्रेऽपि दिगन्तरस्थस्यापि दिशि विद्यमानत्वाद्दृष्टत्वशेनैन दिंगपाविगुक्तो दिगन्तरांश
ग्रहणे अतो दिगन्तरप्रतीतिर्यथार्थैव । द्वित्वं तु नानादाव्यवरुल्यस्य प्रमितिसिद्धिसिद्धोपनीतत्वेनापत्तिभेदेन सा
मग्रीभेदात्सामग्रीद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं चंद्रग्रहणद्वयहेतुर्भवति । नत्वेका सामग्रीस्वदेशविशिष्टचंद्रस्य
त्ति द्वितीयान्तर्किंचिद्दृष्टिगतिसंख्यद्वसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चंद्रस्वदेशविशिष्टतया गृह्णाति । अतः सामग्रीद्वयेन
द्विगपदेशद्वयविशिष्टचंद्रग्रहणेऽपि ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्वग्रहणाभावाच्चंद्रौ चंद्राविति भव
ति प्रतीतिविशेषः । देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वे देशान्तरस्य चाग्रहीतस्वदेशचंद्रस्य च विनिन्तरग्रहणेन भव
ति । नत्वसामग्रीद्वित्वं पारमार्थिकं तेन देशद्वयविशिष्टचंद्रग्रहणद्वयं चं च पारमार्थिकं ग्रहणद्वित्वेन च ४७

काश्चित्तास्सर्वेन द्रुतारोपितिकल्पनेति तस्याकारोपितं येन स्थितास्तदिह निर्मीतानां चैकेषु ग्रादयश्चैनिस्स्व
रूपेनस्वात्मेश्वरध्यर्थं भुजीवस्य तत्पूर्वमासीत्कामायांश्च तत्कालीनान् भिव्यक्तस्वरूपत्वात् दिव्यादिनानजी
वस्यसंकल्पमात्रेणास्य एतत्सर्वमुपपद्यते जीवस्य स्वाभाविकसत्यसंकल्पत्वे हेतुः कृत्स्नस्य स्वसत्तारूपत्वात् यथा याम
नभिव्यक्तस्वरूपत्वादीश्वरस्येव तत्तन्मुखसमानुभाव्यत्वं पाश्चात्यं भूतास्तस्मिन्निपतन्ति लोकाः चित्ता
स्सर्वेतद्रुतानोपितिकल्पनेति परमात्मैव तत्र तस्य हेत्वेवगम्यते अपवरकादिषु घटाद्यानस्य स्वप्नहृष्टाः स्व
देहेनैव देशान्तरगमनराज्यादि तेकशिरश्छेदादयश्च पुण्यपापफलभूता यथा यान्ति देहस्वरूपसंस्थान
देहान्तरसम्भोग्यपद्यते वीतशोकादौ तु न यत्नेन निर्वितिदृश्यासंभिन्नान् पुनरप्यतः शोकादिभिस्संयुज्यन्ते
तत्रापि तद्व्यागतपीतिमाभिभूतशङ्खगतशुक्लिमानमवलोकते अतस्तद्वर्णानुलिप्ताः शङ्खवत्पीतरूपं
स्वरूपत्वेन प्रतीयते पित्तदृष्टान्तकृतपीतिमाच्छादितस्तमनयायाश्चैक्यं नीरूप्यते चितिर्विशुद्ध्यतेनानुस्वनयनान्
श्रूताततयान्ति सामीप्यात्तत्स्वमपि रज्यते तद्दूरगजनितसंस्कारतश्चित्तमनयनुरूपमपि भिन्नं रस्यम
पि रज्यते जपाकुसुमसमीपवर्तिस्फटिकमणिरपि तत्प्रभाभिभूततयारक्तमिति रज्यते जपासंयु
तप्रभाभिभूततयापि तत्कुसुमसंयुक्तास्फटिकमणिवत्तन्मनस्यनुपलब्धिर्यावत्सत्त्वमिदं मरीचिका

श्री॰ भा॰ ५८ दसत् अनेन हि सदसत्त्वाद्यादि अनन्तशब्दस्यानिर्वचनीयानभिधायित्वात् अनेन विषयोऽप्यनन्तशब्दः
अनन्तमिति कर्मवाचि अनन्तं पितॄनावितिवचनात् अनन्तं कर्मफलमभिसंधिरहितं परमपुरुषाराधनवेष
नन्याभिफलं अननन्यतिरिक्तं सांसारिकफलं कर्मानन्तं न च अस्याप्रशिविरोधि एतज्ज्ञलोकं न विंदंति अ
नन्तेन हि अन्नमूलत्वानिवचनात् नसदासीन्नोसदासीत्तदानीमिमन्नापि सदसत्त्वं क्षरोचिदचिद्व्यष्टिविषयो
सदम उत्पत्तिवेलायां सच्छब्दाभिहितयोश्चिदचिद्व्यष्टिभूतयोर्वस्तुनोः प्रपकाले अचित्समष्टिभूते तमःश
ब्दाभिधेयवस्तुनि प्रलयप्रतिपादनपरत्वादस्य वाक्यस्य नात्र कस्यचित्सदसदनिर्वचनीयतोच्यते सद
सतोः कालविशेषे सद्भावमात्रवचनात् अत्र तमःशब्दाभिहितस्याचित्समष्टित्वं श्रुत्यन्तरादवगम्य
ते अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवतीति सत्यं तमःशब्देनाचित्समष्टि
रूपायाः प्रकृतेः सूक्ष्मावस्थोच्यते तथापि तस्या मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति मायाशब्देनाभिधानादनि
र्वचनीयत्वमिति चेन्नैतदेवं मायाशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वेन दृष्टमिति मायाशब्दस्य मिथ्यापर्या
यत्वेनानिर्वचनीयवाचित्वमिति चेत्तदपि नास्ति नहि सर्वत्र मायाशब्दो मिथ्याविषयः असुरराक्ष ५८
सशस्त्रादिषु सत्यमेव मायाशब्दप्रयोगात् यथोक्तं तेन मायासहस्रं तच्छंबरस्याशुगामिना बाल

विशेषणद्वयविशिष्टं द्रव्यज्ञानं एकमेव एकदेशवच्च द्वयं निग्रहो केवलं च दोषः सामर्थ्यं नास्ति यथा सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिज्ञायां देवदत्ते पूर्वदेशकालवैशिष्ट्यं अपूर्वं तत्तन्मतेषु किं तु पूर्वानुभवजनितसंस्कार इति भावः २

दृश्येत्वग्रहणाकारग्रहीतं च यथार्थमिति चेन्न तत्र विशेषणद्वयविशिष्टं च दृश्यग्रहणं द्वयस्यैकस्य च चेद्दोषाग्रहस्य निग्रहणोत्रव्यभिचारात् केवलं च दृष्टः सामर्थ्याभावात् वाक्यज्ञानेनैव परावर्तितत्वे इष्टे द्वयोः वस्तुतो रेकसामग्र्येण भावे पित्ततिमिरादिदोषभिन्नं वा चक्षुरादेर्जः सामग्री कथं भवतीति विकल्पकल्पे अपि तेन दोषस्य देशाविशिष्टस्य च दृश्यैकग्रहणवैधुर्यादेकवचनं तु इति भवति प्रमाणः दोषकृतं तु सामग्री हि तेन दृष्टे च ग्रहणं हि च तत्कृतं ग्रहाकारहितं चेति निरवद्यं अतः सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धं ख्यात्यन्तराणां दूषणानि तैस्तैर्वादिभिः प्रपंचितानीति न तत्र यत्नः क्रियते अथवा किमनेन बहूक्तेन यथार्थ नप्रकारेण प्रमाणान्तरेण मानागमाभ्यां श्रुत्या ज्ञानं यथार्थं च निरस्तमिति विवेकोपशमनवर्ति कानि शपाशं लेप्य कल्याणगुणगणानां सर्वेषां सत्यसंकल्पस्यैव ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यत्वात् किं न सत्यं नित्यं किं नो पपद्यते भगवतादिपरेणाश्रयणादेरत्र तत्त्वप्रयोपपादनगुणान्तरोपपत्त्या किलैं जगतस्तज्जनाख्यस्य हेतोरपेक्षाफलानुभवानभावाः यदार्थाः सर्वसाधारणानुभवविषयाः केचन केचन तत्तत्पुरुषमात्रानुभवविषयास्तत्कालावसानास्तथाविधाः सृज्यन्ते तत्र बाध्यबाधकभावः सर्वानुभवविषयत यानुदृहितत्वयाचोपपद्यते ... मतः ... नानुभूतिसिद्धमिति तत्र

श्रीभा
७२

परिकल्पनायानिरासप्रमाणयोरविनश्वरमात्मानवादः क्वचिदपिदृश्यते ननन्वोनीतिविस्फुरितिब्रह्मैकमेवत
त्वमितिश्रुतिज्ञाणज्ञानस्वरूपोभगवान् यतोस्त्विनिश्चैतन्याधिपत्यादिभेदभिन्नस्यज्ञानोशानैकस्वरू
पब्रह्माज्ञानविजृंभितत्वमभिधायपूर्वदात्म्यमुद्रं निजरूपीतिज्ञानमूनस्यैवब्रह्मणः स्वस्वरूपावस्थितिवेला
यांवस्तुभेदाभावप्रदर्शनेनाज्ञानविजृंभितत्वमेवस्थिरीकृत्यवस्तुतस्तुकिंमहीचरत्वमितिश्लोकद्वयेन
न गाढुपलब्धिप्रकारेणापिवस्तुभेदानामसत्यत्वम् यथा यतस्तज्ञविज्ञानमत्रतइतिप्रतिज्ञातंब्रह्मव्य
तिरिक्तस्यासत्यत्वम्संदृश्यविज्ञानमेकमितिज्ञानस्वरूपैवब्रह्मणोभेददर्शननिमित्ताज्ञानमूलंविन्तु
49 कौर्भवेतिस्फुटीकृत्यज्ञानंविशुद्धमितिज्ञानस्वरूपस्यब्रह्मणः स्वरूपंविशोध्यसद्भावएवंभवतोमयो
क्तइतिज्ञानस्वरूपस्यब्रह्मणएवसत्यत्वंनान्यस्य अन्यस्यचासत्यत्वमेवतस्यभुवनादेः सत्यत्वंव्यावहा
रिकमितितत्वंतवोपदिष्टमेवेत्युपदेशोदृश्यते नेनदेवं ब्रह्मभुवनकोशस्यविस्तीर्णंस्वरूपमुक्त्वा
पूर्वमन्तःकरणान्तरसंक्षेपतः श्रूयतामित्यारभ्याभिधीयते चिदचिन्मिश्रंजगतिचिदंशोवाङ्मनसा
गोचरस्स्वसंवेद्यस्वरूपभेदोज्ञानैकाकारतयाऽस्पृष्टप्राकृतभेदोऽविनाशित्वेनास्तिशब्दवाच्यः स ७२
चिदंशस्तुविदेशाकर्मनिमित्तपरिणामभेदोविनाशीतिनास्तिशब्दाभिधेयः उभयंतत्परंब्रह्मभूतत्वा
त्तदेशरीरतयातदात्मकमित्येतद्रूपंसंक्षेपेणाभिहितं तथाहि यदंबुवैष्णवःकायस्ततोविप्रवसुं

स्य तत्तादेहमेकैकोपेनस्तदितमिति अतो मायायात्रो विचित्रसर्गकत्वाभिधायी प्रकृतेश्च मायाः
ण्वाभिधाने विचित्रार्थसर्गकरत्वादेव अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरु-
द्ध इति मायाशब्दवाच्यायाः प्रकृतेर्विचित्रार्थसर्गकरत्वं दर्शयति परमपुरुषस्य च तदनात्मत्वेन म-
पि तत्त्वमुच्यते नात्र तेन जीवस्यैव हि मायया तिरोधः तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध इति अना-
दिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत इति च देवो मायाभिरिन्द्रजालविचित्राः शक्तयो विधीयन्ते अ-
टि॰ ८ त एव हि भूतिभ्यां मायाविचित्राः शक्तयो विधीयन्ते यतश्च हि भूविलष्टहशानतत्तमुच्यते न मिथ्याभूतः
कश्चिद्दितानले ममामायादुरत्ययैव ज्ञापितिष्ण्यमयीति वचनात् नैव त्रिगुणात्मिकाप्रकृतिरुच्यते
ति नष्मतिभिः सदसदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनं नापि ब्रह्मोपदेशानुपपत्ता नहि तत्त्वमसीति
जीवपरयोरैक्योपदेशस्तस्मिन्नेवं सति सत्यसंकल्पे सकलजगन्निमित्ते तिरोहितं विनाशाहस्तम्भते तत्क्षणा
दगते ब्रह्मणि विरुद्धाज्ञानपरिकल्पनाहेतुत्वाकाव्यनुपपत्तिर्दृश्यते एकोपदेशस्तवेश
हेनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मणोऽभिधानादुपपन्नतरः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरू
पे व्याकरवाणीति सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभाक्त्वम् अतो न ब्रह्माज्ञान

श्री० भा० ५२

50

वस्तुत्ववस्तुभेदानभवति यद्दे. चादिभेदवत्त्वमात्मनया प्रतिपन्नं भोग्यभूतादेवमनुष्यादेर्लक्षितापत्तिरित्वात्मे
दालेननसलभूतकर्मस्वविनष्टेष्ठुनभवतीत्यचिद्वस्तुनः कादाचित्कावस्थाविशेषयोगितयानास्तिशब्दा
भिधेयत्वमिति तस्य सर्वदा निस्सुखज्ञानैकस्वरूपत्वेनास्तिशब्दाभिधेयत्वमित्यर्थः प्रतिक्षणमन्यथाभूतत ५२
याकादाचित्कावस्थायोगिनोऽचिद्वस्तुनः नास्तिशब्दाभिधेयत्वमित्याह वस्तुनास्ति किमिति अस्तिशब्दा वे०
भिधेयोऽप्यादिमध्यान्तहीनस्सततैकरूपपदार्थस्तस्य कदाचिदपि नास्तित्वप्रसङ्गाभावात् अचिद्वस्तु किं चित्
कचिदन्यथाभूतं न दृष्टचरं ततः किमित्यत आह यत्तु ततोन्यथात्वमिति यद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथात्वं याति न
इतरोत्तरावस्थां प्राप्य पूर्वपूर्वावस्थां जहातीति तस्य पूर्वावस्थास्योत्तरावस्थायोगे प्रतिसंधानमस्ति
अतः सर्वदा तस्य नास्तिशब्दाभिधेयत्वमेव तथा ह्युपलभ्यतेत्याह महीघटत्वमिति स्वकर्मणा देवमनु
ष्यादिभावेन स्थितिमितास्स निष्प्राप्ते: स्वभोग्यभूतमचिद्वस्तु प्रतिक्षणमन्यथाभूतमालक्ष्यते अतन्मूपत्तेश्व
र्थः एवं सति किमप्यचिद्वस्त्वस्तिशब्दार्हमादिमध्यान्तहीनं सततैकरूपमालक्षितमस्ति किं च सर्वोऽयं
विप्रायः यस्मादेवं तस्माज्ज्ञानस्वरूपात्मव्यतिरिक्तमचिद्वस्तु कदाचित्क्वचित्केवलास्तिशब्दवाच्य पं०
न भवतीत्याह तस्मान्न विज्ञानमृते न इति आत्मा तु सर्वत्र ज्ञानैकाकारस्तत्पादेवादिभेदप्रत्यनीकस्वरूपोपि
देवादिशरीरप्रवेशहेतुभूतस्वकृतविविधकर्ममूलदेवादिभेदभिन्नात्मबुद्धिविषयत्वेन तेन रूपेण बहुधा

यथा घटाकाशमनुत्पन्नाद्येकाकाशादिसंबंधेनांशुतो विष्णोः शरीरेणोनांशुपरिच्छिन्नमभूतं त्वष्टाण्डमपि विष्णोः
त्व कार्यस्य च विस्तृतात्मेति सर्वेऽप्रतियातनातात्म्योपदेशोपदेहरूपस्य समानाधिकरण्यस्य ज्योतिः
विविक्तदिशाव्यवस्थात्मसंस्कारीरत्नमयभावएवनिर्वचनमित्याह अस्मिन्प्रास्ते इत्यपि नष्येतदस्तकृदुक्ते
त्वनिर्वर्णितलक्षणः तत्सर्वेऽपि हेतवः सूक्ष्मरूपं व्यक्तं समलात्मा विश्वरूपो पवेतार्थ इति तदिदं शरीरात्मभाव
कार्यजन्यतादात्म्यसामानाधिकरण्येन व्यपदिश्यते ज्योतीति विवि स्मृतिरिति आत्मानात्मकं नात्मात्मकं चेतनादि
त्वंतेऽपि चस्त्वविष्णोः कार्यतयाऽपि विश्वात्मक विश्वके इदमस्त्वात्मके इदं नात्मात्मके [illegible]
मध्यवर्त्यात्मकेऽपि हेतवः प्रतिभाति ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतो नासौ विनिश्चयो यतो ज्ञानात्मनावस्थित त्वष
स्वभावतो ज्ञानमेव स्वाभाविकं तत्र न देवमनुष्यादि वस्तु रूपं पत एवं तं देवादि ह्यरेव मनुष्येषु
विषयादयश्च तत्र हि ज्ञानविज्ञमिताः तस्य ज्ञानैकाकारस्य सतो देवाद्याकारेणात्मनो विधानस
धानमूलाः देवाद्याकारानुसंधानमूलकर्ममूलाश्चार्थं यन्न्यायाविरुद्धतस्तत्कमिनुगतायरिणामा
स्यादंनतस्तज्ज्ञानितस्याहाभिधेयं इत्यादिलिशत्वाभिधेयं ॥ तस्मात्तु नभवति तदेवं विकल्पाकृति पदार्थ
गुडेनिजरूपीत्यपरेतज्ज्ञानैकाकारमात्मवस्तु देवाद्याकारेण ज्ञानमनिवेविधावसंधानमूलसर्वकर्मद्वा
यानिरीश्वरतिगुडनिजरूपिभवति तदा देवाद्याकारेणैकीकृत्यात्मकल्पनमूलकर्मफलभूतात्मसद्भाग्यं

श्री॰
भा॰
५२

पिनो अतश्चैतन्याभासत्वं दृश्यतीयत्वेनानिर्वचनीयत्वं अज्ञानविदस्तु निनाशस्य सम्यग्ज्ञानेन तस्य मिथ्यात्वपरी
मुमुक्षो अपि च विनाशित्वयोर्वस्तुत्वास्ति किं महीघटवत्सिध्यवत्सार्थित्वमेव हि उपपादितं नन्विष्प्रमाणक
त्वं ज्ञानबाध्यत्वं वा एकेनाकारेण कस्मिन्काले न भूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलभ्यमाना
स्तित्वोपपादनात् कृतं हि प्रमाणसंबंधानर्हत्वं बाधो हि देशकालादिसंबंधितयापरस्तीत्युपलब्धं तस्य
न देशकालादिसंबंधितयानास्तीत्युपलब्धिः नतु कालान्तरेऽन्यभूतस्य कालान्तरे परिणामादिनानास्ती
त्युपलब्धिः कालभेदेन विरोधाभावात् अतो न मिथ्यात्वं एतदुक्तं भवति ज्ञानस्वरूपमात्मवस्त्वादिम
ध्यपर्यन्तरहितं सत्तनैकत्वमिति सत्त एव सदास्ति शाश्वतं अव्ययं न तु तेन कमोऽयं भूतं तत्तत्कर्मानुगु
णपरिणामि विनाशीति सर्वदानास्त्यवधारणमिति नास्य सम्यग्ज्ञानाबाध्यत्वमिति यथोक्तं यत्तु काला
न्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै परिणामादिसंभूतं तद्वस्तु नृप तत्तु किं अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्यु
पगम्यते तत्तु नाशी न संदेहो नाशिद्रव्योपपादितमिति देशकालकर्मविशेषापेक्षया अस्तित्वनास्तित्वयो
गि तु वस्तुनि केवलास्तित्वबुद्धिविषयत्वमपरमार्थत्वमुक्तं आत्मन एव केवलास्तिबुद्धिविषयत्वमिति स पर
मार्थ इत्युक्तं ज्ञानस्वरूपो भगवान् यतः स विश्वरूपो यत्रैव तत्रैलोक्य समवस्थित परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथा
ज्ञानं प्रधानं तत्त्वार्थं भाषणात् ज्ञानीति विविक्तमित्यादि समानाधिकरण्यस्यात्म शरीरभाव एव निबं

राम
५२

नुसंहितमिति नेदं दानवं संधानं नामस्वरूपयुक्तमित्याह विज्ञानमेकमिति आत्मस्वरूपेण कर्मरहितं तत एव
मलरूपयुक्तिस्पर्शरहितं ततश्चात्मनः शुक्तिरजतकर्मादाद्याशेषविशेषरहितत्वेन एकमिति तत्र च यावद्व्यपारं हेतुव्यापकं तत्र
एव सदैकरूपं न हेयासदेहशरीरमिति तिनदात्मकम् अनदात्मकस्य कस्यचिदप्यभावादित्याह ज्ञानेति नु इति
चिदंशास्य सदैकरूपतया स्यचेदास्तिशब्दवाच्यः अचिदंशास्य तु नानापरिणामित्वेन सर्वदा नाशगमनं ति सर्वं
दानास्तिशब्दाभिधेयम् एवं तु चिदचिदात्मकं जगदासदेवशरीरं तदात्मकमिति ज्ञानाद्याध्यात्मसम्यग्ज्ञानमि
मर्द त्याह सद्भावमयमिति अनन्यस्येव चिदिति पदस्तियज्ञात्मीतिप्रकारेण प्रसंहारः एवं ज्ञानैकाकारतया
सर्वं अचारुगोचरस्वरूपमेदमेवाचिन्तितं भवनाम्नितदेवमन्वादिरूपेणामसमयव्यवहारा इति यद्यन्ते
तेनश्रेहेतुः कर्मैवेत्युक्तमित्याह एतत्यदिति तदेवविश्लेषीति यतः पशुरिति ज्ञानाध्यात्मज्ञानप्रयोज
नं मोक्षोपायभूतमित्याह यदेतदिति अत्र निर्विशेषपरेणशक्तितदाश्रयेसदसदनिर्वचनीयेवाज्ञाने
ज्ञानस्त्वकल्पितत्वेचानर्थगता किंचिदपि पदं न दृश्यते अस्तिनास्तिशब्दाभिधेयचिदचिदात्मकेकृत्स्ने
जगत्यमस्यपरेशस्यपरस्परब्रह्मणोविलक्षणः कारणत्वेन तदात्मके ज्ञानैकाकारस्यात्मनो देवादिविविधाका
रान्भवेश्चविन्यसितामेवहेतुः वस्तुपायात्मकज्ञानविरोधित्वेन ज्ञानाकर्मेति प्रतिपादनात् अस्तिनास्ति
सत्यासत्यशब्दानां [illegible] तावस्तिसत्यशब्दाद्विरो

ब्रह्मणानाभिन्नत्वतोऽज्ञानत्वाभावपरत्वे—२ तन्निर्विशेषत्वांशे हेतुः अधिष्ठानलक्षणा
ब्रह्मणः साभिन्नत्वकोऽनासीति निवर्तितत्वरा—२

सत्ये ज्ञानस्वरूपस्य निरस्तनिखिलदोषस्य सर्वज्ञस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्याज्ञानेन तत्कार्येण चाऽत्र
श्री बाधार्थप्रवचनं संभवति बाधांशेनैव सामानाधिकरण्यस्य नत्वेणद्योरधिष्ठानत्वं स्यानितिचेत् त्व
भा णावेति लक्षणं दृष्टमेव दोषाः आलंविशेषः नेदं रजतमितिवदस्य ब्रह्मस्वैव बाधस्यागम्यापरिकल्पनेन त ५
५३ स्मदेनाधिष्ठानातिरेकधर्मानुपपत्त्यापनेन बाधानुपपत्तिश्च अधिष्ठानतत्प्राक्तिरोहितं अतिरोहितस्वरू
पं तत्त्वदेवोपपत्त्यावकृतिचेत् अधिष्ठानाः प्रकाशेनदोषप्रभ्रमबाधयोरसंभवात् भ्रमाश्रयमधिष्ठान
मतिरोहितमितिचेत् तदेवाधिष्ठानस्वरूपभ्रमविरोधीतितत्प्रकाशे सति तदानेनतदाश्रयभ्रमबाधौ अतो
धिष्ठानातिरेकिपारमार्थिकधर्मतिरोधानानभ्युपगमे भ्रान्तिबाधौ दुरुपपादौ अधिष्ठाने हि पुरुषमा
52 त्राकारे प्रतीयमाने तदतिरेकिणि पारमार्थिके राजत्वे तिरोहिते सत्येव व्याधत्वभ्रमः राजत्वोपदेशेन
तन्निवृत्तिर्भवति नाधिष्ठानमात्रोपदेशेन तस्य प्रकाशमानत्वेनानुपदेश्यत्वात् तस्मात्प्रमादित्वाच्च
जीवशरीरकजगत्कारणब्रह्मपरत्वे मुख्यवृत्तेन पदद्वयप्रकारद्वयविशिष्टैकवस्तुप्रतिपादनेन सामा
नाधिकरण्यं च सिद्धं निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणात्मकस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्यामित्व ५३
मप्यैश्वर्यमपरं प्रतिपादितं भवति उपक्रमानुकूलता च एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाउप
तिश्च सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्यैव ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन कार्यत्वात् तमीश्वरा

पं विरुद्धं चिदचित्तत्त्वनोर्भ्यामिति नाविशेषत्वमेव पन्थानं च ज्ञानस्याकर्मनिमित्तस्वाभाविकस्वरूपत्वेनैवाध स्वरूप

र्थं अचिद्वस्तुनस्तु तत्तत्कर्मनिमित्तपरिणामित्वेनाशाश्वत्वमिति विशेषणोपत्ते यद्वा निर्विशेषब्रह्मज्ञाना

देवाविद्यानिवृत्तिं वदेति यत्तत्पारितोषमत वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् त

मेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यते सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि नैन

मपरोक्ष्यन तस्य नाम महद्यशः य एनं विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यादिनेकवाक्यविरोधात् ब्रह्मणः सवि

शेषत्वादेव सर्वाण्यपि विज्ञानानि सविशेषविषयज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति शोधकवाक्यान्यपि सविशेष सत्यंज्ञानम् मित्यादीनि

मेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्युक्तं तत्त्वमस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरण्यं न निर्विशेषवस्त्वैक्यपरं तत्त्वंपद

योः सविशेषब्रह्माभिधायित्वात् तत्पदं हि सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपादयति तदैक्ष

त बहु स्यामित्यादिषु तस्यैव प्रकृतत्वात् तत्समानाधिकरणं त्वंपदं चाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं प्र

ब्रह्म प्रतिपादयति प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरत्वात् सामानाधिकरण्यस्य प्रकारद्वयपरित्यागे

प्रवृत्तिनिमित्तभेदासंभवेन सामानाधिकरण्यमेव परित्यक्तं स्यात् द्वयोः पदयोः लक्षणा च सोऽयं

धर्मैक्यबोधात्-२ देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणा भूतवर्तमानकालसंबन्धितयैक्यप्रतीत्यविरोधात् देशभेदविरोधस्तु का

लभेदेन परिहृतः [illegible] एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं च न

लोके यथा देवो मनुष्यो ब्राह्मण इत्यादिशब्दानां देवादिशरीरविशिष्टात्मपर्यन्ताभिधायित्वं प्रसिद्धं तथा सर्वेषां शब्दानां चिदचिद्विशिष्टब्रह्मवाचकत्वमभिमतमिति भावः २

श्री॰ भावादेवोपपद्यते तस्मात्तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य तच्छरीरत्वेनैव वस्तुत्वात् तस्य प्रतिपादकोऽपि शब्दस्तत्पर्यन्त
भा॰ मेव स्वार्थमभिदधाति अतः सर्वशब्दानां लोकव्युत्पत्त्यवगतानां तदर्थविशिष्टब्रह्माभिधायित्वं सिद्धमिति ऐतदा न २
५८ त्म्यमिदं सर्वमिति प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येन विशेषेणोपसंहारः अतो निर्विशेषवस्तु
वादिनः भेदाभेदवादिनः केवलभेदवादिनश्च वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मात्मभावोपदेशाः
सर्वे परित्यक्ताः स्युः एकस्मिन्वस्तुनि कल्पितात्तादात्म्यमुपदिश्यते तस्यैवेति चेत्तत्त्ववादिनावगतमिति तत्ता
दात्म्योपदेशावसेयमस्ति किंचित् कल्पितभेदनिरसनमिति चेत् तन्न सामानाधिकरण्येन तादात्म्योप
देशावसेयमित्युक्तं सामानाधिकरण्येन ब्रह्मणो द्विप्रकारत्वप्रतिपादनेन विरोधमेवावहेत् भेदाभेदवादे
तु ब्रह्मण्येवोपाधिसंसर्गात् तत्प्रयुक्ता जीवगता दोषा ब्रह्मण्येव प्रादुःष्युरिति निरस्तनिखिलदोषकल्याणगु
विरोधादेव २ णात्मकब्रह्मात्मभावोपदेशा हि एकदा परित्यक्ताः स्युः स्वाभाविकभेदाभेदवादेऽपि ब्रह्मणस्स्वत एव जीवभा
वाभ्युपगमात् गुणवद्दोषाश्च स्वाभाविका भवेयुरिति निर्दोषब्रह्मतादात्म्योपदेशो विरुद्ध एव केवलभे
न ३ दवादिनां चात्यन्तभिन्नयोः केनापि प्रकारेणैक्यासंभवादेव ब्रह्मात्मभावोपदेशो न संभवतीति सर्ववेदान्तपरि ५८
त्यागः स्यात् निखिलोपनिषत्प्रसिद्धं कृत्स्नस्य ब्रह्मशरीरभावमातिष्ठमानैः कृत्स्नस्य ब्रह्मतादात्म्यभा
वोपदेशाः सर्वे सम्यगुपपादिता भवन्ति जातिगुणयोरिव द्रव्याणामपि शरीरभावेन विशेषणत्वेन

णां परमेश्वरे हेतुत्वं परमात्मशक्तिविविधैव श्रूयते अपहतपाप्मा सत्यसंकल्प इत्यादिश्रुतेस्तदविरोध
श्च तत्त्वमसीत्यत्रोद्देश्योपादेयविभागः कथमिति चेन्नात्र किंचिदुद्दिश्य किमपि विधीयते ऐतदात्म्य
मिदं सर्वमित्यनेनैव प्राप्तत्वात् अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् इदं सर्वमिति सजीवं जगन्निर्दिश्य चैतदा
त्म्यमिति तस्यैवात्मेति प्रतिपादितं तच्च हेतुतः सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठा इति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत तथात्मत्वमतेरात्माच ब्रह्मव्यतिरि
क्तस्य चिदचिद्वस्तुनः शरीरात्मभावमेव तादात्म्यं वदति अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा यः पृथिव्यां
तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्या
म्यमृतः य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आ
त्मान्तर्याम्यमृतः यः पृथिवीमन्तरे सञ्चरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद एष सर्वभूतान्तरा
त्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव
दित्यादीति अत्राप्यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति ब्रह्मात्मकजीवानुप्रवेशात्सर्वं ८२
वस्त्वत्र शब्दवाच्यत्वं च प्रतिपादितं तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यनेनैकार्थ्यात् जीवस्यापि ब्रह्मा
त्मकत्वं ब्रह्मानुप्रवेशादेवावगम्यते अतश्चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मतादात्म्यमात्मशरीर

श्री
भा०
५५

ष्यादिपिंडानामात्मैकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतत्प्रकारत्वस्वभावात् देवो मनुष्य आत्मेति लोकवेदयोः समा
नाधिकरण्येन व्यवहारः जातिव्यक्त्योर्नियमेन सहदृश्यतीति क्रमयोग्यास्त्वपत्वात् आत्मनस्त्वचाक्षुषत्वाच्च
चाक्षुषीग्रहणवेलायामात्मानवगम्यते पृथग्ग्रहणयोग्यस्य प्रकारतयैकस्वरूपत्वेऽदृष्टमिति भावः जात्या
दिवत्तदेकाश्रयत्वतदेकप्रयोजनत्वतद्विशेषणत्वैः शरीरस्यापि तत्प्रकारत्वैकस्वभावत्वावगमात् सहोप
लंभनियमस्त्वेकसामग्रीवेद्यत्वनिबंधनस्त्वयुक्तः यथा चक्षुषा पृथिव्यादेर्गंधरसादिसंबंधित्वस्वाभाविकत्व
पि नगम्यते एवं त्वगादिप्रमाणेन शरीरमात्मप्रकारत्वैकस्वभावमपि न तथावगम्यते आत्मग्रहणे चक्षुषः
सामर्थ्याभावात् तेनावगतशरीरस्य तत्प्रकारत्वस्वभावविरहः तत्प्रकारत्वैकस्वभावत्वमेव सामानाधिक
रण्यनिबंधनं आत्मप्रकारताप्रतिपादनसमर्थस्य शब्दः स हि तत्प्रकारतया प्रतिपादयति ननु यथा हि व्य
५ शरीर वहारैकशब्देन शरीरमात्रं गम्यत इति नात्मपर्यंतता शरीरशब्दस्य नैवं आत्मप्रकारभूतस्यैव शरीरस्य पदा
र्थता विवेकप्रदर्शनाय निरूपकाणां निरूपकशब्दोऽयं यथा गोत्वं शुक्लत्वं समाकृतिर्गुण इत्यादिशब्दाः अतो
गवादिशब्दवत् देवमनुष्यादिशब्दा आत्मपर्यंताः एवं देवमनुष्यादिपिंडविशिष्टानां जीवानां परमात्म ५५
शरीरतया तत्प्रकारत्वात् जीवात्मवाचिनः शब्दाः परमात्मपर्यंताः अतः परस्य ब्रह्मणः प्रकारतयैव
चिदचिद्वस्तुनः पदार्थत्वमिति तत्सामानाधिकरण्येन प्रयोगः अथ सर्ववेदार्थसंग्रहे समर्थितः २

54

गौरश्वोऽयं देवो मनुष्यो जातः पुरुषः कर्मभिरिति सामानाधिकरण्यं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टचरं जातिगुणा-
योरपि हि द्रव्यप्रकारत्वमेव खण्डो गौः शुक्लः पट इति सामानाधिकरण्यनिबन्धनं मनुष्यत्वादिविशिष्टपिण्डा
नामप्यात्मनः प्रकारतयैव पदार्थत्वात् मनुष्यः पुरुषः षण्डो जात इति सामानाधिकरण्यं सर्वत्रानन्यमिति प्रका
रत्वमेव सामानाधिकरण्यनिबन्धनं न परस्परव्यावृत्तानां जात्यादयः स्वनिष्ठानामेव द्रव्याणां काञ्चित्काञ्चिन्नव्य
विशेषणत्वेन मत्वर्थीयमन्यथा दण्डी कुण्डलीति निष्पृथक्कृतिपतिस्थित्यनर्हत्वाद्द्रव्याणां तेषां विशेषणत्वं सा
मानाधिकरण्याद्येषमेव यदि तावदात्मनश्च मनुष्यो देवः पुरुषो ऽयं पिण्डः आत्मा कर्मभिर्जात इत्यत्र खण्डो मुण्डो
गौः शुक्लः पट इति जातिगुणवदात्मप्रकारत्वं मनुष्यादिशरीराणामिष्यते नहिं जातिव्यक्त्योरिव प्रकार
प्रकारिणोः शरीरात्मनोरपि नियमेन सह प्रतिपत्तिः स्यात् नैवं दृश्यते नहि नियमेन गोत्वादिवदात्मा
पृथक्त्वेनात्मना सह मनुष्यादिशरीरं पश्यन्ति अतो मनुष्य आत्मेति सामानाधिकरण्यं लाक्षणिकमे
व नैतदेवं मनुष्यादिशरीराणामप्यात्मैकाश्रयत्वे तदेकप्रयोजनत्वे तत्प्रकारत्वे च जात्यादितुल्य आ
त्मैकाश्रयत्वमात्मविश्लेषे शरीरविनाशादेवगम्यते आत्मैकप्रयोजनत्वं च तत्तत्कर्मफलभोगार्थतयैव
सद्भावात् तत्प्रकारत्वमपि देवो मनुष्य इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीतेः एतदेव हि गवादिशब्दानाम
पि पर्यन्तत्वे हेतुः सततभावविरहात्तेनैव दण्डादीनां विशेषणत्वे दण्डी कुण्डलीति मत्वर्थीयप्रयोगः देवमनु

श्री
भा
५५

विसृजामि पुनः पुनः। भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात्। मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं। हेतुना
नेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते। प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि। मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्य
हं। संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारतेति। जगद्योनिभूतं महद्ब्रह्म मदीयं प्रकृत्याख्यं भूतसूक्ष्ममचिद्वस्तु
यत्तस्मिंश्चेतनाख्यं गर्भं संयोजयामि ततो मत्कृताच्चिदचित्संसर्गाद्देवादिस्थावरान्तानामचिन्मिश्राणां भू
तानां संभवो भवतीत्यर्थः। एवं भोक्तृभोग्यरूपेणावस्थितयोः सर्वावस्थावस्थितयोश्चिदचितोः पर
मपुरुषशरीरतया तन्नियाम्यत्वेन तदपृथक्स्थितिं परमपुरुषस्य चात्मत्वमाहुः। काश्चन श्रुतयः। यः पृ
थिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्यारभ्य यः
आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यः आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्त
र्याम्यमृत इति। तथा यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेदेत्यारभ्य योऽक्षरमन्त
रे संचरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद यो मृत्युमन्तरे संचरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभू
तान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः। अत्र मृत्युशब्देन तमःशब्दवाच्यं सूक्ष्मावस्थमचिद्वस्त्व
भिधीयते। अस्यामेवोपनिषदि अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयत इति वचनात्। अन्तः प्रविष्टः ५५
शास्ता जनानां सर्वात्मेति च। एवं सर्वावस्थावस्थितचिदचिद्वस्तुशरीरतया तत्प्रकारः परमपुरुष

55

इमेव शारीरात्मभावलक्षणं तादात्म्यं आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं नीति वृत्तति आत्मेश्वरत्वशरीरात्मत्वेस्येति तदाकार
कारणं प्रधेत्तत्वं भवति इह स्वतन्त्रश्च परस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेन चेशितृत्वेन च स्वरूपविवेक
माह: कार्यकरणकर्तृत्वे अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः मायां तु प्रकृतिं विद्या
न्मायिनं तु महेश्वरं क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः अमृताक्षरं हर इति भोक्ता
निर्दिश्यते प्रधानं भोग्यत्वेन हरतीति हरः स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनि
ता न चाधिपः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशा म
नीशौ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च
मत्वा तथोक्तः पृथगात्मानं ... इति पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्ते
नामृतत्वमेति अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजा जनयन्तीं सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोऽनु
शेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः जुष्टं
यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इत्यादयः भूमिरापो ऽहंकार इतीयं मे भिन्ना
प्रकृतिरष्टधा अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् सर्व
भूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य

श्री
भा
५७

स्यपरमात्मनाविनाभावेनकार्य्यवाचिनःशब्दस्यसामानाधिकरण्यमुपपन्नं अतःस्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारकं
ब्रह्मैवकार्य्यंकारणंचेतिब्रह्मोपादानंजगत् सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरंब्रह्मैवकारणमितिब्रह्मोपादानत्वेपिसंघा
तस्योपादानत्वेनचिदचितोर्ब्रह्मणश्चस्वभावासंकरोप्युपपन्नतरः यथाशुक्लकृष्णरक्ततन्तुसंघातोपादान
त्वेपि चित्रपटस्यतत्तत्तन्तुप्रदेशएवशौक्ल्यादिसंबंधइतिकार्य्यावस्थायामपिनसर्वत्रवर्णसंकरः तथाचिद
चिदीश्वरसंघातोपादानत्वेपिजगतःकार्य्यावस्थायामपिभोक्तृत्वभोग्यत्वनियन्तृत्वाद्यसंकरः तन्तूनांपृ
थक्स्थितियोग्यानामेवपुरुषेच्छयाकदाचित्संहतानांकारणत्वंकार्य्यत्वंच इहतुचिदचितोःसर्वावस्था
न्व वस्थयोःपरमपुरुषशरीरत्वेनतत्प्रकारतयैवपदार्थत्वात्तत्प्रकारःपरमपुरुषःसर्वदासर्वशब्दवाच्यइतिवि वा
शेषः स्वभावभेदस्तदसंकरश्चतत्रचात्रचतुल्यः एवंचसतिपरस्यब्रह्मणःकार्य्यानुप्रवेशेपिस्वरूपान्य
थाभावाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरं स्थूलावस्थस्यनामरूपविभागविभक्तस्यचिदचिद्वस्तुनःआत्मतया
वस्थानात्कार्य्यत्वमप्युपपन्नतरं अवस्थान्तरापत्तिरेवहिकार्य्यता निर्गुणवादाश्चपरस्यब्रह्मणोहेयगुण
संबंधादुपपद्यन्ते अपहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासइतिहेयगुणान्प्रतिषिध्यसत्य
कामःसत्यसंकल्पइतिकल्याणगुणान्विदधतीयंश्रुतिरेवान्यत्रसामान्येनावगतंगुणनिषेधंहेयगुणविष ५७
यंव्यवस्थापयति ज्ञानस्वरूपंब्रह्मेतिवादश्चसर्वज्ञस्यसर्वशक्तेर्निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणाकरस्य

56

एवं कार्यस्य कारणावस्थस्य जगद्रूपेणावतिष्ठत इतीममर्थं ज्ञापयितुं कारणस्य तथा कार्यविषयं कारण
वस्य च जगतः एवं श्रुतिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्या
रभ्य सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत
केतो इति तथा सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत इत्यारभ्य सच्च त्यच्चा
नृतं च सत्यमभवदित्याद्याः श्रुतयः अचिन्मिश्रस्य सिद्धमिदं चिताः परमपुरुषस्य च स्वरूपविवेकः स्मारितः हन्ताह
मिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्र
विश्य सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति च अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति
जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यनेन कार्यावस्थायामपि शरीरभावनिबन्धनमि
ति विज्ञायते एवंभूतमेव नामरूपव्याकरणं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेत्यादिश्रुतेः ५४
अतः कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमपुरुष एवेति कार्यकारणस्यानन्य
त्वेन कारणज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च समीहितमुपपन्नतरं हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेना
त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तिस्रो देवता इति सर्वमचिद्वस्तु निर्दिश्य तत्र स्वात्मकजीवानुप्रवे
शेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकाः शब्दाः अचिद्विशिष्टजीवविशिष्टपरमात्मनः एव वाचका इति कारणाव

श्रीभा० कृत्स्नश्रुतिविरुद्धस्य न कथंचिदप्यवकाशो दृश्यते चिदचिदीश्वराणां पृथक्स्वभावत्वप्रतिपादनश्रुतिशि
५१ रोधाभावात्मभावेन प्रकारप्रकारितया श्रुतिभिरेव प्रतिपन्नानामनन्तरेण कार्यकारणभावप्रतिपा
दनं कार्यकारणयोरैक्यप्रतिपादनं च श्रुतिविरुद्धमिति सिद्धं यथायोगादीनुषं पापान्तत्वहितवाक्यैः ६२
धर्मस्य ज्ञानसम्प्रदायानुवादिवाक्यद्वयेन समुदायद्वयत्वमापन्नानुदर्शीहर्षीमासास्वामित्वाधिका
रवाचकं कामिनः कर्तव्यतया विदधाति तथा चिदचिदीश्वराणां विविक्तस्वस्वस्वभावान्तरं प्रधान
ममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं
नारायणः परब्रह्मेत्यादिवाक्यैः पृथक्प्रतिपाद्य यस्य पृथिवी शरीरं यस्यात्मा शरीरं यस्याव्यक्तं शरी
रं यस्याक्षरं शरीरं एष सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः इत्यादिभिर्वाक्यैः चि
दचितोः सर्वावस्थावस्थितयोः परमात्मशरीरतां परमात्मनस्तदात्मतां च प्रतिपाद्य शरीरिभूतप
रमात्माभिधायिभिः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दैः कारणावस्थः कार्यावस्थश्च परमात्मैक एवेति पृथक्प्रति
पन्नवस्तूचितपं सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ऐतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवाक्यं प्रतिपादयति ५८
चिदचिद्वस्तुशरीरिणः परमात्मनः परमात्मशब्दाभिधाने हि नास्ति विरोधः यथा मनुष्यपिण्ड ५९
शरीरकस्यात्मविशेषस्यापि मात्मासखीयात्मशब्देनाभिधानमुपलम्भमतिविस्तरेण यत्तु नरिरुक्त

ब्रह्मणः स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाशानन्दज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमाद् उपपन्नतरः । यः सर्वज्ञः सर्व
वित् यस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यादिकाः
ज्ञातृत्वमावेदयन्ति सत्यं ज्ञानमित्यादिकाश्च ज्ञानैकनिरूपणीयतया स्वप्रकाशानन्दज्ञानस्वरूपतां
सोऽकामयत बहु स्यां तदैक्षत बहु स्यामिति नामरूपाभ्यां व्याक्रियते इति ब्रह्म वस्त्वेकरूपाद् हि चित्स्थिरचरादि रू
पतया नानाप्रकारमवस्थितमिति तस्य स्वकीयाचिदचिदात्मकवस्तुनानात्वमनन्तमिति तस्य निषिध्यते न
प६ त्यात्मस्वरूपमात्रमिति यदि इह नानेव पश्यति नेह नानास्ति किंचन यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं विजानीयादित्यादिना पुनर्वैकरूप्यं प्रजायेयेत्यादिप्र
तिसिद्धं स्वसंकल्पकृतं ब्रह्मणो नामरूपभाजो नानाप्रकारत्वमपि निषिध्यते एवं तस्य सर्वमात्मैवाभू
दिति निषेधवाक्यार्थोपपन्नत्वमपि सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य कार्य
निश्वसितमेतदृग्वेद इत्यादिना एवं चिदचिदीश्वराणां स्वभावभेदं स्वरूपभेदं च वदन्तीनां कार्यकारण कारणभावेन
भावेनानन्यत्वं वदन्तीनां च सर्वासां श्रुतीनामविरोधः । चिदचितोः परमात्मनश्च सर्वदा शरीरात्मभावेन श
रीरभूतयोः कारणदशायां नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मदशापत्तिः कार्यदशायां च तदर्हस्थूलदशा
पत्तिं वदन्तीभिः श्रुतिभिरेव ज्ञायत इति अज्ञानवादस्योपाधिकब्रह्मभेदस्याप्यपमतत्वस्य न

तस्यापि निरूपत्वात् ज्ञातृत्वे त्वयानवस्था स्यात्. ब्रह्मस्वरूपस्यैव ज्ञातृत्वे अस्मदीय एव पक्षः परिगृहीतः स्यात्
निवर्तकत्वात् स्वरूपं स्वस्य ब्रह्मज्ञानाच्च ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य निवर्त्यान्तर्गतमिति वचनं भूतलव्यतिरिक्तं कृत्स्नं
देवदत्तेनच्छिन्नमित्येकस्यामेवच्छेदनक्रियायामस्यच्छेत्तुरस्याश्छेदनक्रियायाश्च्छेद्यान्तःप्रवेशवचनवदुप
हास्यं अथ स्तो ज्ञाता स्वनाशहेतुभूतनिवर्तकज्ञाने स्वयं कर्ता च न भवति स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात्. तन्ना
शस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभ्युपगमे भेददर्शनं तन्मूलाविद्यादीनां कल्पनमेव न स्यादित्यलमनेनदिष्टहृतमद्गा
मिथ्यातेन तस्मादनादिकर्मप्रवाहरूपाज्ञानमूलत्वाद्बन्धस्य तन्निवर्हणस्य केवलज्ञानादेव तदुपपत्तिश्चा
हरहरनुष्ठीयमानपरमपुरुषाराधनवेषात्मयाथात्म्यबुद्धिविशेषसंस्कृतवर्णाश्रमोचितकर्मलभ्या तच्च
केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वमनभिसंहितफलपरमपुरुषाराधनवेषाणां कर्मणान्नयथासनात्मक
ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ब्रह्मप्राप्त्यानन्तभवरूपानन्तस्थिरफलत्वं च कर्मस्वरूपज्ञानादृते न ज्ञायते केवलाका
रपरित्यागपूर्वकयथोक्तस्वरूपकर्मोपादानं च न संभवतीति कर्मविचारानन्तरं तत एव हेतोर्ब्रह्मवि
चारः कर्तव्य इत्ययमानस्युक्तं ननु पूर्वपक्षवादी मन्यते वृद्धव्यवहारादन्यत्र शब्दस्य बोधकत्वशक्त्यवधा
रणासंभवात् व्यवहारस्य कार्यबुद्धिपूर्वकत्वेन कार्यार्थ एव शब्दस्य प्रामाण्यमिति कार्यरूप एव वेदा
र्थः अतो न वेदान्ताः परिनिष्पन्ने परे ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवितुमर्हन्तीति तदयुक्तं कुमारादिसिद्धव

५९

न्तेश्रस्यात्मैकत्वविज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तेस्तेन निनदयुक्तं बंधस्यापारमार्थिकत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावा त्प्रत्यग्गुणरूपकर्मनिमित्तदेहादिशरीरप्रवेशात्तन्मध्ये स्थितः खदुःखानुभवरूपस्य बंधस्य मिथ्यात्वक थनं विवधावयतेव॥ एवं रूपबंधनिवृत्तिर्मुक्तिरूपा परब्रह्मोपासनज्ञानपरमगुरुप्रसादलभ्येतिहृदीकृत भवदभिम तस्यैकज्ञानस्य यथावस्थितवस्तुविपरीतविषयस्य मिथ्यारूपत्वेन बंधविवृद्धिरेव फलं भवति. तथा वेदान्ते षु चैतदन्यद्युष्मदिति नतत्स्थमाप्यतऽति शास्त्रात् उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेतितावचमनं जीवात्मविसजातीयस्य तदंशोमितो ब्रह्मणो ज्ञानपरमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनमित्युपदेशाच्च अ पि च भवदभिमतस्य निवर्तकज्ञानस्यापि मिथ्यारूपत्वात्तस्य निवर्तकान्तरमप्यपेक्षं निवर्तकज्ञानमिदं स्ववि रोधि सर्वं भेदज्ञानं विनिवर्त्य तात्कालिकत्वात्स्वयमेव नश्यतीति चेन्न तस्य रूपतश्चोत्पत्तिविनाशात्मकत्वेन तात्कालिक त्वेन विनाशानन्तकल्पनाकल्पकरूपाविद्याया निवर्तकान्तरमन्वेषणीयं तद्विनाशो ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेन्न तथासति निवर्तकज्ञानोत्पत्तिरेव न स्यात् तद्विनाशोत्पत्तिश्च न उत्पन्नसंभवात् अपि च तन्नाशकब्रह्म व्यतिरिक्तस्य तन्निषेधविषयज्ञानस्य कोऽयं ज्ञाता अध्यासरूप इति चेन्न तस्य निषेध्यतया निवर्तकज्ञानक र्मत्वात् तत्कर्तृत्वानुपपत्तेः ब्रह्मस्वरूपमेवेति चेन्न ब्रह्मणो निवर्तकज्ञानं प्रति ज्ञातृत्वं किं स्वरूपमुताध्यस्तं अ ध्यस्तं चेदयमध्यासः तत्कृताविद्यान्तरं च निवर्तकज्ञानाविषयतया तिष्ठत्येव निवर्तकज्ञानान्तराभ्युपगमे तु

श्री॰ भा॰ ६॰

विचारारंभो न युक्त इति ॥ यच्चाभिधीयते निखिललोकविदितशब्दार्थसंबंधावधारणप्रकारमनपेक्ष्य सर्वे शब्दानामलौकिके कार्य एव बोधकत्वावधारणं प्रामाणिका नवकं मन्यंते ॥ एवं किल बालाः शब्दार्थसंबंधमवधारयंति ॥ मातृपितृप्रभृतिभिरंबाततमातुलादीन्पशुमनुष्यमृगपक्षिसर्पादींश्च प्रदर्श्य एनमेवेदि ॥ अयं अवधारयेत्यभिप्रायेणांगुल्या निर्दिश्यमानैः शब्दैस्तैस्तैरर्थेषु व्युत्पन्नाः ॥ तिरस्कृत्य शब्दानेव्यानेस्तैस्तैरेव शब्दैस्तैस्तैरर्थैः सह संबंधं स्वात्मना व्युत्पत्तिं दृष्ट्वा शब्दार्थयोः संबंधं तत्र दर्शनात्संकेतयितृपुरुषज्ञानाच्च तेष्वर्थेषु तेषां शब्दानां प्रयोगो बोधकत्वनिबंधन इति निश्चिन्वंति ॥ पुनरप्यनुमानेन तच्छब्दप्रयोगस्य शब्दस्वरूपमर्थ इति ॥ पूर्वं तैस्सिद्धैस्तत्त्वतः शब्दानामर्थेऽवगम्य परंपरया पदानां तत्तदर्थाववोधित्वाकांक्षाने प्रयुंजते ॥ प्रकारांतरेणापि शब्दार्थसंबंधावधारणं सुशकं ॥ केनचित्पुरुषेण हस्तचेष्टादिना पितुस्ते सुखमास्त इति देवदत्ताय ज्ञापयेति प्रेषितः कश्चित्तज्ज्ञापने प्रवृत्तः ॥ पिता ते सुखमास्त इति शब्दं प्रयुंक्ते ॥ पार्श्वस्थोऽव्युत्पन्नः मूकवचेष्टाविशेषवत्तज्ज्ञापने प्रवृत्तमिमं ज्ञात्वा तत्तज्ज्ञापनाय प्रयुक्तं शब्दमिमं श्रुत्वा पिता ते शब्दस्तदर्थबुद्धिहेतुर्विनिश्चिनोतीति ॥ कार्यार्थ एव व्युत्पत्तिविरतिविरोधोऽनिर्बंधनः ॥ अतो वेदांताः परिनिष्पन्नं परं ब्रह्म तदुपासनं च अपरिमितफलं बोधयंतीति तन्निर्णयफलो ब्रह्मविचारः कर्तव्यः ॥ कार्यार्थत्वेऽपि वेदस्य ब्रह्मविचारः कर्तव्य एव ॥ तथा च आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रो ६॰

मुत्पन्नसंस्कारशब्दः तदितरेऽपि करणत्वं तत्र सह कार्यादिशब्दोऽनन्तरार्थनिश्च
ये न पिकादिपदार्थनिश्चयपरः ति सिद्धपरस्यापि शक्तिनिश्चायकत्वं इति चेन्न
लोकमालभेत्यादौ नालीकार्थाभिधायिनोऽपि कपदार्थस्य निश्चायकत्वात् तन्निश्चयस्य सर्वसंभिन्नार्थनिश्चयेऽपि = ३
त्वविषयवाक्येषु इत्येतत्तां कालत्रयवर्तिनामर्थानामानेकमानं मूलप्रमाणस्वप्रसवनं त्वादि इष्टे हेत्वर्थान्तरो
चेर पनिपातसंभावनयोऽश्रियाणां प्रतिपत्तिनिमित्तं मुख्यविकाशादिलिंगनार्थविशेषवृद्धिहेतुत्वनिश्चयः ना
सिद्धत्वे नैतत् यदि भवन्ति पो स्पष्टतरार्थं निश्चयेन वा प्रकृत्यर्थनिश्चये न वा प्रागस्य सिद्धवस्तुविधानप्र
तिनिश्चयः ज्ञातकार्याणि विधापि वृद्धसम्प्रदायस्य तदेव विशेषनिश्चयरूपत्वात्तस्य नवसर्वाङ्गीनस्मा
त्सर्वार्थस्तत्रैवेति शाब्दप्रमाणान्तरं अथ निवृत्तिरपीनेन सर्वथाभावबुद्धिहेतुत्वनिश्चयः अत्रापि निवृत्त्यु
र्थिप्रसेचनं न वक्ष्यति नित्यापर्यवाये प्रवृत्तिप्रभवनिवृत्तिहेतुप्रसक्तविशेषनिश्चयप्रयोगात् कार्य
बुद्धिश्चेति व्याप्तिबलेन शाब्दस्य प्रवर्तकार्थावबोधित्वमवगतमिति सर्वपदानां कार्यपरत्वेन सर्वैः पदैः
कार्यस्यैव विशिष्टस्य प्रतिपादनात् ज्ञानान्नितत्स्वार्थमात्रेऽपरशक्तिनिश्चयः इष्टसाधनता बुद्धिस्तु का
र्यबुद्धिहेतवेन प्रवृत्तिहेतुत्वेन तत्स्वरूपेण अतीतानागतवर्तमानेष्टसाधनबुद्धिः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ३ कार्यबुद्धिविन
लोपयोर्हि मम पदार्थत्वेन तत्सिद्धमिति अतो मत्कृतिसाध्यमिति बुद्धिर्यावन्न जायते तावन्न प्रवर्तते अतः का
र्यबुद्धिरेव प्रवृत्तिहेतुरिति प्रवर्तकस्यैव शब्दवाच्यतया कार्यस्यैव वेदवेद्यत्वात् परिनिष्पन्नरूपत्वम
प्रामिलतलानं तस्थिरफलाप्रतीतेः अत एव हैवेचान्तमीस्यपाजिनः सत्कृतं भवतीत्यादिभिः कर्मणा
मेव स्थिरफलत्वप्रतिपादनाच्च कर्मफलस्यास्थिरत्वं ब्रह्मज्ञानफलानां स्थिरत्वं ज्ञानहेतुकोऽब्र

कार्यत्वरूपसंबंधार्हत्वं ८

श्री
भा
९९

यागेऽनुकूलत्वं न संभवति ननु स्वकार्यत्वज्ञानस्याप्यनुकूलत्वं दुःखात्मकत्वज्ञानस्य स्वार्थत्वयापि तदुपाद
नेच्छामात्रमेव भवति न तु कृतिं प्रति योग्यत्वं कृत्युद्देश्यत्वं भवत्यतो योग्यत्वस्यानिरूपणात् ननु योग्यतेदेश्य
त्वं तत्कृतिं प्रत्युद्देश्यत्वं योग्यत्वमिति । तस्यानिसंबंधिकार्यावगमेन तथा सति कृतेरुद्देश्यत्वेन तज्ज्ञाप्ति
तत्राप्युद्देश्यतावच्छेदकाभावात् नचोद्देश्यत्वं स्वकृत्यदृष्टतायाः योग्यत्वेन यतः योग्यीउद्देश्यत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वा
त् प्रधानस्यापि भयोद्देश्यत्वानुकूलत्वदर्शनाच्च प्रधानत्वकृत्यस्य योग्यापि सोद्देशानप्रवर्तनत्वलिवेन भ
स्यापि हि प्रधानयोग्यस्योद्देशेनैव प्रवर्तते कार्यस्वरूपस्यैवानिरूपणात् कार्यं प्रति संबंधी योगी
त्यप्यसंगतं नापि कृतिप्रयोजनत्वं कार्यत्वं यतः सुकृतस्य कृत्यारंभप्रयोजनमेव हि कृतिप्रयोजन
मपेक्षाविषयः तस्मादिष्टत्वातिरेकि कृत्युद्देश्यत्वानिरूपणात् कृतिसाध्यता कृतिप्रधानत्व स्वरूपं का कृतिशेषित्वं ९
ब्रा५ र्यं दुर्निरूपमेव नियोगस्यापि साक्षादिष्टविषयभूतस्य दुःखनिवृत्तिभ्यामन्यत्वात्तत्साधनत्वतयैवेष्ट
त्वे कृतिसाध्यत्वं च ययाबदिनस्पष्टक्रियातिरिक्तता अयावाकि यैव कार्यं स्यात् स्वर्गकामपदसम
भिव्याहारात्तद्गतयैतल्लिङादिवाच्यं कार्यं स्वर्गसाधनमेवेति तत्राभंगिकर्मातिरेकि स्थिरं स्वर्गसाध
नमपूर्वमेव कार्यमिति स्वर्गसाधनतोक्षेपेनैव ग्रपूर्वस्य प्रतीतिः अतः प्रथममनन्यार्थत्वतया प्रतीयमा ९९
नस्य कार्यस्यानन्यार्थत्वनिर्वहणार्थं पूर्वमेव पश्चात्स्वर्गसाधनत्वं भवतीत्यपरास्तं स्वर्गकामपदान्वितका

न्तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत दहरोऽस्मिन्नन्तर आ
काशस्तस्मिन्यदन्तः तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यं तत्रापि दहं गगनं विशोकं तस्मिन्यदन्तः तदुपा
सितव्यमित्यादिभिः श्रुतिवचनैर्यावत् विद्यमानकार्योपाधिकं तत्फलत्वेन ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिभिः ब्रह्म
प्राप्तिः श्रूयते अतो ब्रह्मस्वरूपं तद्विशेषणानां च श्रवणमननादिविशेषरूपं स्वर्गादिवत् राज्यसत्रशतिष्ठा
वे॰४ न दिवत् अपवर्गरूपं तत्फलतां साध्यसाधनभावेन कार्यं योगितये ब्रह्मविदः सामान्येऽप्यादिष्ठ
पि वाक्येषु अनेकार्थ्यं प्रयुक्तिः भवद्भिमतकार्यस्य तु निरूपयत्वात् कृतिभावाभाविकल्पदर्शनेऽपि हि भव
तः कार्यं कर्तुं देशत्वं च कृतिकर्मत्वं कृतिकर्मत्वं च कृत्याश्रयमिष्टतमत्वं इष्टतमत्वं च सुखं वा तत्साधनं वा दुः
खनिवृत्तिर्वा तत्रेष्टसुखादिना पुरुषेणास्य प्रयत्नात्प्रागेव सिद्धत्वात् सिद्धिः अतीतानन्तः प्रपत्तेः प्रवर्तितेषु
रूपसिद्धिनक्षत्रविदर्पीत्सा विषयस्य कृत्यधीनसिद्धेः तमेतं नेष्टकृत्यर्दर्शनान्न किंचिदप्युपलभ्यते
सुखादिविषयस्यपि च कर्तव्यं च प्रयत्नाधीनसिद्धिः तमेव तत्र तथापि ननु पुरुषार्थेऽनुकूलत्वं कर्तृदर्शनं
यतः सुखमेव पुरुषार्थः तत्र [illegible] निवृत्तेः पुरुषानुकूलत्वं पुरुषानुकूलं सुखं तत्प्रतिकूलं दुः
खमिति सुखदुःखयोः स्वरूपविवेकः दुःखस्य प्रतिकूलतया तन्निवृत्तिरिष्टा भवति नानुकूलतया
अनुकूलप्रतिकूलान्यतरदेवास्वरूपेणावस्थितिर्हि दुःखनिवृत्तिः [illegible] सुखव्यतिरिक्तस्य कि

श्री॰ धानर्थस्य यागादेर्ग्गादिदेवतान्तर्यामित्वमपुरुषसमाराधनरूपतास्समाराधितात्परमपुरुषात्फलसिद्धि
भा॰ रितिफलमतरुपपन्नैरिति त्रयप्रतिपादयिष्यते अतो वेदान्तायविनिष्यन्नं परं ब्रह्मैवोपेतीति तद्ज्ञोपासनफला ५२
६२ नन्तत्वं स्थिरत्वं च सिद्धं चातुर्मास्यादिकर्मस्वपि केवलम् ... कर्मणां त्वपि फलत्वमपदेशात् तदत्वयफलश्र
वणं वायुश्रान्तविदं चैतदपस्तमित्यादि यदार्थेतिकमनत्र अतः केवलानां कर्मणामल्पास्थिरफल
त्वाद्ब्रह्मज्ञानस्य चानन्तस्थिरफलत्वात् निर्णायफलो ब्रह्मविचारारंभो युक्त इति स्थितं किं पुनस्तद्ब्रह्म
यज्जिज्ञास्यमुच्यते इत्यत्राह जन्माद्यस्य यतः जन्मादीति सृष्टिस्थितिप्रलयं तद्गुणसंविज्ञानो बहु
व्रीहिः अस्याचिन्त्यविविधविचित्ररचनस्य नियतदेशकालफलभोगब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं तदेतज्जग
ऋस्य जगतः यतः यस्मात्सर्वेश्वरान्निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपात्सत्यसंकल्पात् ज्ञानेनिदाय नेत
कल्याणगुणात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः परमकारुणिकात्परस्मात्पुंसः सृष्टिस्थितिप्रलयाः प्रवर्तन्ते त
द्ब्रह्मेति सूत्रार्थः भगवान् बादरायणः वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेत्यारभ्य यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति श्रूयते तत्र लक्ष ६२
यः किमस्माद्वाक्याद्ब्रह्मलक्षणतः प्रतिपत्तुं शक्यते न वेति किं प्राप्तं न शक्यमिति तत्राव ... न्माद
यो विशेषणत्वेन ब्रह्मलक्षणपरत्वेति अनेकविशेषणव्यावृत्तत्वेन ब्रह्मणोऽनेकत्वप्रसक्तेः विशेषणत्वं

61

र्थाभिधायिपदेनुपपद्यमानमपार्थतानभिधानात् स च दुःखमिति तन्नार्थेऽभोग्यस्यानन्यार्थस्य
कृतिसाध्यताप्रतीत्यनुपपत्तेश्च अपि च किमिदं नियोगस्य प्रधानत्वं लेशतो नियोगस्याप्यनकृत
त्वमेवेति चेत् किं नियोगः स्वर्गस्यापि एवं नकृत्यं स्वर्गविशेषणं नियोगाप्रधानत्वाद्वित्तलाभस्त
त्वांतरमिति चेत् किं तत्र प्रमाणमिति वक्तव्यं स्वर्गाद्यनुभवस्य न विषयविशेषणाद्यभवत्स्वर्गचन्नियोगान्
भवत्स्वर्गसिद्धिरिति भवतापि नाभ्युपेतं शास्त्रेण नियोगस्य पुरुषार्थत्वाप्रतिपादनात् स्वर्गात्
भोग्यत्वमिति चेत् किं तन्नियोगस्य पुरुषार्थत्वं वादिशास्त्रे नन्वद्य लौकिकेवाक्यं तस्य दुःखात्मकाक्रि
याविषयत्वात् तेन स्वर्गादिसाधनतयैव कृतिसाध्यतामात्रप्रतिपादनात् नापि वैदिकेनापि स्वर्गा
साधनतयैव कार्यस्य प्रतिपादनात् नापि नित्यनैमित्तिकशास्त्रे तस्यापि तद्विपादितस्वर्गका
मवाक्यस्याप्येकैकमुक्तमिति नित्यनैमित्तिकयोरपि नापि स्वर्गादिसाधनभूतकार्याभिधानमवजेनी
सो॰४ यं नित्यनैमित्तिकफलस्य कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलं तेन नवदानीमनुभूयमानाज्ञाबोधनादिव्यतिरेकेणानि
योगस्तस्य स्वतन्त्रभवानुपलंभः स्य नियोगस्तावदसिद्ध इत्यत्र किं च न प्रमाणमनुपलंभमदे चैव
दादिश्रुतिस्वर्गादिस्तु तत्प्रकारकं ज्ञानं नवतन्नियोगस्तु पक्षस्वप्रकारकं ज्ञानं नैवं भवतापि न इष्टं चेत् अनादि
सिद्धाबोधाच्च विधानं तर्हि स्वर्गस्य कर्तव्यतापाद्यसाध्यत्वे ज्ञातृगृहीतगृह्यमाणमेव लिङादेर्वाच्यमित्यध्यवसीयते

तर्कादिवत्तः-४
एवं कुर्वित्या
पत्यलौकिकवा
स्यः-६

सिद्धा

श्री॰ भा॰ ८३ यदिति प्रसिद्धवज्जन्मादिकारणनिर्देशो यथाप्रसिद्धि जन्मादिकारणमनूद्यते प्रसिद्धिश्च सदेव सोम्येद
मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत इत्येकस्यैव सतः कर्तृत्वाच्चास्य निमित्तो
पादानत्वरूपकारणत्वेन तदपि सदेवेदमग्र एकमेवासीदित्युपादानतां प्रतिपाद्याद्वितीयमित्यधिष्ठात्र
न्तरं प्रतिषिध्य तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्येकस्यैव प्रतिपादनात् तस्मात् प्रकृताज्जगज्ज
न्मस्थितिलयास्तद्ब्रह्मेति जगज्जन्मस्थितिलयाः स्वनिमित्तोपादानभूतं वस्तु ब्रह्मेति लक्षयंति
जगन्निमित्तोपादानतादिमत्सर्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वविचित्रशक्तित्वाद्याकारं लक्षितत्वेन प्रतिपन्नं ब्र
62 १० ह्मेति च जन्मादीनां तथा प्रतिपन्नस्यैव लक्षणत्वेन नाकारांतराप्रतिपत्तिरूपानुपपत्तिः जगत्जन्मा
दीनां विशेषणतया लक्षणत्वेपि न कश्चिद्दोषः लक्षणभूतान्यपि विशेषणानि स्वविरोधिव्याव
र्तनब्रह्म लक्षयंति अज्ञातस्वरूपे वस्तुन्येकस्मिन् [illegible] लक्षणभूतेषु परस्पराविरोध्यनेकविशेषण [illegible]
लक्षणत्वं न भेदमापादयति विशेषणानामेकाश्रयतया प्रतीतेरेकस्मिन्नेवोपसंहारात् स्वरस्तुता ने
द्यस्तु विरोधादेव गोत्वादिकं भेदमापादयंति [illegible]कालभेदेन जन्मादीनां [illegible]यः यतो वा इमा विरो ८३
नि भूतानीत्यादिवाक्येन प्रतिपन्नस्य जगज्जन्मादिकारणस्य ब्रह्मणः सकलेतरव्यावर्तनस्वरूप
मभिधीयते सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति तत्र सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्माह तेन विका

कंबैरावर्तं तन्तेदेवदत्तः पयामोधुवाल्लोहितनाकः समपरिमाणइत्यत्र विधेयभेदेऽपि रूपैक एव देवदत्तः प्र
तीयते एवमत्राप्येकमेव ब्रह्म भवति नैवं तत्र प्रमाणान्तरैर्लोकप्रतीतेरेकस्मिन्नेव विधेयवत्तानामुपसंहा
रः अत्र प्रमाणान्तराविषयत्वेनानेकत्वपरिहारार्थं अतस्तेनैव विशेषणानामविलक्षणानामुपसंहारः प्रमा
णान्तरैर्लोके सम्बन्धग्रहणमिति व्यावर्तकभेदेन ब्रह्म वस्तुत्वमवगन्तव्यं अत्र रूपैकवाक्यत्वमप्रतीयते इति
चेन्न अज्ञातगोव्यक्तिजिज्ञासोः पुरुषस्य खण्डमुण्डः पूर्णशृङ्गो गौरित्युक्ते गोपदेकार्थत्वे ऽपि त्वादि चावर्त
कभेदेन गोव्यक्तिबहुत्वप्रतीतेर्दृष्टत्वात्क्वचिदपि च स्यात् अत एव विलक्षणापि श्रुतेवस्तुनो यो विधेयवत्तानां
सम्भूयलक्षणत्वमनुपपन्नं प्रत्येकलक्षणत्वे तु लक्षणयति आकारान्तरप्रतिपत्तेः उपलक्षणानामे
कैकाकारेण प्रतिपत्तस्यैकेन चिह्नाकारान्तरेण प्रतिपत्तिरेव तद्विरुद्धं एवमपि समस्तः सदेव दण्डकेनार
इत्यादिषु तन्तस्तवानन्तं ब्रह्मेति प्रतिपन्नाकारस्य जगज्जन्मादीन्युपलक्षणानि भवन्ति न इत
रेतरप्रतिपन्नाकारापेक्षत्वे तेनोभयोर्लक्षणावाक्ययोरन्योन्याश्रयत्वात् अतो न लक्षणतो ब्रह्म प्रतिप
न्नाकारान्तरं निधानमिधीयते जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयैकोपलक्षणीभूते ब्रह्म प्रतिपन्नं शक्यते न चो
पलक्षणोपलक्षणाकारव्यतिरिक्ताकारान्तरप्रतिपत्तेर्ब्रह्मणो प्रतिपत्तिः उपलक्षणत्वं चान्यव्यावर्तकत्व
मपदिष्टत्वं च ब्रह्म व्यतिरेकादर्शनात् तदुपलक्षणमलक्षणप्रत्यागात्मस्थितिलक्षणः यतो येन

श्री॰ भा॰ ६९

इतरस्वभावेन भवति तथा सति सविशेषत्वं तदभावे प्रकाशात्वेन स्यात् न कैतवस्यात् नगज्जन्मा
दिकारणं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमित्युक्तं तदयुक्तं नहि तद्वाक्यप्रतिपाद्यं अनुमानसिद्धेरित्याशंक्याह शा
स्त्रयोनित्वात् शास्त्रं यस्य योनिः कारणं प्रमाणं तच्छास्त्रयोनि तस्य भावः शास्त्रयोनित्वं तस्मात्
ब्रह्मज्ञानकारणत्वाच्छास्त्रस्य तद्योनित्वं ब्रह्मणः अयमर्थः तावतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्व
प्राग्ब्रह्मणः शास्त्रैकप्रमाणत्वादुक्तरूपं ब्रह्म यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यादि वाक्यं बोधयत्येवम
र्थः ननु शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो न संभवति प्रमाणान्तरवेद्यत्वाद्ब्रह्मणः अप्राप्ते तु शास्त्रमर्थवत् किं ५६
तर्हि तत्प्रमाणं तत्तावत्प्रत्यक्षं तद्धि द्विविधं इंद्रियसंभवं योगसंभवं चेति इंद्रियसंभवं च बाह्यसंभ
वमांतरसंभवं चेति द्विविधं बाह्येंद्रियाणि विद्यमानसन्निकर्षयोग्यस्वविषयबोधजनकानीति
२५ न सर्वार्थसाक्षात्कारतन्निर्माणसमर्थपरमपुरुषविशेषविषयबोधजनकानि नाप्यांतरं सुखादिव्य
तिरिक्तबहिर्विषयेषु तस्य बाह्येंद्रियानपेक्षस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः नापि योगजन्यं भावनाप्रकर्षपर्यंतज
न्मनस्तस्य विशदावभासत्वेपि पूर्वानुभूतविषयस्मृतिमात्रत्वान्न प्रामाण्यमिति अतः प्रत्य
क्षता तदतिरिक्तविषयत्वे कारणाभावात् तथा सति तस्य प्रमरूपतानायनुमानं विशेषतो दृष्टं ६४
सामान्यतो दृष्टं वा अतींद्रियवस्तुनि संबंधावधारणाविरहान्न विशेषतो दृष्टं समस्तवस्तुसाक्षा

इत्यं भूतातिरिक्तविषयत्वे पूर्वानुभूतविषयातिरिक्तत्वे

स्पदमचेतनं तत्संसृष्टश्चेतनो व्यावृत्तः नामान्तरभजनार्हावस्थान्तरयोगेन तयोर्निरुपाधिकसत्तायोग
रहितत्वात्. ज्ञानपदेन नित्यासंकुचितज्ञानैकाकारमाह. तेन कदाचित्संकुचितज्ञानत्वेन मुक्ता व्यावृ
त्ताः. अनन्तपदेन देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं स्वरूपमाह. सगुणत्वात्स्वरूपस्य स्वरूपेण गुणैश्चा
नन्त्यं. तेन पूर्वपदद्वयव्यावृत्तकोटिद्वयविलक्षणाः सातिशयस्वरूपस्वगुणा नित्या व्यावृत्ताः विशेष
णानां व्यावर्तकत्वात्. ततः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यनेन वाक्येन जगज्जन्मादिनावगतस्वरूपं ब्रह्म
सकलेतरवस्तुविसजातीयमिति विद्यमानमिति नात्मा श्रूयते. अतः सकलजगज्जन्मादिकारणं
निरवद्यं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं सर्वशक्ति ब्रह्म लक्षणतः प्रतिपद्यमानमिति सिद्धं. अतो निर्विशेषवस्तुनिष्ठा
रूपमिति वदं तन्मते ब्रह्मजिज्ञासा जन्माद्यस्य यत इत्यसंगतं स्यात्. निरतिशयबृहद्बृंहणं च ब्रह्मेति नि
र्वचनात्. तच्च ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमिति वचनाच्च. एवमुत्तरेष्वपि सूत्रगणेषु सूत्रोदाहृतश्रुति
गणेषु च वेदान्तवाक्यदर्शनात्. सूत्राणि सूत्रोदाहृताः श्रुतयश्च सविशेषवस्तुप्रमाणं. तर्कश्च साध्यधर्माव्य
भिचारिसाधनधर्मान्वितवस्तुविषयत्वान्न निर्विशेषवस्तुनि प्रमाणं. जगज्जन्मादिभ्रमो यतः तद्ब्रह्मे
ति स्वोत्प्रेक्षापक्षेऽपि न निर्विशेषवस्तुसिद्धिः. भ्रममूलमज्ञानं अज्ञानसाक्षि ब्रह्मेत्यभ्युपगमात्. साक्षि
त्वं हि प्रकाशैकरसत्वेनोच्यते प्रकाशत्वं तु जडव्यावर्तकं स्वस्य च परस्य च व्यवहारयोग्यतापा

कृत्वाद्योपि चेतनमनपेक्ष्यैव स्वानुरू
नरूपं कार्यं कुर्वतीति = १

श्री
भा
६६

भीवनतैर्व्यभिचारायादनेष्वाग्निपेवतालानामनुमितानाविकंभितं तत एव स्वत्वादिभिर्व्यभिचारदर्श
नवचनमपितथैव [illegible]
[illegible] नवतार्थवेनाभयवादिसंप्रतिपन्नहेतज्ञानामेवे [illegible]
[illegible] दृशमधिष्ठातृत्वकल्पनप्रसक्तेः नेषां तत्सम्भवति तत्र विप्रकृष्टदर्शनाश
क्तिनिषेधयात् दर्शनानुगुणैव हि सर्वत्र शक्तिकल्पना नचैतेनज्ञवदीश्वरस्याशक्तिनिश्चयोस्ति अ
तः प्रमाणान्तरतोनन्तानिश्चयवपपत्तिः प्रमाणिकं पूर्वकत्वनियतकार्यत्वहेतुनासिध्यन्तस्याभावि
कसर्वार्थप्रसाक्षात्कारतत्रियमनशक्तिसंपन्नत्वसिद्धौ इति यत्वनैश्वर्यापादनेनधर्मविपर्ययविपरीतसा
धनत्वमुक्तं तलदनुमानत्वानभिज्ञत्वनिबंधनं सपक्षे सहदृष्टानां सर्वेषां कार्यस्यादेतुमत्वानां चध
र्माणामलिंगितव्याप्तेः एतदुक्तं भवति केनचित्किंचित्क्रियमाणं स्वोत्पत्त्ये कर्तुस्वनिर्माणसामर्थ्यं
स्वोपादानोपकरणज्ञानं चापेक्षते नतत्स्वासामर्थ्यमस्याज्ञानं च हेतुत्वाभावात् स्वनिर्माणसाम
र्थ्यस्वोपादानोपकरणज्ञानाभ्यामेव स्वोत्पत्तावुपपन्नायां सर्वपि तया दर्शनमात्रेणाकिंचिज्ञत्वस्या
र्थान्तराज्ञानादेर्हेतुत्वकल्पनायोगादिति किंच क्रियमाणवस्तुव्यतिरिक्तार्थज्ञानादिकं किं सर्ववि
षयं क्रियोपयोगि उत कतिपयविषयेन नावत्सर्वविषयं नहि कुलालादिः क्रियमाणव्यतिरिक्त ६६

सावयवत्वादेव जगतः कार्यत्वेन प्रमाणाख्यातं तथा च ते भवन्ति प्रयोगाः विवादाध्यासितं भूभूधरादिकं का
र्यं सावयवत्वात् घटादिवत् तथा विवादाध्यासितं अवनिजलमहीधरादिकार्यं महत्त्वे सति क्रिया
वत्त्वात् घटादिवत् ननु भुवनादिकार्यं महत्त्वे सति मूर्तत्वात् घटादिवत् सावयवे घटादौ दृष्टमेव
क्रियते नेतरदिति कार्यत्वस्य नियामकं सावयवत्वातिरिक्तं किं रूपान्तरं नोपलभामहे कार्यत्वप्रतिनि
यतं प्रागभावप्रतियोग्युपादानादिविज्ञानत्वे चोपलभ्यत इति चेत् न कार्यत्वेनानुमितेर्विषयेषु
स्वप्रमाणी कार्यानुमेयेऽन्यथापि सावयवत्वादिना कार्यत्वज्ञानमिति चेत् प्रतिपन्नं एव चेतिन्न कश्चिद्
दोषः तथा हि घटमणिकादिषु कृतेषु कार्यत्वदर्शनात् अनुमितं कर्तृज्ञानं तन्निर्माणशक्तिज्ञानं च पु
रुषः अदृष्टपूर्वेऽपि चित्रसन्निवेशान्तरे भुवनमालोक्यावयवसन्निवेशविशेषेण तस्य कार्यत्वं नि
श्चित्य तदानीमेव कर्तृत्वज्ञानशक्तिवैचित्र्यमनुमिनोति अतश्च भुवनादेः कार्यत्वे सिद्धे सर्वसा
क्षात्कारतन्निर्माणादिनिपुणः कश्चित्पुरुषविशेषः सिध्यत्येव किं च सर्वं चेतनानाधिष्ठितं
विनैव स्वतः स्वोपभोगे चेतनानधिष्ठितयोरचेतनयोः कर्मणोः फलहेतुत्वानुपपत्तेः सर्वप्रमा
णवर्गाणां सर्वफलप्रदानचतुरः कश्चिदाश्रयः किं तु किं नानधिष्ठितस्वभावस्याचेतनस्य देश
कालाद्यनेकपरिकर [illegible] बीजाङ्कुरादेः प्रवृत्तेः

बीजाङ्कुरादि चेतनानाधिष्ठितं
मेव कार्यं करोतीति=१

श्री
मा
६४

इष्टसाक्षात्काराभावेपि चेतनानां न कर्तृत्वानुपपत्तिः ननु साक्षात्कारानपेक्षणात्कार्य्यारंभस्य शक्ति
मत्साक्षात्कार एव हि कार्य्यारंभोपयोगी शक्तिस्तु ज्ञानमात्रमेवोपयुज्यते न साक्षात्कारः नहि कुलाला
दयः कार्य्योपकरणभूतदंडचक्रादिवत्तत्त्वकिमपि साक्षात्कुर्व्वन्तो घटमणिकादिकार्य्यमारभंते इह तु
चेतनानामागमावगतयागादिशक्तिविशेषाणां कार्य्यारंभो नानुपपन्नः किंच यच्छक्तिकाक्रियशब्दो
पादानादिविज्ञानं च तदेवानुद्भिन्नकर्तृकं दृष्टं महीमहीधरमहार्णवादि तत्र च काकियशब्दोपादाना
दिज्ञानं चेति न चेतनकर्तृकं अतो घटमणिकादिसजातीयशक्तिक्रियशक्त्युपादानादिविज्ञानवत्तु
गतमेव कार्य्यत्वं बुद्धिमत्कर्तृपूर्व्वकत्वस्य साधनेऽप्रभवति किंच घटादिकार्य्यमनीश्वरेणाल्पज्ञानशक्ति
नाशरीरेण च विग्रहवता नानाप्रकारेण निर्मितं दृष्टमिति तथाविधमेव चेतनं कर्तारं साधयन्नयं
कार्य्यत्वहेतुः सिषाधयिषितपुरुषस्यावृत्त सर्वज्ञत्वादिविपरीतस्य साधनाद्विरुद्धः स्यात्
साध्ये॰ नैतावता सर्वानुमानोच्छेदप्रसंगात् लिंगिनि प्रमाणांतरगोचरे लिंगबलोपस्थापिता विपरीतो प्रत्यक्षप्रमाणगोचरे
विशेषास्तत्प्रमाणप्रतिहतत्वात् ततो हि निवर्तन्ते इह तु सकलेतरप्रमाणाविषये लिंगिनि लिंगि ६४
त्वज्ञानं निर्माणं चान्वयव्यतिरेकावगताविनाभावनियमाद्धर्माः सर्व एवाविशेषेण प्रसज्यंते
निवर्तकप्रमाणाभावान्न चैवावतिष्ठंते अत आगमादते कथमीश्वरसिद्धिः स्यादिति अत्राहुः साव

65

स्यात्तन्निर्माणसमर्थपुरुषविशेषनियतं सामान्यतो दृष्टमपि न लिङ्गमुपलभ्यते । ननु जगतः का
र्यत्वे तदुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकत्वव्याप्तं । अचेतनारब्धत्वे जगतश्चैकचे
तनाधीनत्वेन व्याप्तं । सर्वं हि घटादिकार्यं तदुपादानोपकरणसंप्रदानप्रयोजनाभिज्ञकर्तृकं दृष्टं
अचेतनारब्धमरोगस्वशरीरमेकचेतनाधीनं च सावयवत्वेन जगतः कार्यत्वमुच्यते । किमिदमेक
चेतनाधीनत्वं नाम तदायत्तोत्पत्तिस्थितित्वं । दृष्टान्तो हि साध्यविकलः स्यात् । न ह्यरोगस्वशरीरमे
कचेतनायत्तोत्पत्तिस्थितिः । न खलु शरीरस्य भोक्तॄणां भार्यादिकं चेतनानामदृष्टजन्यत्वात् तदुत्पत्तिस्थि
त्योः । किंचोत्पन्नावयविनः स्वावयवसमवेततारूपा स्थितिरवयवसंयोगविशेषव्यतिरेकेण न चेतन
मपेक्षते प्राणनलक्षणा तु स्थितिः पक्षत्वाभिमते क्षितिजलधिमहीधरादिके न संभवतीति । पक्षप्र
ाप्तानां तामेकरूपां स्थितिं नोपलभामहे । तदायत्तवृत्तित्वं तदधीनत्वमिति चेत् अनेकचेतनसाध्ये
पुराकृततरपुत्रिकामहीधरादिषु व्यभिचारः । चेतनमात्राधीनत्वे सिद्धसाध्यता किंच उभयवादिसि
द्धानां जीवानामेव तत्तदनुपायेन कर्तृत्वाभ्युपगमो युक्तः । न च जीवानां तदुपादानाद्यभिज्ञतयाकर्तृ
त्वासंभवः । सर्वेषामेव चेतनानां पृथिव्याद्युपादानयागाद्युपकरणज्ञानाकारसामर्थ्यात् । यथेश्व
नीषु पिशाचादयो ... तत्तत्कर्मीनते एकरूपाभवयागादिकाकिरूपाद्यदिपाद्वाचा

श्री॰
भा:
६६

मपादानं च प्रतिपादयिष्यते प्राक्तोक्तेनैव क्रमेण । यथोक्तलक्षणं ब्रह्मजन्मादिवाक्यं बोधयत्येव कर्तृतः
श्चात्येकप्रमाणकत्वाद्व्यणुकः । यद्वा सावयवत्वादिना कार्य्यं सर्वज्ञात् । कार्य्यं च तद्द्वितकर्तृविशे
ष्टं वैकं द्वित्रिनिर्मितनिर्विवादिनाशिमीमांसा तदुपादानोपकरणवेदनचतुरः कश्चिदनुमेयः तेनिदयुक्त
मही महार्णवादीनां कार्य्यत्वेपि एकदेवैकेन निर्मितत्वे प्रमाणाभावात् । नचैकस्य हेतुस्यैव सर्व
त्रानेककार्य्यत्वे येनैकदैवैकः कर्त्ता स्यात् । पृथग्भूतेषु कार्य्येषु कालभेदकार्य्यभेददर्शनेन कर्त्रैक्य
ग लैक्यनियमाभावात् । तथा तक्षाद्यनाविधि चित्रजन्निर्माणेषु कार्य्यत्वबलेन तदतिरिक्तकल्पनायाम
मनेककल्पनानवयन्तत्त्वे एक एव कर्त्ता भवितुमर्हति । ते च ज्ञानमेवोपचितं पुण्यविशेषाणा
66 मपि शक्तिवैचित्र्यदर्शनेनैवोपमेयानि पापिना दृष्टसंभावनया च तत्तद्विलक्षणकार्य्यहेतुत्वसं
भवात् । तदतिरिक्तान्यतारदृष्टपुरुषकल्पनानुपपत्तेश्च । न च बहुषु परस्परविरोधः स्थितिः सर्वोत्पत्तिप्र
प्रमाणयद्वोऽस्यपि योऽहतः । क्रमेणान्तः क्रमेणोत्पत्तिविनाशदर्शनाच्च कार्य्यत्वेन सर्वोत्पत्ति
विनाशयोरस्वल्पमानयोर्दर्शनानुगुणोपपन्नकल्पनायामपि विरोधाभावाच्च । अतो बुद्धिम ६७
देककर्तृकत्वे साध्ये कार्य्यत्वस्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धविशेषणत्वसाध्यविकलता च दृष्टा
न्तस्य सर्वनिर्माणे चतुरस्यैकस्याप्रसिद्धेः । बुद्धिमत्कर्तृकत्वमात्रे सिद्धसाधनता सर्वज्ञसर्वश

एककर्तृकत्वेन विवादाध्यासितं तनुभुवनादिकं
[illegible] कर्तृकत्वेनेत्य
प्रसिद्धविशेषणं=२

कतिपयव्यक्तिसाध्यनिगमनाविरोधेऽव्यभिचारादित्यर्थः २

किञ्चिज्ज्ञानेति नास्तिकनियमविषयत्वं सर्वेषु कर्तृषु तत्तद्व्यापारशक्तानियमेन सर्वेषामस्मदा
दीनां व्यभिचारात् अतः कार्यं तस्य साधकानामस्मदादीनां लिङ्गिनो यथाप्रतीति न विपरीत
साधनत्वे ऽस्मदादीनां देवचक्रादिपिष्टानं शरीरद्वारेणादृष्टमिति अत उपादानोपकरणाधिष्ठान
मीश्वरस्याशरीरस्यानुपपन्नमिति चेन्न संकल्पमात्रेणैव शरीरवतामप्यतवेनालगरलाद्यवगमवि परप
नाशदर्शनात् कथमशरीरस्येश्वरस्य परप्रवर्तनत्वसंकल्प इति चेत् न शरीराद्येतत्संकल्पः
शरीरस्य संकल्पहेतुत्वाभावात् मनः एव हि संकल्पहेतुः तदभ्युपगतमीश्वरेऽपि कार्यत्वेनैव
२४ ज्ञानशक्तिवन्मनसोऽपि प्राप्तत्वात् न मनसः संकल्पः शरीरस्येव समनस्कत्वादिति चेन्न मनसो नि मशरीरस्य
त्यत्वेन देहावगमेऽपि मनसस्तद्भावे नानैकान्तिकत्वात् अतो विचित्रावयवसन्निवेशविशेषवत्तनुभु
वनादिकार्यनिर्माणप्रयत्नवशादवधिमितत्वाज्ज्ञानं च तदनन्तरं भवतीति निखिलभुवन
निर्माणचतुरोऽचिन्त्यशक्तिमान् परमात्मा अशरीरः संकल्पमात्रेणापूर्ववृत्तिनिष्पन्नानन्तवि
स्तारविचित्ररचनमयं च प्रत्यभिज्ञापरमात्मेत्यनुमानेन सिध्यति अतः प्रमाणान्तरावसेयत्वं ब्रह्मणः
नैतद्वाक्यं ब्रह्म प्रतिपादयति किं च मृत्कुलालयोर्मिश्रयोरेवम् प्रतीत्यकुलालयोर्निमित्तोपादानत्वद
र्शनेन आकाश [illegible] स्वतन्त्रानिमित

श्री
भा०
६८

ष्वरः सशरीरोऽशरीरो वा कार्यं करोति न तावदशरीरः तस्य कर्तृत्वानुपलब्धेः मानसान्यपि कार्या
णि सशरीरस्यैव भवंति मनसो नित्यत्वेऽप्यशरीरेषु मुक्तेषु तत्कार्यादर्शनात् नापि सशरीरः वि
कल्पासहत्वात् तच्छरीरं किं नित्यमनित्यं वा न तावन्नित्यं सावयवस्य तस्य नित्यत्वे जगतो
ऽपि नित्यत्वाविरोधादीश्वरासिद्धेः नाप्यनित्यं तद्व्यतिरिक्तस्य तच्छरीरहेतोस्तदानीमभावात् स्व
यमेव हेतुरिति चेन्न अशरीरस्य तदयोगात् अन्येन शरीरेण सशरीर इति चेन्न अनवस्थानात् स

निर्व्यापारो वा

किं सव्यापारोऽव्यापारो वा अशरीरत्वादेव न सव्यापारः नापि निर्व्यापारः कार्यं करोति मुक्तवत् कार्यं
जगदादिच्छामात्रव्यापारकर्तृकमित्युच्यमाने पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वं दृष्टान्तस्य साध्यहीनता

67

अतोऽदर्शनानुगुण्येनेश्वरानुमानं दर्शनानुगुण्यपराहतमिति शास्त्रैकप्रमाणकः परब्रह्म
भूतः सर्वेश्वरः पुरुषोत्तमः शास्त्रं तु सकलेतरप्रमाणपरिदृष्टसमस्तवस्तुविजातीयं सार्व
ज्ञ्यसत्यसंकल्पत्वादिमिश्रानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं निखिलहेयप्रत्यनीकस्व
रूपं प्रतिपादयतीति न प्रमाणान्तरावसितवस्तुसाधर्म्यप्रयुक्तदोषगंधप्रसंगः यत्तु निमित्तोपा राम
दानयोरैक्यमाकाशादेः निरवयवस्य द्रव्यस्य कार्यत्वं चानुपपन्नमशक्यप्रतिपादनमिति तु ६८
क्तं तदविरुद्धमिति प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् न वियदश्रुतेरित्यत्र प्रतिपादयिष्यते

॥ किं घटकस्य कस्यचिदेकस्य साधकमिदं कार्यत्वं किं घटपटाद्युत्पद्यमानसर्ववस्तुगतं उत क्रमेणोत्पद्य-
मानसर्ववस्तुगतं घटपटाद्युत्पद्यमानसर्ववस्तुगतत्वे कार्यत्वस्यासिद्धिः क्रमेणोत्पद्यमानसर्ववस्तु-
गतत्वे नैककर्तृकत्वसाधनादिरूढता अथ यावत्कार्यं कर्तृकत्वसाधने प्रत्यक्षानुमानविरोधः प्रत्यक्षस्त
विरोधस्तावत्कुंभकारो जायते रथकारः सूत्रादिश्चावलोकत् अपि च सर्वेषां कार्याणां शरीरादीनां सत्त्वा-
दिगुणकार्यरूपत्वात् अन्वयदर्शनेन सत्त्वादिमूलत्वमाश्रयणीयं कार्यवैचित्र्यहेतुभूताः का-
रणगताः सत्त्वादयो विशेषास्तेषां कार्याणां तन्मूलतापादनात् युक्तः पुरुषाणां करणविकार
द्वारेण सुखदुःखप्रवृत्तियोगः कर्ममूलत्वान्निकार्यविशेषाश्चाभावे ज्ञानशक्तिवैचित्र्यहेतुः कर्मसंबंधः
कार्यहेतुत्वेनैवावश्याश्रयणीयः ज्ञानशक्तिवैचित्र्यस्य कर्ममूलत्वात् सञ्छायाः कार्यारम्भहे-
५ विषयं तुत्वेऽपि विशेषविशेषितायास्तस्याः सत्त्वादिमूलत्वेन कर्मसंबंधो वर्जनीयः अतः तेन ज्ञापकक-
र्तारः न तु ईदृशलक्षणकश्चिदनुमानात्सिध्यति भवति चात्र प्रयोगः तनुभुवनादि नैककर्तृकं
कार्यत्वात् घटवत् ईश्वरः कर्ता न भवति प्रयोजनशून्यत्वात् मुक्तवत् ईश्वरः कर्ता न भवति
अशरीरत्वात् तद्वदेव न चैतत्र ज्ञानादिस्वशरीराधिष्ठाने व्यभिचारः तत्राप्यनादेः सूक्ष्मशरीर-
स्य भावात् विमतिविषयः कालो न लोकशून्यः कालत्वात् वर्तमानकालवत् अपि च किमी-

श्री· भा· ६९

मांसभक्षणेत्यादिषु दुर्लभयनिवृत्तिरूपप्रयोजनकत्वं दृष्टं अत आह नवेदान्तवाक्यानि ब्रह्मप्रतिपादयन्तीति प्रवृत्ति
निवृत्त्यन्वयविरहितत्वात् शास्त्रस्यानर्थक्यात् यद्यपि प्रमत्तादीनि वृत्तयात्मावबोधे पर्यवस्यन्ति तथापि
शास्त्रं प्रयोजनपर्यवसाय्येव नहि लोकवेदयोः प्रयोजनरहितस्य कस्यचिद्वाक्यस्य प्रयोग उपलब्धि
चरः न च किंचित्प्रयोजनमनुद्दिश्य वाक्यप्रयोगः श्रवणं वा संभवति न च प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्ये
ष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारात्मकमन्यत्त्वं भर्गार्थी राजकुलं गच्छेत् अग्निं दातुं पिबेत् स्वर्गकामो यजेत
न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिषु यस्तु नन्वसिद्धवस्तुपरेष्वपि पुत्रस्ते जातो नायं सर्पोऽरज्जुरेषेत्यादिषु हर्षभया
दिनिवृत्तिरूपपुरुषार्थत्वयोः दृष्टत्वात् अत आह ननु किं पुत्रजन्माद्यर्था पुरुषार्थावाप्तितत्तज्ज्ञानादिति विवे
चनीयं सतोऽप्यर्थस्याज्ञातस्य पुरुषार्थत्वेन तज्ज्ञानादिति चेन्न नह्यसत्यप्यर्थज्ञानादेव पुरुषार्थसि
ध्यतीत्यर्थपरत्वाभावेन प्रयोजनपर्यवसायिनोऽपि प्रमाणस्य तात्पर्यस्तद्वावप्रामाण्यं तस्मात्सर्वत्र प्र
वृत्तिनिवृत्तिपरत्वेन ज्ञानपरत्वेन वा प्रयोजनपर्यवसानमितिकस्यापि वाक्यस्य परिनिष्पन्ने वस्तु
नि तात्पर्यासंभवान्न वेदान्ताः परिनिष्पन्नब्रह्मप्रतिपादयन्तीति अतैकिसिन्नाह वेदान्तवाक्यान्यपि कार्य भट्टभास्करः २
परतयैव ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति कथं निष्प्रपंचमद्वितीयं ज्ञानैकरसं ब्रह्म स्वेनात्मना विप्रयासप्र ६९
पञ्चतया प्रतीयमानं निष्प्रपञ्चं कुर्यादिति ब्रह्मणः प्रपंचविलयद्वारेण अविधिविषयत्वमिति को

68

अतः प्रमाणांतरागोचरत्वेन शास्त्रैकविषयत्वात् यतो वा इमानीत्यादिवाक्यमुक्तलक्षणं ब्रह्म प्रति
पादयतीति सिद्धं पौरुषेयमपि प्रमाणांतरागोचरं ब्रह्म तथापि प्रवृत्तिनिवृत्तिपरत्वाभावेन सिद्धरूपं
ब्रह्म न शास्त्रं बोधयतीत्याशंकायां तत्तु समन्वयात् इत्यस्य प्रकाशिकानिवृत्त्यर्थं सूत्रमाह: तत्तु शास्त्र
प्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवत्येव कुतः समन्वयात् पुरुषार्थतयान्वयः समन्वयः परमपुरुषा
र्थभूतस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयात् एवमेव समन्वितो ह्ययं वेदांतवाक्यसमुदायः यतो वा इमा
नि भूतानि जायंते सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृ
जत ब्रह्म वा इदमेकमेवाग्र आसीत् आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आ
काशः संभूतः एको ह वै नारायण आसीत् सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म आनंदो ब्रह्मेत्येवमादिः न च व्यु
त्पत्तिसिद्धपरिनिष्पन्नवस्तुप्रतिपादनसमर्थानां पदसमुदायानाम् विलक्षणोत्पत्तिस्थितिवि
नाशहेतुभूतापास्तदोषगंधानीकापरिमितोदारगुणसागरानवधिकातिशयानंदस्वरूपे ब्र
ह्मणि शमितानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादन्यपरत्वं स्वविषयावबोधपर्यवसायित्वा
त्सर्वप्रमाणानां न च प्रयोजनानुगुणप्रमाणप्रवृत्तिः प्रयोजनं हि प्रमाणानुगुणं न च प्रवृत्ति
निवृत्त्यन्वयविरहिणः प्रयोजनत्वमपुरुषार्थानवगतेः तथा हि लोकेऽपि पुत्रस्ते जातो

भा॰
श्री॰
७॰

सिति न नियोगेन प्रपंचोऽनर्थो वा कार्यं ज्ञानादेव ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वमित्याप्तं तस्य प्रपंचस्य वा यत्तत्त्वात्तस्य व
विकारस्य तु नियोगासिद्धिश्च प्रपंचस्य निवर्त्यत्वे प्रपंचस्य निवर्तको नियोगः किं ब्रह्मस्वरूपमेव उत तद्व्यतिरि
क्तः यदि ब्रह्मस्वरूपमेव निवर्तकः नित्यतया निवर्तक [illegible] प्रपंचसद्भाव एव न संभवति नित्यत्वेन च नियोग
स्य विषयानुष्ठानसाध्यत्वं चेन युज्यते अथ ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तः तस्य कृत्स्नप्रपंचनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठा
नसाध्यत्वेन प्रयोजकत्वं न दृष्टत्वात् अन्यथाभावादसिद्धिः प्रपंचनिवृत्तिरूपविषयानुष्ठानेनैव न ब्रह्मस्वरूपव्यति
रिक्तस्य कृत्स्नस्य निवर्तनत्वान्न नियोगनिष्पत्तिर्नाम फलं किं च प्रपंचनिवृत्तेर्नियोगकरणस्येतिकर्तव्य
ताभावे दत्तं यत् कृत्स्नस्य करणत्वायोगात् अकरणत्वं कथमिति कर्तव्यताभाव इति चेत् अयं अस्येतिकर्तव्यताभा
वरूपा भावरूपा वा भावरूपा च करणशरीरं निष्पादयति दृष्टं गृहकार्यभेदभिन्ना उभयविधा च न संभवति
नहि ब्रह्माभिध्यानादिवत् कृत्स्नप्रपंचनिवर्तकः कोऽपि दृश्यत इति दृष्टार्थो न संभवति नापि निष्प
न्नस्य करणस्य कार्यान्वयतया ऽनुग्रहः संभवति अनुग्राहकांशासम्भवेन कृत्स्नप्रपंचनिवृत्तिरूपक
रणस्वरूपासिद्धेः ब्रह्मणो द्वितीयत्वज्ञानं प्रपंचनिवृत्तिरूपकरणशरीरं निष्पादयतीति चेत् तेने
व प्रपंचनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्ध इति न करणादि निष्पाद्यमवशिष्यत इति [illegible] अभावे प
त्वे चाभावादेव न करणशरीरं निष्पादयति नाप्यनुग्रहं अतो निष्प्रपंचब्रह्मविषयो विधिर्न संभवति

सोऽहं शब्दरूपप्रपंचविलयद्वारेणात्मं ध्यानाद्वे करणत्वमस्य विषयो विधिः नचेष्टे देशांतयत्नयः नमनेमं
नारंभनीयाद्य सेवमादिः दृष्टार्थत्वमंद संनीमहीमानंद्व श्रवणं ब्योदिर्थः स्वर्गकाम इत्यादिवत् सखो
निःप्रपंचनारूपेणसाध्यत्वमवि रुद्धमितिनवेद्यते वियुक्तवाक्या द्विवादिनादिनियोगोनियोग्य
विशेषणः करणमितिकर्तव्यताश्रयो कार्यं चवर्तकमात्रं तन्नाति यो ज्यविशेषणमनन्यादेयं नचनिमित्ते
फलमितिनिदिष्टा अनुक्तिविशेषाज्यविशेषणमन्तु इति निमित्तं फलं चेतिविवेचनीयं ब्रह्मस्वरूपमात्मा
त्मानुभवइतिवत् नहि नतन्निमित्तं जीवनादिवदस्या सिद्धत्वात् निमित्तत्वे चतस्य नित्यत्वेनाय
गीवत्कालमपि जीवनवन्निमित्ता पिहोत्रादिवन्नित्यं तद्विषयानवच्छानप्रसंगः नाधिकारित्वे योगि
कफलत्वेनस्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसंगात् काम्यश्चनियोगविषयः ब्रह्मैवेतिचेत् नतस्यनित्यत्वेना

असाध्यत्वा भावो रूपत्वात् अभावाणीत्वाच्च निःप्रपंचब्रह्मसाध्यमितिचेत् साध्यत्वेऽपिफलत्वमेव अभावार्थत्वा

भावः क्रियार्थत्वर्थ त्वविधिविषयत्वं साध्यत्वे च कल्पत्वं किं ब्रह्मणः अप्रपंचनिवृत्तेः नतावद्ब्रह्मणः सिद्धत्वादनित्यत्वप्र

इति यावदन्त्यपूर्वैः सक्तेश्च अप्रपंचनिवृत्तेः नतर्हि ब्रह्मणः साध्यत्वं प्रपंचनिवृत्तिरेवविधिविषयः इतिचेन्नस्याः फ

त्वः क्रियार्थत्वं लत्वेनविधिविषयत्वायोगात् प्रपंचनिवृत्तिरेवविहितोऽस्तुः संकल्पं श्रवस्य च नियोगविषयत्वेनियोग

भवतीतिभावः २५ संयोजनं निःप्रपंच ... इति चेत् नत्त्ववाक्यादेवजात

प्रपंचनिवृत्तिः प्रपंचाभिव्यक्तिनियोगे इतीतरे समासवत्वं अपि च किंनिव ५२ प्रपंचनिवृत्तिरूपमोक्षस्य = तत्त्वमसीतिवाक्या

श्री.
३२
रूपत्वेन ज्ञानेन वा प्रतयातस्य वाक्यजन्यज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता न नियोगेन नियोगसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्य
त्वं स्यात् स्वर्गादिवत् मोक्षस्य नित्यत्वं हि सर्ववादिसंप्रतिपन्नं किंच धर्मा धर्मयोः फलं हि तत्तत्फला
नुभवात्मकशरीरेणाद्यहेतोरिति ब्रह्मादिस्थावरान्तचतुर्विधशरीरसंवेद्यरूपसंसारफलत्वमवगम्य
नीय तस्मात् धर्मसाध्यो मोक्षः तथा च श्रुतिः न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरी
रं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इति अशरीरत्वरूपे मोक्षे धर्मसाध्यप्रियाप्रियविरहश्रवणात् धर्म
साध्यमशरीरत्वमिति विज्ञायते ननु नियोगविशेषसाध्यफलविशेषवत् ध्याननियोगसाध्यमशरी
रत्वं अशरीरत्वस्य स्वरूपत्वेनासाध्यत्वात् तथा च श्रुतयः अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महा
न्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्याद्याः अतोऽशरीर
त्वरूपो मोक्षो नित्य इति न धर्माधर्मसाध्यः तथा च श्रुतयः अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृ
त४ तात् अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति अपि च उत्पत्तिप्राप्तिविकृतिसंस्कृतिरूपेण चतुर्विधं हि
साध्यत्वं मोक्षस्य न संभवति न तावदुत्पाद्यः मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् नापि प्राप्यः आत्मस्वरू
त्वा पत्वेन ब्रह्मणो नित्यप्राप्तत्वात् नापि विकार्यः दध्यादिवदनित्यत्वप्रसंगात् नापि संस्कार्यः संस्कारो हि दोषा ३२
पनयनेन गुणाधानेन वा संपद्यते न तावद्दोषापनयनेन नित्यशुद्धत्वाद्ब्रह्मणः नापि गुणाधाने

यंनोपायात्‌ यद्यपिवेदांतवाक्यानांनपरिनिष्पन्नब्रह्मरूपपरतया आत्मत्वं तथापिब्रह्मस्वरूपंसिध्यत्येव

ध्यानविधिसामर्थ्यात्‌ एवमेवहि आत्मामनेति आत्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यः

व्यः यआत्मापहतपाप्मासोन्वेष्टव्यः सविजिज्ञासितव्यः आत्मेत्येवोपासीत आत्मानमेवलोकमुपासी

तेति अत्रध्यानविषयोहिनियोगः स्वविषयभूतध्यानध्येयैकनिरूपणीयमितिध्येयमात्मानंप्रयुनक्ति अतएव

सर्वाकारनिर्दिष्टआत्मास्तिकिंरूपस्तस्यैवज्ञाया तत्स्वरूपविशेषमनन्यालाद्वैतत्वसत्यज्ञानमनंतंब्रह्मसदेव

सोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्येवमादीनांवाक्यानांध्यानविधिविशेषणत्वात्प्रामाण्यमितिवि

धिविषयभूतध्यानशरीरानुप्रविष्टब्रह्मस्वरूपेपितात्पर्यमस्त्येव अतएवमेवाद्वितीयंतत्त्वमसिआत्मा

नेहनानास्तिकिंचनेत्येवमादिभिर्ब्रह्मस्वरूपमेकमेवसत्यंनद्वितीयमितिकिंसर्वमिथ्येत्यवगम्यते यद्यप्यादिभि

र्भेदावलंबिनाचकर्मशास्त्रेणभेदःप्रतीयते भेदाभेदयोःपरस्परविरोधेसत्यनाद्यविद्यामूलत्वेनापिभे

दप्रतीत्युपपत्तेरभेदएवपरमार्थइतिनिश्चीयते नत्वब्रह्मध्याननियोगेनतत्त्वज्ञानात्कारफलेनतिरस्कृत

समस्ताविद्याकृतविविधभेदाद्वितीयज्ञानैकरसब्रह्मभावरूपोमोक्षःप्राप्यते नचवाक्याद्वाक्यार्थज्ञा

नमात्रेणब्रह्मभावसिद्धिरनुपलब्धेः विविधभेददर्शनानुवृत्तेश्च तथासति श्रवणादिविधानमनर्थकं

स्यात्‌ अथोच्यतरज्जुरेषानसर्पइतिउपदेशेनसर्पभयनिवृत्तिर्दृष्टा तत्रतद्वदेवप्रपंचमिथ्या

श्री
भा०
७२

रत्नांनैर्भाविनांप्रतियात्यत्रियोगध्यवयानंतांप्रतिरूपसिद्धिः नचविदितक्रियापाकमित्वेनध्यानक्रियाकर्मत्वेनवाका
र्यान्तप्रवेशः उभयकर्मत्वप्रतिषेधात् अन्यदेवतद्विदिताद्यो विदिताद्यथियेनेदंसर्वंविजानातितंकेनविजा
नीयादितितदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदंयदिदमुपासतइति चनवदनावगाप्रात्संनिविषयत्वमविद्यापरिकल्पित स०३
भेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य नहीदंतयाब्रह्मविषयीकरोतिशास्त्रं अपितुविषयंप्रत्यगात्मस्वरूपंप्रतिपा
दयदविद्याकल्पितंज्ञातृज्ञेयज्ञानविभागंनिवर्त्तयति तथाचश्रुतिः नदृष्टेर्द्रष्टारंपश्येर्नमतेरित्येवमा
दि नचज्ञानादेवबंधनिवृत्तिरितिश्रवणादिविध्यानर्थक्यंस्वभावप्रवृत्तमसकलेतरविकल्पविमुखीक
रणद्वारेणवाक्यार्थावगतिहेतुत्वात्तेषां नचज्ञानमात्रादबंधनिवृत्तिर्नदृष्टेतिवाच्यंबंधस्यमिथ्यारूप
त्वेनज्ञानोत्तरकालस्थित्यनुपपत्तेः अतएवनप्रारब्धपातात्पूर्वमेववंधनिवृत्तिरितिवक्तुं नहिमिथ्या पु॰६
रूपसर्पभयनिवृत्तिं रज्जुयथात्म्यज्ञानातिरेकेणसर्पविनाशमपेक्षते यदिशरीरसंबंधःपारमा
र्थिकः तर्हितद्विनाशायेतत्साक्षाद्ब्रह्मप्रतिरिक्ततयानपारमार्थिकः यस्यतुबंधोननिवृत्तस्तस्यज्ञा
नमेवनज्ञातमित्यवगम्यते ज्ञानकार्यादर्शनात् तस्माच्छरीरस्थितिर्भवतुवामावा वाक्यार्थज्ञान
समनंतरंमुक्तएवासौ अतोनध्याननियोगसाध्यो मोक्षइतिनध्यानविधिशेषतयाब्रह्मणः सिद्धिः ७२
अपितुसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मतत्त्वमसि अयमात्माब्रह्मेतितत्परैर्वाक्यैःसमन्वयेनसिध्यतीतितदयुक्तं

नान्यापेक्षयानित्यस्वरूपत्वात् नित्यनिर्विकारत्वेन स्वात्मन्यायाः परात्मन आत्मक्रियायाश्च विषयत्व
यानविपर्ययो नादर्शनादिवद्विपरीतस्य नन्वेवं द्रव्यस्य स्नानादिक्रियया आत्मा संस्क्रियते किंतु
विद्यमानोऽपि तत्संगतोऽहंकर्त्ता तत्कालनिर्भयत्वात्पित्रादेव कर्तृत्वाभावात्तस्यादित्वात् तथा च मन्त्र
वर्णः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषि
णः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः
स्वाध केवलो निर्गुणश्च स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धं कविर्मनीषी इति चावि
द्याकृतादहंकर्तुरात्मनः स्वरूपमन्यथा तिष्ठतीति नित्यशुद्धं निर्विकारं तिष्ठति तस्मादात्मस्वरूप
त्वेन न साध्यो मोक्षः यद्येवं किमात्मज्ञानेन क्रियत इति चेत् मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमिति ब्रूमः
तथा च श्रुतयः त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यः व५
तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तस्मै मृदितक
षायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः तस्मान्नित्यस्यैवमात्मस्व [illegible]
[illegible] प्रतिबन्धनिवृत्तिर्विद्यायाः फलं ज्ञानेन क्रियते न तु निवृत्तिस्त्वसाध्यापि प्रध्वंसा
भावरूपानवि [illegible] मोक्षस्य वे

श्री· कं आनमूलमिदं वाक्यान्तरजन्यं ज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेनैकविषयं भिन्नविषयं वा एकविषयत्वे
भा· तदेवेतरेतराश्रयत्वं भिन्नविषयत्वे ध्यानेन तदैतन्मूत्पादनासंभवः किं च ध्यानस्य ध्येयधाराज्ञायनेकप्र
७२ पंचापेक्षत्वान्निष्प्रपंचब्रह्मात्मैकत्वविषयवाक्यार्थज्ञानोत्पत्तौ दृष्टद्वारेणानोपयोग इति वाक्यार्थज्ञान
मात्रादविद्यानिवृत्तिं वदतः श्रवणमनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव यतो वाक्यादपरोक्षज्ञानासं
भवाद्वाक्यार्थज्ञानेनाविद्यानिवृत्तिर्न तत एव जीवन्मुक्तिरपि दूरोत्सारिता का चेयं जीवन्मुक्तिः सशरीर
स्यैव मोक्ष इति चेत् मातमेवंध्येतिवदसंगतार्थवचनं यतः शरीरसंबंधः अशरीरत्वं मोक्ष इति त्वयैव श्रुति
भिः प्रतिपादितं अथ सशरीरत्वप्रतिभासे वर्तमाने यस्यायं प्रतिभासो विनंक्ष्यतीति प्रत्ययस्तस्य सशरीरत्व
निवृत्तिरिति न मिथ्येति प्रत्ययेन सशरीरत्वनिवृत्तेः कथं सशरीरस्य मुक्तिः अजीवतोपि मुक्तिः सशरीर
त्वमिथ्याप्रतिभासनिवृत्तिरेवेति कोयं जीवन्मुक्तिरिति विशेषः अथ सशरीरत्वप्रतिभासो बाधितोपि यस्य
द्विचंद्रज्ञानवदनुवर्तते स जीवन्मुक्त इति चेन्न ब्रह्मव्यतिरिक्तसकलवस्तुविषयकत्वात् बाधकज्ञानस्य का
रणभूताविद्याकर्मादिदोषः सशरीरत्वप्रतिभासेन सह नैव बाधित इति बाधितानुवृत्तिर्न शक्यते वक्तुं
द्विचंद्रादौ तु तन्मूतियादकहेतुभूतदोषस्य बाधकज्ञानभूतचंद्रैकत्वज्ञानविषयत्वेन बाधितत्वात् द्विचंद्रप्र ७२
तिभासानुवृत्तिर्युक्ता किंच तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इति सद्विद्यानिष्ठस्य शरीरपातमा

वाक्यार्थज्ञानमात्राद्भयनिवृत्त्यनुपपत्तेः यद्यपि मिथ्यारूपो बंधो ज्ञाननाश्यः तथापि विवेकस्यापरोक्ष
त्वात् न परोक्षरूपेण वाक्यार्थज्ञानेन स नाश्यते रज्ज्वादावपरोक्षसर्पप्रतीतौ विद्यमानायां नाप्तस्य
वचनेन रज्जुरेषा मा भैरित्युदाहृतेन परोक्षसर्पविपरीतज्ञानमात्रेण भयानिवृत्तिदर्शनात् आप्तोप
देशस्य तु भयनिवृत्तिहेतुत्वं तत्त्वयाथात्म्यापरोक्षनिमित्तप्रवृत्तिहेतुत्वेन तथाहि रज्जुसर्पदर्शन
भयात् पलायमानः पुरुषो नायं सर्पो रज्जुरेषा मा भैः इत्याप्तवाक्यात् तत्त्वयाथात्म्यदर्शने प्रवृत्तः तदेव प्रत्यक्षे
ण दृष्ट्वा भयान्निवर्तते तत्र वाक्यादेव प्रत्यक्षज्ञानं तन्न प्रतीतिवक्ष्येत्युक्तं तस्मादिन्द्रियत्वात् ज्ञानसाम
(६) ग्रीन्द्रियाण्येवापरोक्षज्ञानसाधनानि तथा स्थानविशेषस्थितयः सकर्माणो दिक्कालाद्युपस्था
सम्पन्नानि ह्यध्यासनवियुक्तीकृतनवाप्तविषयस्य स्वतः स्वार्थमेवापरोक्षज्ञानजनकानि निवृत्तप्रतिबंधानि
अपेक्षितसमये ज्ञानसामग्रीविशेषाणामिन्द्रियादीनां विषयनियमातिक्रमादर्शनेन तु इत्यादि ध्यानस्य
वाक्यार्थज्ञानोपायत्वात् तदपरोक्षवाक्यार्थज्ञानेऽज्ञाने तद्विषयध्यानेनैवानिवृत्तवाक्यार्थज्ञानमिति
न च ध्यानवाक्यार्थज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वं तथा सति ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानोपायत्वानुपपत्तेः न च स्यादन्यध्यानमन्यो
न्यसमसमादर्यतिज्ञातार्थस्मृतिसंततिरूपस्य ध्यानस्य वाक्यार्थज्ञानस्यैकविषयत्वमवगन्तव्यं ध्येयवस्तुविषय
ज्ञानसंतानस्य ध्यानस्य अपरोक्षवाक्यार्थज्ञाननिवर्तकं ज्ञानं तत्समस्यादिवाक्यजन्यमिति

श्री० भा० ७३

यमनियमासनाभिः श्रवणादिभिः श्राद्धैर्ध्याननियोगेन मनो निर्मलं भवति निर्मलं च मनो ब्रह्माकारोत्पत्तिं जन
यतीत्यवगम्यत इति निरवद्यं नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्वं प्रतिषिद्धमिति चेन्न नैवं नाम ब्रह्मणोऽपास्यत्वं प्र
तिषिध्यते अपि तु ब्रह्मणो जगद्रूपं प्रतिपाद्यते यदिदं जगदुपासते प्राणिनः नेदं ब्रह्म न देवब्रह्मत्वे विद्धि
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यत इति वाक्यार्थः अन्यथा तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति विहितध्यानविधिवैयर्थ्यं
चात्मनः स्यात् अतो ब्रह्मसाक्षात्कारफलेन ध्याननियोगेनैवापुरुषार्थभूतस्य प्रपञ्चस्य दृष्टत्वादिप्र
पञ्चरूपबन्धस्य निवृत्तिः यदपि कैश्चिदुक्तं भेदाभेदयोर्विरोधान्न विधानमित्यनुक्तं नहि शीतोष्णतमःप्र
काशादिवत् भेदाभेदावेकस्मिन् वस्तुनि संगच्छेते अत्रोच्यते सर्वमेव हि वस्तुजातं प्रतीतिव्यवस्थाप्यं
भिन्ना सर्वं च भिन्नं प्रतीयते कारणात्मना जात्यात्मना चाभिन्नं कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भिन्नं छायातपादिषु
विरोधः सहानवस्थानेन परस्परलक्षणभिन्नाधारत्वरूपश्च कार्यकारणयोर्जातिव्यक्त्योश्च तदुभयमपि
नोपलभ्यते प्रत्युत एकमेव वस्तु द्विरूपं प्रतीयते यथा मृद्घटश्चाद्भवः खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति नचैकरू
पं किंचिदपि वस्तु लौकिकैः दृष्टचरं न च लक्षणादेश्छलनादिवद्भेदाभेदाभ्यामदृष्टपत्त्यतिवस्तुविरोधः
मृत्सुवर्णगवाद्यात्मना व्यवस्थितस्यैव घटमुकुटखण्डमुण्डगवाद्यात्मना चावस्थानात् न चाभिन्नस्य ७४
भिन्नस्य च वस्तुनो भेदाभेदस्यैक एवाकारः अतो भिन्नाकारतया प्रतीतत्वादेकरूपं चेन्न प्रतीतत्वादेव भिन्नाभिन्न

73

उभयेदतेमोदारतिवदंतीयं मुक्तिर्जीवन्मुक्तिं वारयति मैवं जीवन्मुक्तिरावर्तकेनापि निरस्ता वेदानिमं
लोकममुंच परित्यज्यात्मानमन्वीक्षेत बुद्धिश्चेत् क्षेमप्रापणं तत्क्षणे वैराग्यमिति यदि बुद्धिश्चेत् क्षेमप्रापणमि
हैवनः कश्चमुपलभेत यतो नेन पुरुषार्थाख्यानमिति अनेन ज्ञानमात्रान्मोक्षश्च निरस्तः अतः सकलभेदनिवृ
त्तिरूपा मुक्तिर्जीवतो न संभवति तस्माद्ध्याननियोगेन अपरोक्षज्ञानफले नैव बंधनिवृत्तिः नवनियो
गसाध्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसक्तिः अविद्यानिवृत्तिमात्रस्यैव साध्यत्वात् किं च ज्ञाननियोगेन साक्षाद्बंध
निवृत्तिः क्रियते किं वा निष्प्रपंचज्ञानेकरसब्रह्मापरोक्षज्ञानेन नियोगस्तत्तदपरोक्षज्ञानं जनयति क
थं नियोगस्य ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमिति चेत् कथं वा भवतो नाभिसंहितफलानां कर्मणां वेदनोत्पत्तिहेतुत्वं म
तो नैर्मल्यद्वारेणेति चेत् ममापि तथैव ममत्वनिर्मलेमनसि प्रागुक्तज्ञानमुत्पाद्यते नवनियोगेन मन
सि निर्मले ज्ञानसामग्री विकल्पेति चेत् ध्याननियोगानिर्मले मनस्येव साधनमिति चेत् केनावगम्यत
इति चेत् भवतो वा कर्मभिर्मनो निर्मलं भवति निर्मले मनसि श्रवणमनननिदिध्यासनैः सकलेतरविष
यविमुखस्यैव शास्त्रवस्तुनिर्वर्तकज्ञानमुत्पादयतीति केनावगम्यते विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा
नाशकेन श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभिः शास्त्रैरिति चेत् ममापि श्रोत
व्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः ब्रह्मविदाप्नोति परं तत्र ज्ञाते नापि ज्ञातात्मसात विभेदेन हृदा मनी

श्री
भा०
७५

74

संतभिन्नः अविभक्तब्रह्मांशत्वेनाभिन्नाभिन्नः न त्वभेद एव स्वाभाविको भेदस्त्वौपाधिकः कथमिदमवगम्य
ते इति चेत् तत्त्वमसि नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिभिः श्रुतिभिर्भेदे स मृत्युमाप्नोतीति प्रकृत्यैव ब्रह्मदशा २
सदा सर्वत्र ब्रह्मैवेति वाऽन्तर्यामी च सोऽब्रह्मणो जातो हि ज्ञो ब्रह्मा न वा अज्ञानिनामप्यविद्यादिकानां संदिग्धता यन्नित्व
दिब्रह्मस्य नेह नानास्ति किञ्चन नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ज्ञाज्ञौ
द्वावजावीशानीशौ क्षेत्रज्ञः पाशगुणेशः तेषां संयोगहेतुः परोऽपि दृष्टः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणे
शः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः सकारणं करणाधिपाधिपः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो
भिचाकशीतीति पृथगात्मानमिति प्रेरितारं प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरं प्राज्ञेनात्मनान्वा
रूढः उत्सर्जन् याति तमेव विदित्वाति मृत्युमेतीत्यादिश्रुतिभेदप्रमाणाज्जीवपरयोर्भेदाभेदाववश्याभ्युप
गम्यौ तत्र ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिभिर्मोक्षदशायां जीवस्य ब्रह्मस्वरूपापत्तिव्यपदेशात् यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति तदानीं भेदेनेश्वरदर्शननिषेधाच्चाभेदः स्वाभाविकस्त्ववगम्यते
तन्नु सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति सहश्रुत्या तदानीमपि भेदः प्रतीयते वदति ७५
च जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चेति नैतदेवं नानात्वोक्तिदृष्टे
रेवमादिश्रुतिशतैरात्मभेदप्रतिषेधात् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति सर्वैः कामै

मिति देहत्वमभ्युपगम्यते नहि विषयविनाशः पुरुषो घटश्चावान्तरखण्डादिषु वस्तुष्वप्युपलभ्यमानेषि
घटस्त्वयं च घटः खंडं च गोत्वमिति पच्चकि त्रिविधं कः प्राहकोति अपि तन्मतं स्वयं घटः स्वखंडो गौरित्येव प्रत्येति
अनवति बुद्धिबोध्यकारणमाकृतिः आवृत्ति बुद्धिबोध्यकार्य्यं व्यक्तिरूपं तिविधिनक्कोतिवचन नैवविचि
काकारानुपलब्धेः नहि सत्त्वमपि तिरोभूतमणोरिदमनुवर्तमानमिदव्यावर्तमानमिति बुद्धिरवस्थि
५५ तेवस्तुन्याकारभेद उपलभ्यते यथा संप्रतीतेः कार्य्यविशेषे चैकत्वबुद्धिरुपजायते तथैवमकारणे
समासान्येनैकत्वबुद्धिरविशिष्टोपजायते एवमवस्थानतः कालतस्त्वाकृतस्त्वाप्य नहि लक्षणेऽपि
वस्तुषु तद्वैरमिति प्रत्यभिज्ञायते अतो घात्मकमेव वस्तु प्रतीयत इति कार्य्यकरणयोर्जातिव्यक्त्यो
श्चात्यन्तभेदो यथा रन्न प्रतीति परा हतं अपोमेन स्वयं घटः स्वखंडो गौरिति तिवत्त् ह्वो ईमनव्योह्मि
तिसामानाधिकरण्येनैकप्रतीतेरात्मशरीरयोरभिन्नाभिन्नत्वस्यात् अतएव भेदाभेदोपपादनेन निजस
त्वमिति तद्गतवरज्ञानायनश्रुति तदिदमनाकलितभेदाभेदरसायनसामानाधिकरण्यपतद्दर्पापा
स्यानवबोधविलसितं तथाहि वादिन एवं वेत्र यः सर्वं ज्ञानार्थं व्यवस्थापयति देवात्मनोभिज्ञानत्वात्
प्राप्यापत्याभावेः सर्वैः प्रमाणैः बाध्यमानो रज्जुसर्पादिबुद्धिवज्ञात्मशरीरयोरभेदं साधयति स्ववंशो गौः
रितिसामानाधि [illegible] एवं जीवोपि ब्रह्मणो ना

ऽतथा

श्री· कस्माच्चित्कस्यचिद्विलक्षणत्वेऽपि तस्मात्तस्य भेदस्तद्विपरीतत्वं चाभेदस्तयोस्तथाभावोऽपि तयोरेक
भा· त्रसंभवमसन्ततमतः को ब्रवीति कारणात्मना जात्यात्मना चाभेदः कार्यात्मना व्यक्त्यात्मना च भेद इ
७६ त्याकारभेदादविरोध इति चेन्न विकल्पासहत्वात् आकारभेदादविरोध इति वदतः किमेकस्मिन्नाका
रे भेदः आकारान्तरे चाभेद इत्यभिप्रायः उताकारद्वययोगिवस्तुगतावुभावपीति पूर्वस्मिन् कल्पे
व्यक्तिगतो भेदो जातिगतस्त्वभेद इति नैकस्य द्व्यात्मकता जातिर्व्यक्तिरिति चैकमेव वस्त्विति चेत्
तर्ह्याकारभेदादविरोधः परित्यक्तः स्यात् एकस्मिंश्चविलक्षणत्वतद्विपर्ययौ विरुद्धावित्युक्तं
75 ७ द्वितीये त्वन्योन्यविलक्षणमाकारद्वयं प्रतिपन्नं च तदाश्रयभूतं वस्त्विति विनयाभ्युपगमेऽपि त्रया
णामन्योन्यवैलक्षण्यमेवोपपादितं स्यात् न पुनरभेदः आकारद्वयनिरूपणमात्रेण विरोधं तदाश्रयभू
तं वस्तु त्रिभिन्नाभिन्नत्वमिति चेत् तस्माद्विलक्षणाश्रयमाकारद्वयं तस्मिन् विरुद्धधर्मद्वयसमा २५
वेशानिर्वाहकं कथं भवेत् अविलक्षणं तत्कथं तरां आकारद्वयतदाश्रयात्मके त्वाभ्युपगमे
ना३ त्रिवाहकान्तरापेक्षयानवस्थात् न च सम्प्रतिपन्नैकव्यक्तिप्रतीतिवत्सामान्येऽपि वस्त्वन्येकरूपा सा३
प्रतीतिरुपजायते यतः इदमित्थमिति सर्वत्र प्रकारप्रकारितयैव सर्वा प्रतीतिः तत्र प्रकारांशो ७६·
जातिः प्रकार्यंशो व्यक्तिरिति नैकाकारता प्रतीतेः अत एव जीवस्यापि ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वेन स

स्य इत्यस्मात् श्रुते सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि तदनन्यत्वं भवति अन्यथा ब्रह्मणः सर्वस्य प्राधान्यं ब्रह्मणः प्रसज्ये
त जगद्व्यापारवर्ज्जमित्यत्र जगत्कर्तृत्वस्य भेदेनावस्थाने सत्यैश्वर्याणां मुक्तानां तदा प्रसंगो वक्तव्यः अन्यथा सर्वत्राप्यावि
र्भावः स्वेन शब्दादित्यादि विरोधात् तस्मात् भेद एव स्वाभाविको भेदस्तु जीवानां परस्परं ब्रह्मणः पर
स्परं च बुद्धीन्द्रियदेहोपाधिकृतः यद्यपि ब्रह्मणि स्वपरसर्वगतत्वेन व्याप्याव्यापकभावश्च वदादिनाऽप्युपा
धिना ब्रह्मण्यपि भेदः संभवत्येव न च भिन्नब्रह्मणि उपाधिभ्यां संयोगः बुद्ध्याद्युपाधिसंयोगाद्ब्रह्मणो भेद
प्रतीतेरेतदभ्युपगमे उपाधेस्तत्संयोगस्य चाकस्मिकत्वानुपपत्तेः तत्संबन्धस्य चानादित्वात् एतदुक्तं भवति एवं
कर्मसंबद्धानां जीवानां संबन्ध एवोपाधिरित्युच्यते तथोक्तं च एवं बीजांकुरन्यायेन कर्मसंबन्धस्यानादित्वान्न
दोष इति अतो जीवानां परस्परं ब्रह्मणा चाभेद एव स्वाभाविको भेदस्त्वौपाधिकः उपाधीनां पुनः परस्परं
ब्रह्मणा चाभेदवत् भेदोपि स्वाभाविकः उपाधिनामनुपाध्यन्तरस्य भावात्तदनुपगमे अनवस्थानाच्च अतो २५
जीवकर्मान्तरूपं ब्रह्मणोभिन्नाभिन्नं स्वाभाविकमेवोपाधय उच्यन्त इति अत्रोच्यते अद्वितीयसच्चिदानंद
स्वप्रकाशविषयं विधिपरं वेदान्तवाक्यजातमिति वेदान्तवाक्यैरभेदः प्रतीयते भेदावलम्बिभिः कर्मशा
स्त्रैः प्रत्यक्षादिभिश्च भेदः प्रतीयते भेदाभेदयोः परस्परविरोधादनाद्यविद्यामूलतयापि भेदप्रतीत्युप
पत्तेः अभेदः परमार्थः [illegible] तिरोधयतीति तदुक्तं

त

श्री
भा
११

३

तेन तस्य ब्रह्मण आकर्षत्वं स्यात् निरंशस्य व्यापिन आकर्षणं न संभवतीति चेत् तर्हि व्यापि वे[illegible]न
कृतीति पूर्वोक्त एव दोषः स्यात् अपि च ब्रह्मप्रदेशोऽणुः सर्वोपाधिसंसर्गी सर्वोपाधौ च जी
वानां ब्रह्मण एव [illegible]देशत्वेना भेदप्रतिसंधानं स्यात् प्रदेशाभेदात् प्रतिसंधाने चेत् क
स्यापि स्वोपाधौ न कृतिस्मृतिप्रतिसंधानं न स्यात् तर्हि केवलब्रह्मस्वरूपस्यैवोपाधिसं
बंधेन जीवत्वापत्तिः स्यात् तदतिरिक्तानुपहितब्रह्मासिद्धिः स्यात् सर्वेषु च देहेष्वेक एव जीवः
स्यात् तर्ह्येतकस्य ब्रह्मणोऽप्येव जीवप्रतिजीवभेदस्यौपाधिकत्वं परिस्फुटं स्यात् चरमे चार्वाक
यत्त एव परिगृहीतः स्यात् तस्मादभेदशास्त्रबलेन कृत्स्नस्य भेदस्याविद्यामूलत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं
अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनपरतयैव प्रामाण्यसिद्धेः ध्यानविधिशेषतया वेदान्तवाक्यानां ब्र वा
ह्मस्वरूपे प्रामा[illegible] मयपत्रमिति न वाच्यं युक्तं ध्यानविधिशेषत्वेऽपि वेदान्तवाक्यानामर्थसत्यत्वेप्रा
माण्योपगमात् [illegible] एतद्युक्तं भवति ब्रह्मस्वरूपगोचराणां वाक्यानां किं ध्यानविधिनैकवाक्यता
मापन्नानि ब्र[illegible] स्वरूपे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते उत स्वतन्त्राण्येवैकवाक्यत्वे ध्यानविधिपरत्वेन ब्रह्म ऐ३
स्वरूपेणाप्यर्थेन संभवति भिन्नवाक्यत्वे प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपप्रयोजनविरहादनवबोधकत्वमेव ११
न च वाच्यं ध्यानं नाम स्मृतिसंततिरूपं तच्च स्मृतेरैकनिरूपणीयमिति ध्यानविधेः स्मर्तव्यवि

76

भवति तस्मादभेदस्यानन्यथासिद्धत्वात् मूलत्वात् एकस्मिन् ब्रह्मण्यविद्यामूल एव भेदप्रत्ययः
ननु चैवं ब्रह्मण एवानन्तमूलाश्च जन्मजरामरणादयो दोषाः प्राप्नुयुः तत्र ब्रूमः सर्वज्ञः सर्ववित्
एष आत्मा परः तथा चोक्तादीनि शास्त्राणि बाध्येरन् नैव ब्रह्मणो जन्मादिदोषप्रसक्तिः परमार्थत्वात् भवतस्त्वया
धिकरणस्य व्याप्तिविज्ञानवत्त्वनिरनुमानप्रत्यक्तत्वरूपत्वाद्यविसंवादित्वकल्पनाप्रतीतिवाक्यत्वादयो दोषाः
परमार्थो न एवमेव तु नहि ब्रह्मणि निरवयवे केचित् संबध्यमाना उपाधयस्तत्र किन्तु अभिव्यावासंबध्य
ते अपि तु ब्रह्मस्वरूपे संयुज्यन्ते तस्मिन्नेव स्वकार्याणि कुर्वन्तीति परिच्छिन्नानि तु उपाधयुपहितेन जीवः
स चाणुपरिमाणः अणुत्वे चावच्छेदकस्य मनसो अणुत्वात् स चावच्छेदकोऽनादिरेवमुपाध्युपहिते
देशे संबध्यमानाः दोषा अन्नपयहितेषु परब्रह्मणि न संबध्यन्ते उपाधयो ब्रह्मस्वः किमन्ययापि नात्र केवलं ब्रह्मस्व
रूपमणुरूपो जीव इत्याक्षिप्तः एतावता रूपोपाधिसंयुक्तो ब्रह्मप्रदेशविशेष इत्यन्योपाधिसंयुक्तं ब्रह्मस्व
रूपं अन्योपाधिसंयुक्तश्चेतनान्तरं अन्योपाधिरेवेति प्रकृते दिताक्षमाणः प्रथमकल्पानवकल्पने आदि
मत्वं च जीवस्य स्यात् एकस्य सतो द्वैधीकरणादिच्छेदने द्वितीये कल्पे ब्रह्मणः एव प्रदेशविशेषरूपापि
संबन्धादेयायिका सर्वदोषा स्युरेव स्युः उपाधिगतोऽनुपाधिना तत्संयुक्तब्रह्मप्रदेशाकर्षणाद्यो
गादनन्तलक्ष्यवादिन्मुक्तब्रह्मप्रदेशविनिश्चयेन नोदयतश्चेतनाने आकर्षणाच्चाविकेलता

श्रि

श्री· मेदभिन्नानां देवज्ञानानामवैशद्यं तथा रजकयोरुकुम्भोरथविशेषाणां मृज्ज्ञानानां स्वस्य चाविशेषेणानुभवैक संभवे १
भा· रूपगुणविभवे चेष्टिते च नवधिकातिशयानंदजनकपरब्रह्मास्तीति बोधयद्वेदवाक्यं प्रयोजनपर्यव
३८ सायि प्रवृत्तिनिवृत्तिनिष्ठतया वाक्यस्य कार्यार्थत्वपर्यवसाने प्रयोजनपर्यवसायि एवंभूतं ब्रह्म कथं प्राप्य
त इत्यपेक्षायां ब्रह्मविदाप्नोति परं आत्मानमेव लोकमुपासीतेति वेदनादिशब्दैरुपासनं ब्रह्मप्राप्त्यु
पायतया विधीयते यथा स्ववेश्मनि निधिरस्तीति वाक्येन निधिसद्भावज्ञानात्प्रीतस्सन् तदुपाद
ने च प्रयतते यथा च कश्चिद्राजकुमारो बाललीलासक्तो नरेन्द्रभवनान्निष्क्रान्तो दुर्गाद्भ्रष्टो नष्ट इति राज्ञा
ज्ञातः स्वयं चाज्ञातपितृकः केनचित् द्विजवर्येण वर्धितोऽधिगतवेदशास्त्रार्थः षोडशवर्षः सर्वक
ल्याणगुणाकरस्तिष्ठन् पिता ते सर्वलोकाधिपतिर्गाम्भीर्यौदार्यवात्सल्यसौशील्यशौर्यवीर्य
पराक्रमादिगुणसंपन्नस्त्वामेव नष्टं पुत्रं दिदृक्षुः प्रतीक्षते इति केनचिदभियुक्ततमेन प्रयुक्तं
वाक्यं शृणोति चेत्तदानीमेवाहं जीवतः पुत्रस्तस्य पिता च सर्वसंपन्न इति निरतिशयहर्षसमन्वितो स्र४
८३ भवति राजापि स्वपुत्रं जीवन्तमरोगमतिमनोहरदर्शनं विदितसकलवेद्यं श्रुत्वावाप्तसमस्तपुरुषार्थो भ
वति पश्चात्तदुभौ समागच्छेते चेति यत्पुनः परिनिष्पन्नवस्तुगोचरस्य वाक्यस्य ज्ञानमात्रेणापि पुरुषार्थपर्य स्प२ २८
वसानाद्बालातुरोपच्छन्दनवाक्यवत्तदर्थसद्भावप्रामाण्यमिति तदसत् अर्थसद्भावाभावे निश्चिते तज्ज्ञा

येषां कोलायां इदं सर्वं यदयमात्मा अयमात्मा ब्रह्म सर्वोऽन्मः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादीनि स्वरूपनिर्दे
शादीनि स्वमर्थं यंति तेनैकवाक्यतामायन्नान्यर्थं सद्भावेऽप्रमाणमिति ध्यानविधेः स्वतंत्रविधेर्शेषावे
त्वेपि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि दृष्टिविधिवत् स्वतंत्रार्थविशेषणध्याननिष्ठत्वमुपपन्नेः प्रेयसत्यतान
यत्रान्न अतो वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनविधुरत्वात् ध्यानविधिशेषत्वेपि ध्येयविशेषस्व
११५ रूपसमर्पणमात्रपर्यवसानात्वात्तेन [illegible] पि वालानवागुपक्तं दवनवाकावल ज्ञानमात्रेणैव पुरुषार्थ
पर्यवसानात्सिद्धेः परिनिष्पन्नवस्तु स्वतत्त्वलागोचरत्वाभावात् शास्त्रप्रमाणकत्वं न संभवती
ति प्राप्ते तत्तु समन्वयादिति समन्वयः सम्यगन्वयः पुरुषार्थत्वेनान्वयस्तस्मादर्थः परम
पुरुषार्थभूतस्यानवधिकातिशयानंदस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽभिधेयतयान्वयात् तच्छास्त्रप्रमाणकत्वं सि
ध्यत्येवेत्यर्थः निखिलनिखिलदोषनिरतिशयानंदस्वरूपतया परमप्राप्यब्रह्मबोधने वेदान्त
वाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्तिपरताविरहात् नप्रयोजनपर्यवसायीति ब्रुवाणो राजकुलवासिनः
पुरुषस्य कोलेयककुलानन्दप्रवेशानप्रयोजनमस्त्यतां ब्रूते एतदुक्तं भवति अनादिकर्मरूपावि
द्यावेष्टनतिरोहितपरापरतत्त्वयाथात्म्यस्वस्वरूपावबोधानां देवासुरगंधर्वसिद्धविद्याधरकिन्नर
किंपुरुषयक्षराक्षसपिशाचमनुजपशुपक्षिसरीसृपवृक्षगुल्मलतादूर्वादीनां स्त्रीपुंनपुंसक

श्री॰
भा॰
९५

ऽग्र आसीदेकमेवेत्यभिधीयते तत एव च कार्यकारणयोरनन्यत्वं तथा सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञान
प्रतिज्ञोपपत्तिः अन्यथा यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेनेत्यादिमृत्पिंडतत्कार्यदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैरूप्यं
चेति जगत्कारणवादिवाक्येन महर्षिणा कपिलेनोक्तप्रधानमेव प्रतिपाद्यते प्रतिज्ञादृष्टांतरूपेणानु
मानवेषमेवेदं वाक्यमिति सच्छब्दवाच्यमानुमानिकमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते ईक्षतेर्नाशब्दमिति य
स्मिन् शास्त्रमेव प्रमाणं न भवति तदशब्दं आनुमानिकप्रधानमित्यर्थः न तज्जगत्कारणवादिवाक्यप्रति
पाद्यं कुतः ईक्षतेः सच्छब्दवाच्यसंबन्धिव्यापारविशेषाभिधायिन ईक्षतेर्धातोः श्रवणात् तदैक्षत ब
हुस्यां प्रजायेयेति ईक्षणक्रियायोगश्चाचेतने प्रधाने न संभवति अत ईक्षितृकारणवाक्येन विशेष
एव सर्वज्ञः सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमः सच्छब्दाभिधेयः तथा च सर्वेष्वपि सृष्टिप्रकरणेष्वीक्षापूर्विके
व सृष्टिः प्रतीयते स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृ
जतेत्यादिषु ननु एककार्यानुगुणेनैककारणेन भवितव्यं सत्यं सर्वकार्यानुगुण एव सर्वज्ञः सर्वश
क्तिः सत्यसंकल्पः पुरुषोत्तमः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः यस्याव्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं ९५
शरीरं यस्य मृत्युः शरीरं एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मेत्यादि तदेतन्न विलक्षणत्वादित्याद्युपप्रति

78

ऽनेकार्थः पुरुषार्थोपयोगि भवति बालोन्मत्तादीनाम् अप्यर्थसद्भावश्रवणेऽपि बहुधीयुक्तिः तेषामेव नरस्मिन्नपि
ज्ञाने विद्यमाने ग्रहणाभावनिश्चयो न्यायेन तस्य दानीमेव बहुधा दयोनिवर्तेरन् अथोपनिषदेष्वपि वाक्येषु ब्र
ह्मणि सन्नाम्पर्वाभावनिश्चये ब्रह्मज्ञाने सत्यपि पुरुषार्थपर्यवसानं न स्यात् अतो यतो वा इमानीत्यादि वा
क्यैर्निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकरमनव
धिकातिशयानन्दं ब्रह्मास्तीति बोधयतीति सिद्धं ॥ श्री ईक्षतेर्नाशब्दम् [illegible] श्री यतो वा इमानीत्यादिजगत्कारण
वादिवाक्यप्रतिपाद्यं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसंकल्पत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाकरं ब्रह्म निजास्वभिमुक्ते इदा
नीं जगत्कारणवादिवाक्यानामानुमानिकप्रधानादिप्रतिपादकत्वं नेह निरस्यते ईक्षतेर्नाशब्दमित्यादिना
छान्दोग्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृज
तेत्यादि तत्सदिष्टम् किं सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं परे [illegible] सामानिकं प्रधानमुत [illegible] मिति किं प्रा ता५
प्रधानमिति उक्तं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवेति सच्छब्दवाच्यस्याचेतनभोग्यभूतस्य सत्वरजस्त
मसां स्पृष्टपदादिनानारूपविकारावस्थस्य वस्तुनः कारणावस्थां वदति कारणभूतद्रव्यस्यावस्थान्तरापत्ति
रेव हि कार्यता अतो यत्र द्रव्यस्य यत्स्वभावं च कार्यं वस्तु तत्स्वभावं तदेव द्रव्यं कारणावस्थं सत्त्वरजस्तमोमय
च कार्यमिति [illegible] मिति सदेव सोम्ये

भा०श्री
८०

चेति न तेजःप्रभृतीनामात्मत्वं तेनापि मुख्य एव श्वेतकेतोः अतः साहचर्यादपि न देहादेस्तत्त्वमत्र
गौणत्वाशंका ह्यतो न्यासिनेति सूत्राभिप्रायः। तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दप्रतिपाद्यं ॥ श्री ॥ तन्निष्ठस्य
मोक्षोपदेशात् ॥ श्री ॥ सूत्रम् श्वेतकेतोस्तत्त्वमसीति सदात्मकत्वानुसंधानमुपदिश्य तन्नि-
ष्ठस्य तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति शरीरपातमात्रान्तरायो ब्रह्मसंपत्ति ८४
लक्षणो मोक्षस्तमुपदिशति। यदि च प्रधानमचेतनं कारणमुपदिश्येत तदा तदात्मकत्वान्न
प्रधानस्य मोक्षसाधनत्वोपदेशो नोपपद्येत। यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य
भवतीति तन्निष्ठस्याचेतनसंपत्तिरेव स्यात्। न च मातापितृसहस्रेभ्योपि वत्सलतरं शास्त्रमे-
वंविधमनर्थमावहति। इति हेतुमतामचिन्त्यपतिमुपदिशति प्रधानकारणवादिनोपि हि प्रधा-
नेति निष्ठस्य मोक्षो नाभ्युपगम्यते इति। तस्मान्न प्रधानं ॥ श्री ॥ हेयत्वावचनाच्च ॥ श्री ॥ यदि हि प्रधानमेव का-
रणं सच्छब्दाभिहितं मन्येत तदा श्वेतकेतोस्तदात्मकत्वमात्मविरोधित्वाद्धेयत्वेनोपदेश्यं
स्यात्। न चैतत्क्रियते प्रत्युत तदुपरि पठितेनैव तत्त्वमसि तस्य तावदेव चिरमित्युपदिश्यते। तस्मान्न प्रधानं राम
श्री प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ श्री ॥ प्रधानकारणत्वे प्रतिज्ञाविरोधश्च भवति। वाक्योपक्रमे हि एकविज्ञानेन ८२
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातं न त्वकार्यकारणयोरनन्यत्वेन कारणात्मकत्वं हि ज्ञानाज्ञानात्कार्यमतसचेतन

79

पादयिष्यते अंशस्तिवाक्यानि न प्रधानप्रतिपादनयोग्यानीत्युच्यते वक्ष्यति दोषस्तत्रैव परिहरिष्यते
मानिका दृष्टान्तयोगादनुमानरूपमेवेदं वाक्यमिति तदसत् हेत्वन्तरादानात् येनाश्रुतं श्रुतमि
त्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने प्रतिपिपादयिषिते सर्वात्मनानुपसंभवस्तत्वानस्यात्तेन भवत्सा प्रदर्श
नार्थं हि दृष्टान्तोपादानं इत्यादि वचनादेव ज्ञानमात्रं तथाभ्युपगमात् अथाप्यचेतनमात्मं
त्वामीक्षणमिहोच्यते आरम्भप्रधानगतं गौणमीक्षणं तत्तेज ऐक्षत तदाप ऐक्षन्तेति गौणेक्षण
साहचर्याद्भवति चाचेतनेऽपि चेतनधर्मोपचारः यथा कृषिप्रतीत्या प्रपात्यत्यः वर्षेणा बीजं प्रति
संजहर्षेति अतो गौणमीक्षणमित्याशङ्क्याकाशमनुभाष्य परिहरति ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दा
त् ॥ ६ ॥ यदुक्तं गौणेक्षणसाहचर्यात्तत्रापीक्षणस्य [illegible] सर्वनियन्तृत्वं वक्ष्याभिप्रायगोचर
इति तत्र ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेति स एव प्रतिपाद्य न स्यात्तत्र गौणत्वव्यपदेशात्
एतदुक्तं भवति ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मेति चेतनात्मा व्यपदेश्यो ह्येतस्मादात्मेत्यात्म
त्वाद्यदर्शनाच्चेतने प्रधाने संगच्छते इति अतस्तेजोऽबन्नानामपि परमात्मैव आत्मेति तेजःप्र
भृतयोऽपि शब्दाः परमात्मन एवाभिधायकाः यथा हि तदिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मना
नुप्रविश्य नाम [illegible] वचनं तत्र नामभागे

श्री· भा· ८८

हंतेयथानद्यःस्यन्दमानाह्रोवाथिंदोवाद्कोवावावाद्दोवादंपोवामथाकोवायथऽङ्वेतिनयातथाभवंनीतिच

तथास्यथुमंतीवंप्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तइतिचवदति तस्मात्सकृत्स्नाद्व्यः परंब्रह्मसर्वज्ञः पर

मेश्वरः प्रकृष्टोनमएवतदाद्दतिकारः सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीतिसंपत्स्यसंपत्तिर्भ्याशेतदथ

प्रलीयते प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तइतिचाक्रेति इत्यस्मिनप्रधाने श्री गतिसामान्यात् श्री आत्मा

वाइदमेकएवाग्रआसीन्नान्यत्किंचनमिषत् सईक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमाँल्लोकानसृजत तस्मा

द्वाएतस्मादात्मनआकाशस्संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीतस्यहवा ६

एतस्यमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिसृष्टिवाक्यानांयागतिः प्रकृतिस्तत्सामान्यात

त्समानार्थत्वादस्य तेषुसर्वेषुसर्वेश्वरःकारणमवगम्यते तस्माद्ब्रह्मापिसर्वेश्वरः कारणमितिति

प्रतीयते इत्यस्मिनप्रधाने श्री श्रुतत्वाच्च श्री श्रुतमेवसाक्षात्सूपनिषदि अस्यसर्वज्ञत्वाच्चस्यात्म

नेननामरूपव्याकर्तृत्वंसर्वज्ञत्वंसर्वशक्तित्वंसर्वाधारत्वमपहतपाप्मत्वादिकंसत्यकामत्वसत्य

[illegible]त्वंचानेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणि सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः स

दायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंसआत्माअयच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वंतदस्मिन्स ने२ २२

माहितंतस्मिन्कामाः समाहिताः एषआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपा

80

प्रपंचस्य कात्स्न्येनैवोपपादनीयं न तु प्रधानकारणके चेतनवर्गस्य प्रधानकार्यत्वाभावात् प्रधानविज्ञा
नेन चेतनवर्गविज्ञानासिद्धेर्विरुध्येते इतश्च न प्रधानं यो न प्रधानं यो न येन सच्छब्दवाच्यमुक्त्वा
हस्वप्नांतं मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो
भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतो भवतीति अस्मिन्प्रकरणे जीवं सता संपन्नं स्वमपीतं स्वस्मिन्
प्रलीन इति व्यपदिशति प्रलयश्च स्वकारणे लयः न चाचेतनं प्रधानं चेतनस्य जीवस्य कारणं भवति
स्वमपीतो भवति आत्मानमेव जीवोऽपीतो भवतीत्यर्थः चिदचिद्वस्तुशरीरकं तदात्मभूतं ब्रह्म जी
वशब्देनाभिधीयत इति नामरूपव्याकरणश्रुत्यां तेन जीवशब्दाभिधेयं ब्रह्म सुषुप्तिकाले विषय
यकालस्वनामरूपपरिष्वंगाभावात्केवलसच्छब्दाभिधेयमिति सता सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपी
तो भवतीत्युच्यते तथा समानप्रकरणे नामरूपविभागपरिष्वंगाभावेन प्राज्ञेन वदति प्राज्ञेना
त्मना परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमित्युच्यते आत्मान्तर्जीवस्य नामरूपपरिष्वंगादेव हि स्वस्मु
तिरिक्तविषयज्ञानोदयः सुषुप्तिकाले नामरूपे विहाय सता संपरिष्वक्तः पुनरपि जाग्रद्दशायां
नामरूपे परिष्वज्य तत्तन्नामरूपो भवतीति इतिश्रुत्यन्तरेष्वभिधीयते यथाह स प्रज्ञः स्वप्ने न कंच
न पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तथा ह्यत्र स्वपितीत्यन्तं प्राज्ञः पथाय तं नीवशानि

श्री० भा० ८२

यद्रूपत्वाभावात् घटादिवदचित्त्वमेव तद्रूपयद्रूपत्वाभावेऽपि तत्तद्धर्मवत्त्वमस्तीति चेन्न तत्तद्धर्मवत्त्वे हि
तत्सामर्थ्यमेव सामर्थ्यगुणयोगे हि निर्विशेषवादः परित्यक्तः स्यात् अथ प्रकृतिप्रामाण्यादयमे
कोऽविशेषोऽभ्युपगम्यत इति चेत् हन्त तर्हि तत एव सर्वज्ञता सर्वशक्तित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वकल्याणगुणाक
रत्वं सकलहेयप्रत्यनीकत्वेत्यादयः सर्वेऽभ्युपगन्तव्याः शक्तिमत्वं च कार्यविशेषावगमात् तच्च का
र्यविशेषैकनिरूपणीयं कार्यविशेषस्य निष्प्रमाणकत्वेन तदेकनिरूपणीयशक्तिमत्वमपि निष्प्र
माणकं स्यात् किं च निर्विशेषवस्तुवादिनो वस्तुन्यपि निष्प्रमाणके प्रत्यक्षानुमानागम[illegible]ज
स्वानुभवाः सविशेषविषया इति पूर्वमेवोक्तम् तस्माद्विचित्रचेतनाचेतनात्मकजगद्रूपेणावस्थास्यामीति
लक्षणः पुरुषोत्तम एव जिज्ञास्यं ब्रह्मेति सिद्धम् एवं जिज्ञासितस्य ब्रह्मणश्चेतनभोग्यभूतजडरूपस
त्वरजस्तमोमयप्रधानाद्यावृत्तिरुक्ता इदानीं कर्मवश्यात् त्रिगुणात्मकप्रकृतिसंसर्गनिमित्तनानावि
धानन्तदुःखसागरनिमग्नत्वेनाशुद्धाच्छुद्धाशुद्धप्रत्यगात्मनोऽन्यदखिलहेयप्रत्यनीकं निरतिशयानं
दं ब्रह्मेति प्रतिपाद्यते ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ तैत्तिरीयकेऽधीयते स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः
इति प्रकृत्य तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इति तत्र सन्देहः किमयमानन्दमयो बं
धमोक्षभागिनः प्रत्यगात्मनो जीवशब्दाभिलपनीयादन्यः परमात्मा उत स एवेति किं युक्तं प्रत्यगात्म ८२

सः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति । न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च
तस्य लिङ्गं स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः सर्वाणि रूपाणि विचित्य धी
रः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा विष्णुरात्मा परायणं पतिं विश्व
स्यात्मेश्वरं यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः
एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः [illegible] इत्यादीनि तस्माज्ज
गत्कारणत्वादिवाचनं प्रधानप्रतिपादनयोग्यं अतः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरो निरस्तसमस्त
हेयगन्धोऽनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणमहार्णवः पुरुषोत्तमो नारायण एव निखिल
जगदेककारणं जिज्ञास्यं ब्रह्मेति स्थितम् अत एव निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादोऽपि सूत्रकारेणाभिः
श्रुतिभिर्निरस्तो वेदितव्यः पारमार्थिकमुख्येक्षणादिगुणयोगिनो जिज्ञास्यब्रह्मत्वस्थापनात् निर्वि
शेषवादे हि साक्षित्वमप्यपारमार्थिकं वेदान्तवेद्यं ब्रह्म जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातं तच्चेतनमिती
क्षतेर्नाशब्दमित्यादिभिः सूत्रैः प्रतिपादितं चेतनत्वं नाम चैतन्यगुणयोगः अत ईक्षणविरहिणः
प्रधानतुल्यत्वमेव किं च निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादे तस्य प्रकाशत्वमपि दुरुपपादं प्रकाशो
हि नाम स्वस्य च परस्य च व्यवहारयोग्यतामापादयन् वस्तुविशेषः निर्विशेषस्य वस्तुनः न ह्युभ

गात्मपरं परां परां समाप्यति अतो जीवात्मस्वरूपमेव ब्रह्मविदाप्नोतीति प्रक्रांतं ब्रह्मनदेवानंदमयस्तु यदिष्टमि
ति निश्चीयते नन्वत्र ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्यानंदमयादन्यद्ब्रह्मेति प्रतीयते नैवं पुच्छत्वस्य स्वभावविशेषेण पुच्छम ८३
विपक्षस्यैव शिरः पक्षपुच्छरूपेणावयवदिष्यते यथान्नमयो देहएव स्वस्मादतिरिक्तैः स्वावयवैरेवन स्वमेव
शिर इत्यादिना शिरः पक्षपुच्छवत्तया निदर्शितः तथानंदमयब्रह्मापि स्वस्मादनतिरिक्तैः प्रियादिभिर्दर्शि
तं तत्रावयवत्वेन रूपितानां प्रियमोदप्रमोदानंदानामाश्रयत्वात् यः स्वात्मानंदमयं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्य
ते यदि चानंदमयादन्यद्ब्रह्माभविष्यत् तस्माद्वा एतस्मादानंदमयादन्योऽन्तर आत्मा ब्रह्मेत्यपि निरदेक्ष्यत
न चैवं निर्दिश्यते एतद्ब्रह्मभवति ब्रह्मविदाप्नोति परमिति प्रक्रांतं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति लक्षण
तः सकलेतरव्यावृत्ताकारं प्रतिपाद्य तदेव तस्माद्वा एतस्मादात्मनइत्यात्मशब्देन निर्दिश्य तस्य सर्वा
तरात्मत्वेनात्मत्वं व्यंजयद्वावयमन्नमयादिष्वंतरंतरत्वात्मशब्देन निर्दिष्टान् प्राणमयादीन्व्यतिक्र
म्यानंदमयोऽन्तर आत्मानंदमय इत्यात्मशब्देन निर्दिश्यानंदमये पर्यवसाययति अत आत्मशब्देन प्रक्रांतब्रह्मानंदम ८३
य इति निश्चीयते इति ननु च ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्त्वा असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् अस्ति ब्रह्मे
ति चेद्वेद संतमेनं ततो विदुरिति ब्रह्मज्ञानाज्ञानाभ्यामात्मनः सद्भावासद्भावौ दर्शयतिनानंदमय

समाप३

अतः तस्यैव शारीरं आनंदमयस्य शारीरत्वश्रवणात् शारीरो हि शरीरसंबंधी जीवात्मा न तु
वेन जगत्कारणत्वं संभवति यादि तस्य ब्रह्मणः सत्यमित्यत्र यमन्नमयादीनन्तकम्यत्वं देवेन जगत्कारणमा
मा२ नंदमयस्तु प्रदर्शितं इति जगत्कारणं च तदेतेनेती तथेक्षणाकर्तृत्वं च सर्वेषु रस्मात् सत्यं सत्वजीवा
त्मातिरिच्यते अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तत्वमसि श्वेतकेतो इति कारणतया
निर्दिष्टस्य जीवसामानाधिकरण्यनिर्देशात् सामानाधिकरण्ये हि एकत्वमिति यादिनयरं यथा सोऽयं देव
दत्त इत्यादौ तेनाभूमिकाचस्य ऐक्यं तत्तस्य जीवस्यापरमेतदेव अतो ब्रह्मविदाप्नोतीति जीवस्याविद्या
ग्रस्तोपि निरंतरं रूपं प्राप्यत इत्युपदिश्यते यश्चि हि युक्तस्य तत्र रूपस्य लक्षणमिदमुच्यते सत्यं ज्ञानमनंतं
ब्रह्मेति तद्रूपप्राप्तिरेव हि मोक्षः न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वावसंतं न २५
पु५ प्रियाप्रिये स्पृशत इति अतो जीवस्याविद्याविनिर्मुक्तं रूपं प्राप्यत इत्यानंदमयस्तु उपदिश्यते त
थाहि शाखाचंद्रन्यायेनात्मस्वरूपं दर्शयितुमन्नमयः पुरुषस्तावत् प्रथमं शरीरं निर्दिश्य तदनन्तरं तत
स्य धारकं पंचवृत्तिं प्राणं तस्याप्यंतरं तमनः तदनंतरं तं च बुद्धिं प्राणमयो मनोमयो विज्ञानमय इति त २
त्तच्च बुद्ध्यवतारणा [illegible] यस्तु उपदिश्यान्त

श्री॰ भा॰ ९४

आनंदमयस्तु ज्ञानमयादानंदमयः प्रत्यगात्मेत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे आनंदमयोऽभ्यासात् आनंदमयः पर
मात्मा कुतः अभ्यासात् सैषानंदस्य मीमांसा भवतीत्यारभ्य यतो वाचो निवर्तन्त इत्येवमन्तेन वाक्येन
शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिशयदशाशिरस्कोऽभ्यस्यमान आनंदो न तु दुःखमिश्रपरिमितसु
खलवभागिनि जीवात्मनि संभवति निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानं सकलेतरविलक्षणं प
रमात्मानमेव स्वाश्रयमावेदयति यदाह तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनंदमय
त्यर्द इति विज्ञानमयो हि जीवो न बुद्धिमात्रं मयट्प्रत्ययेन व्यतिरेकप्रतीतेः प्राणमये त्वगत्या स्वार्थिक
स्वार्थिकत्वमानर्थिक त्वमेवेति भावः ७ ताश्रीयते इह तु तद्धेतोर्जीवस्यासंभवादानर्थक्यं स्यात् अपि च दोषोऽकृत्स्नप्रत्यगात्मानन्द एवेत्यभ्य
धीमहि प्राणमयादौ तु मयडर्थासंभवेनान्नत्वमेव वक्ष्यते कथं तर्हि विज्ञानमयविषयश्लोके
विज्ञानं यज्ञं तनुत इति केवलविज्ञानशब्देनोपादानमुपपद्यते ज्ञातुरेवात्मनः स्वरूपमपि स्वप्रका
शतया विज्ञानमित्युच्यत इति न दोषः ज्ञातैकनिरूपणीयतया ज्ञातृस्वरूपस्य स्वरूपनिरू
प[illegible]णधर्मशब्दो हि धर्मभूतेन धर्मिस्वरूपमपि प्रतिपादयति गवादिशब्दवत् कृत्यल्युटो बहु ९४
लमिति वा कर्तरि ल्युडाश्रीयते नंद्यादित्वाद्वा ल्युः नंदिग्रह इत्यादिना कर्तरि ल्युट् अत एव विज्ञा
नं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति यज्ञादिकर्तृत्वं विज्ञानस्य श्रूयते न च बुद्धिमात्रस्य कर्तृत्वं सं

ज्ञानाज्ञानाभ्यां तथानंदमयस्य प्रियमोदादिरूपेण सर्वलोकविदितस्य सद्भावेऽपि ज्ञानाशंकायुक्ता
ततोऽनानंदमयमपि कुत्रापि लोके दृष्टान्तं तस्मादानंदमयादन्यद्ब्रह्म नैवं दं पुच्छं प्रतिष्ठेति
वी पुच्छं प्रतिष्ठा पृथिवी शिरसः पुच्छे प्रतिष्ठा महः पुच्छं प्रतिष्ठा इत्येवमुक्ता तत्रैव तेनोदाहृताः सर्
वाह वै प्रजाः प्रजायन्त इत्यादयः श्लोकाः यथानन्दमयप्रतिपादनपराः अपि तन्नमयादिपु
रुषमात्रप्रतिपादनपराः एवमन्नाद्यानंदमयस्यापि मस्तु त्वेचेति श्लोको ह्यानंदमयस्य प्रतिष्ठितस्य
पुच्छस्य आनंदमयस्यैव ब्रह्मत्वे प्रियमोदादिरूपेण रूपितस्यापरिच्छिन्नानंदस्य सद्भाव ज्ञानाज्
ज्ञानशंकायुक्तैव पुच्छब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नानंदत्वमेव ब्रह्मसिद्धता शिरःप्रभृत्यवयवत्वाभावा
द्ब्रह्मणोऽनानंदमयं ब्रह्मेति चेन्न ब्रह्मणः पुच्छत्व प्रतिष्ठात्वाभावात्पुच्छमपि ब्रह्म न भवेत् अथापि
त्वापरिकल्पितस्य वस्तुनस्तस्यानन्यान्नयभूतत्वात् ब्रह्मणः पुच्छं प्रतिष्ठेति रूपणमात्रमिति चेत्त
र्हि तत्र शिरस्त्वाद्यात्मनस्यानंदमयस्य ब्रह्मणः प्रियशिरस्त्वादिरूपणं भविष्यति एवं च सत्यज्ञान
मनंतं ब्रह्मेति विकाराद्यपरिच्छिन्नवस्तुतया ज्ञातस्यास्त्वाद्यावृत्तिरानंदमयस्तु यदि ए
वे तत्तथानंदैकरसानंदरूपं ब्रह्मणो आनंदमयः इति मयट् प्राणमयः इत्याविकोद्दृष्टव्यः तस्मा
दविद्यापरिकल्पितविविधविचित्ररेखादिभेदभिन्नस्य जीवात्मनः स्वाभाविकं एकं रूपं स्वखण्डैकरस

श्री मुक्तावस्थस्यापि हि तस्य सर्गादिजगद्व्यापारासंभवो जगद्व्यापारवर्जं भोगमात्रसाम्यलिंगादित्यत्रोप
भा पादयिष्यते कारणभूतस्य ब्रह्मणो जीवस्वरूपत्वानभ्युपगमेऽनेन जीवेनात्मनानुतत्त्वमसीति सा
९५ मानाधिकरण्यनिर्देशः कथमुपपद्यत इति चेत् कथं वा निरस्तनिखिलदोषगंधस्य सत्यसंकल्प
स्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणस्य सकलभूतकारणस्य ब्रह्मणो
नानाविधानंतदुःखाकरकर्माधीनचिंतितनिमित्तादिसकलभूतजीवस्वरूपत्वं अन्यतर
स्य मिथ्यात्वेनोपपद्यत इति चेत् कस्य भोः किं हेयसंबंधस्य किं वा हेयप्रत्यनीककल्याणैकतान
स्वभावस्य हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्य ब्रह्मणो नाद्यविद्याश्रयत्वेन हेयसंबंधः मिथ्या प्रतिभा
सो मिथ्यारूप इति चेत् विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वमवि
द्याश्रयत्वेनानंतदुःखविषयमिथ्याप्रतिभासाश्रयत्वं चेति अविद्याश्रयत्वेनानंतदुःखप्रतिभासा
श्रयत्वं चैव हि हेयसंबंधः तत्संबंधित्वं तत्प्रत्यनीकत्वं च विरुद्धमेव तथापि तस्य मिथ्यात्वान्नविरुद्ध
मिति मा वोचः मिथ्याभूतमप्यपुरुषार्थ एव तन्निरसनाय सर्ववेदांताः आरभ्यंत इति चेदितिरस्तनी ९५
याऽपुरुषार्थयोगस्य हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया विरुध्यते किं च येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्ये
कविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिना निखिलजगदेककारणतां तदे

84

भवति यचेतनेषु रथि चेतनोपकरणाभ्यन्तरेषु विज्ञानमयात्मा चीनेषु तन्मयादिष्वचेतनधर्मं तंकर्तृत्वं
श्रूयते अत एवं चाचेतनमचेतनं च स्वासाधारण्येन निलयनत्वानिलयनत्वादि धर्मे विशेषैर्विभज्य
निर्दिशद्भ्यां विज्ञानं चाविज्ञानं चेति विज्ञानशब्देन तद्गुणं चेतनं वदति तथान्नमयोपि विज्ञानमयो
योविज्ञाने तिष्ठन्नित्यस्य काण्वपाठगतस्य यथा पदस्थ्याने य आत्मनि तिष्ठन्निति पर्यायतयाधीयमा
नाः माध्यंदिनाः काण्वपाठगतविज्ञानशब्दनिर्दिष्टं जीवात्मेति स्फुटीकुर्वंति विज्ञानमिति च नैसर्गिकलि
गं वक्तृत्वाभिप्रायं तदेव विज्ञानमयो जीवादन्यः परमात्मानंदमयः यद्यपि विज्ञानं तनुतेति श्लोके
ज्ञानमात्रमेवोपादीयते न ज्ञाता तथाप्यन्योन्तर आत्मा विज्ञानमय इति तदा न ज्ञातैवोपदिश्यते यथा
प्राज्ञेश्वनाः प्रज्ञावंतरस्य चक्षुःसोके केवला प्रज्ञा यादातेपि सर्वापवद्गरुपोन्नरसमयस्तपवनान्नमात्रे निर्दि
ष्टं अपि तन्नदन्नमयान्नादिकारः एतस्मादेव तद्विभाग सूत्रकारः स्वयमेव भेदव्यपदेशादित्य नन्तरमे
व वदति यत्तु तनश्चकारणत्वयानिर्दिष्टस्य यनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य तत्त्वमसीति जीवसामा
नाधिकरण्यनिर्देशान्तरगतकारणमपि जीवस्वरूपान्नातिरिच्यत इति जीवस्यैव स्वरूपं ब्रह्मविदाप्नोति
परमिति प्रक्रान्तं ब्रह्मसत्वोहाद्वित्तनेनानंदमयस्तु यदि एवं तर्हि तदृणं जीवस्य चेतनत्वे सत्यपि
तदेतनवद्रूपं प्रज्ञापयेति तत्तेजोसृजतेति स्वस्मिन्कल्पयितुं वैकानंतविचित्रसृष्टियोगान्नुपपत्तेः

श्री·
भा·
८९

एतयोरुपलक्षितनिर्विशेषवस्तुमात्रस्यैव सद्भावश्रुतिर्जातः यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञा
तं स्यादिति दृष्टान्तेन वदतोऽपि एकविज्ञानेन तद्विकारस्य ज्ञाततानिर्दिश्यते न चापि विकारस्यासत्यताभिहितेति
चेत् मृद्विकारस्य रज्जुसर्पादिवदसत्यत्वमप्रत्यक्षसिद्धमिति प्रतिज्ञातार्थसंभावनाप्रदर्शनाय यथार
सोम्येति श्रुतिसिद्धवदुपन्यासो न युज्यते नच तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानोत्पत्तेः प्राग्विकारजातस्यासत्य
ताभावाद् यत् तर्कानुगृहीतमननानुगृहीते वा प्रमाणमुपलभामहे उपमर्द्यस्तदनन्यत्वमारम्भणश
ब्दादिभ्य इत्यत्र वक्ष्यते तथा सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजो
ऽसृजतेत्यादौ हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि सन्मूलाः सोम्ये
माः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिना स्वजगतः सदात्मकतास्रुष्टेः
पूर्वकाले नामरूपविभागाग्रहणाज्जगदुपादानं सच्छब्दवाच्यस्य ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरानपेक्षत्वं
सृष्टिकाले बहुभवानन्तस्थिरत्रसरूपेण बहु स्यामित्यनन्यसाधारणः संकल्पविशेषः यथासंकल्पम
नेन विचित्रतत्त्वनाविलक्षणक्रमविशेषविशिष्टा सृष्टिः समस्तेषु चेतनेषु स्वात्मकजीवात्मप्रवेशेना
नेन नामरूपव्याकरणं स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्तूनां स्वमूलत्वं स्वायतनत्वं स्वप्रवर्त्यत्वं सेनैव जीवेन स्वप्रति ८९
ष्ठितत्वमित्यादयोऽनन्तविशेषाः शास्त्रैकसमधिगम्याः प्रतिपादिताः तत्सर्वं पितया प्रकरणान्तरेऽप्युप

95

न्तत्वद्रूपमिति सत्यसंकल्पतां च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरनवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणस्य सक
लकारणभूतस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तस्यैव ब्रह्मणः तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येनानेन तु ः त्वाश्रयजीवे
कप्रतिपादितं तदन्यथानुपपत्त्या ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वादि परिकल्पनीयमिति चेत् कृतोपपत्त
येऽननुपपत्तेर्विरुद्धं च न कल्पनीयं अपरे यमन्ये पुनरपारमार्थिकः कल्याणैकतानस्वभावतान्त
मिथ्याभूता एते वं तापत्रयाभिभूतचेतनोऽपि जीवविषयाप्रवृत्तेः पासंतत्रयत्रयाभिभूतिरेवास्यपारमार्थि
कीकल्याणैकतानस्वभावत्वभ्रांतिकल्पितः तिरोधायकमुख्यजीवत्वनि अपेतरोधायकं तिरोहीशपात्र
ब्रह्मणो निर्विशेषचिन्मात्रातिरिक्तजीवत्वतु ः विवादिके सत्यसंकल्पत्वजगत्कारणत्वकल्याणगुणत्वाद
पि मिथ्याभूतमिति कल्पनीयमिति चेत् अहो भवतो वाक्यार्थपर्यालोचनकुशलता एकविज्ञानेन सर्व श८
विज्ञानं प्रतिज्ञातं सर्वस्य मिथ्यात्वे सर्वस्य ज्ञातव्यस्याभावान्न संपद्यते यथैकविज्ञानं परमार्थविषयं
तथैव सर्वविज्ञानमपि यदि परमार्थविषयं न तदन्तर्गताना च तदा तद्धानेन सर्वविज्ञानमिति प्रतिज्ञा ते
वक्ते नहि परमार्थशुक्तिज्ञानेन तदाश्रयभूपरमार्थरजतज्ञानं भवति यथा कानकविज्ञानेन सर्व
विज्ञानप्रतिज्ञायाः अपसर्थः निर्विशेषब्रह्मात्मैव सत्यमन्यदसत्यमिति तर्हि येनाश्रुतं श्रुतं भवत्य
मतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति ... वाक्यस्यार्थः कार

श्री तदेवं वर्तमानकालविशिष्टतया प्रतिपादनात् एवमनेकधर्मदेशकालोपलक्षितस्वरूपमात्रैकं सामा
भा॰ नाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते यद्यपि नीलमित्यादावनेकपदसमुल्लोऽप्रतीयमाने विशेषणसामानाधिक ९२
८ रण्ये वैलक्षण्यं विरोधान्न प्रतिपाद्यते तथापि वाच्यार्थप्रधानाश्रयप्रतिपादनान्न लक्षणा अपि तु वि
शेषणांशस्याविवक्षामात्रं सर्वत्र सामानाधिकरण्यस्य एवं स्वभाव इति न कश्चिद्दोष इति नन्विदम
सारं सर्वेष्वेव ताको बहुपदानां वृत्तिसिद्धार्थसंसर्गविशेषमात्रप्रत्याय्यं तत्र सामानाधिकरण्ये त
तान्यपि नीलादिपदानां नैल्यादिविशिष्टएवार्थो वृत्तिसिद्धः पदान्तरार्थसंसृष्टोऽभिधीयते
86 यथा नीलमुत्पलमानयेत्युक्ते नीलिमादिविशिष्टमेवानीयते यथा च विप्राट्यो मदमुदितो मुनिग
णस्तिष्ठतीति पदद्वयावगतविशेषणविशिष्टएवार्थः प्रतीयते एवं वेदान्तवाक्येष्वपि सामाना
धिकरण्यनिर्देशेषु तत्तद्विशेषणविशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं न च विशेषणविवक्षया मितरविशि
ष्टाकारं वस्तुत्वेन विशेषितव्यं अपि तु सर्वविशेषणोपस्वरूपमेव विशेष्यं तथा हि भिन्नप्रवृत्तिनि
मित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं अन्वयेन निरूप्यावापोद्वापान्तरप्रतिपाद्याकाराद्आकारा ८७
न्तरयुक्ततया तस्यैव वस्तुनः पदान्तरप्रतिपाद्यत्वे सामानाधिकरण्यकार्यं यथा देवदत्तः श्यामो युवा
लोहिताक्षः अदीनोऽकृपणोऽनवद्य इति यत्रैकस्मिन् वस्तुनि समन्वयायोग्यं विशेषणद्वयं समानाधि

स्तथापत्त्यादिनिरस्तनिखिलदोषतासर्वज्ञतासर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वसर्वनिदंकरणाधि
पतित्वाद्यानंदादयः सकलेतरप्रमाणाविषयाः सहस्रशः श्रुतिप्रतिपादिताः एवमनन्यगोचरानंतविशेष
णविशिष्टब्रह्मपरामर्शितत्पदस्य निर्विशेषवस्तुमात्रोपदेशपरत्वमसमंजसं तेनोक्ततत्प्रति
पिपादितत्वे यदंचसंसारित्वविशिष्टजीववाचितस्यापि निर्विशेषवस्तुरूपोपस्थापनपरत्वेस्वार्थः परि
त्यक्तः स्यात् निर्विशेषप्रकाशस्वरूपस्य च वस्तुनः स्वविद्यातिरोधानेस्वरूपनाशप्रसंगादिभिर्न
ष्टमवतीति पूर्वमेवोक्तं एवंच सति समानाधिकरणप्रवृत्तयोस्तत्त्वमितिद्वयोरपि पदयोः मुख्या
र्थपरित्यागेन लक्षणा च समाश्रयणीया अपरोक्षेन समानाधिकरणप्रवृत्तानामेकार्थप्रतिपादन
परतया विशेषणांशतात्पर्यसंभवादेव विशेषणनिवृत्ते वस्तुमात्रैकत्वप्रतिपादनार्थलक्षणा
प्रसंगः यथा नीलमुत्पलमिति पदद्वयमपि विशिष्टैकार्थप्रतिपादनपरत्वेन नीलत्वोत्पलत्वरूपवि
शेषणद्वयं न विवक्षते तद्विवक्षायां हि नीलत्वविशिष्टाकारेणोत्पलत्वविशिष्टाकारस्यैकत्वप्र
तिपादनं प्रसज्यते तच्च न संभवति नहि नैल्यविशिष्टाकारेण तद्वन्नैवोत्पलपदेन विशिष्यते जाति
गुणयोरन्योन्यसमवायप्रसंगात् अतो नीलत्वोत्पलत्वोपलक्षितनवस्तुमात्रेसामानाधिकर
ण्येन प्रतिपाद्यते यथा सोयं देवदत्त इत्यादिततत्कालविप्रकृष्टदेशादिविशिष्टस्यनैकरूपेणासन्निहि

श्री
भा॰
२८

रत्वादिभिः अन्यथा प्रतीतिविरोधे सति सर्वेषां द्रव्याणां कर्मैव स्यात् देशद्वयसंबंधविरोधस्तु कालभेदेन
परिहियते । यत्तु समानाधिकरणपदाभावेनैकविशेषणविशिष्टकार्यवाचित्वं तत एवारुणयैकहा
यन्या पिंगाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यारुण्यादिविशिष्टैकहायन्या क्रयसाधनत्वं विधीयते यदुक्तं अर्थैक विधी२
त्वेऽरुणाया ऐकवाक्यादनियमः स्यादिति तत्रैव पूर्वं प्रतीयते यद्यप्यरुणयेति पदमारुण्ये विगुण
स्यापि द्रव्यप्रकारत्वेनैकस्वभावत्वात् द्रव्यपर्यन्तमेवारुण्यमात्रमभिदधाति तथाप्येकहायन्यन्वय
नियमो ह्यारुण्येन संभवति एकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र रूपायेत्यर्थद्वयविधानासंभवात् तत
आरुणयेति वाक्यं भित्वा प्रकरणविहितसर्वद्रव्यपर्यन्तमेवारुण्यमात्रमविशेषेणाभिदधाति अरु
णयेति स्त्रीलिंगनिर्देशः प्रकरणविहितसर्वलिंगकद्रव्याणां प्रदर्शनार्थः तस्मादेकहायन्यन्वये
नियमो ह्यारुण्यं न स्यादिति अत्राभिधीयते अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् अरुणये
कहायिन्यारुण्यविशिष्टद्रव्यैकहायिनीद्रव्यवाचिपदयोः सामानाधिकरण्येनार्थैकत्वसिद्धेस्समे
कहायनीद्रव्यारुण्यगुणयोररुणयेतिपदेनैव विशेषणविशेष्यभावेन संबंधितयाभिहितयोः के
याश्चैककर्मान्वयाविरोधादारुण्यं क्रयसाधनभूतैकहायन्यान्वयनियमः स्यात् यद्येकहायन्या २८
क्रयसंबंधवदारुण्यमसंबंधो वाक्याववसेयः स्यात् तदा वाक्यस्यार्थद्वयविधानं स्यात् न चेत्तदस्ति प्र

करणपदनिर्दिष्टेन ज्ञाप्यत्वमनन्तरत्वेदं सर्वत्र चानुगमाभाष्यीयते यथा गौर्वाहीकरति नीलोत्पलादिषु न विशेष
णाद्यन्वयानुपपत्तिविरोधादेकमेवाभयविशिष्टं प्रतिपाद्यते अथ मन्नय एकविशेषणप्रतिसंबंधित्वेन निरूप्यमा
णविशेषणान्तरप्रतिसंबंधित्वादिलक्षणमिति नीलघटपटयोरिति वेवाक्यविभक्तिनिर्देशो द्व्येकप्रतिपादनासंभवात्स
मानाधिकरणशब्दस्य न विशिष्टप्रतिपादनपरत्वं अपि तु विशेषणमात्रेण तत्स्वरूपमात्रस्य व्यक्तेः प्रति
पादनपरत्वमेवेति स्यादेतदेवं यदि विशेषणद्वयप्रतिसंबंधित्वमात्रमेवैक्यनिरूप्यात् न चैतदस्ति एक
स्मिन्नपि लघुपस्तहस्तिमशकमपि मेद्द्वयविशिष्टत्वमेव संकलनेन निरूपणाद्धि अप्रामाण्यपत्ताच्च घटादिशक्तिघ
टत्वपटत्वयोः नीलमुत्पलमित्यादिषु नन्दं डित्थकुरालितवत्स्वरूपैक्यरसत्वे [illegible]ध्वनादिवच्च विरोधो
नोपलभ्यते न केवलमविरोध एव प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन कार्यबोधकत्वरूपसमानाधिकरण्यमुपपादयन्
धर्मद्वयविशिष्टत्वं अन्यथा स्वरूपमात्रैक्ये त्वनेकपदप्रवृत्तौ निमित्ताभावात्सामानाधिकरण्यमेव न स्यात्
विशेषणानां संबंधानादरेणावस्थानस्वरूपोपलक्षणापरत्वे सत्येकेनैव वस्तूपलक्षितमित्युपलक्षणान्तरम
नर्थकमेव उपलक्षणान्तरोपलक्ष्याकारान्युपगमे तेनाकारेण सविशेषणत्वप्रसंगः सोऽयं देवदत्त इत्य
त्रापि न लक्षणगंधो विद्यते विरोधाभावाद्देशान्तरसंबंधितया तीतस्य सतिहितदेशसंबंधितया वर्तमान
त्वाविरोधात् अन्यत्वेऽपि मिति पूर्वसिद्धायां कालद्वयसंबंधितो न कस्य न गेकारूपपायेने वस्तुनः स्थि

गुणशब्दस्तद्वदसमानाधिकरणे ...
उदेद्रव्यष्वि

गुणानांद्रव्यप्रकारतैकस्वभावत्वान्द्रव्यपर्यन्ता
भिधायित्वं

हणायेनिपदेनकेवलगुणस्यैवाभिधानमिति तन्नोपपद्यते लोकवेदयोर्द्दश्यवाचिपदसमानाधिक
श्री॰ रणस्यगुणवाचिनः क्वचिदपिकेवलगुणाभिधानादर्शनात् उपात्तद्रव्यकवाक्यस्यगुणपदंकेवल
भा॰ गुणाभिधायीत्यसंगतं यदप्युक्तं दृष्टादिष्वपात्तद्रव्यकेपिगुणविशिष्टस्यैवाभिधानात् परस्प ५२
८२ रमुक्तत्वेत्रशौक्ल्यविशिष्टपटाप्रतिपत्तिरसमानविभक्तिनिर्देशात्तत्रानपुनस्तयात्तद्रव्यकवाक्ये
न तत्रैवपटस्यशुक्लोभागइत्यादिष्वसमानविभक्तिनिर्देशेपीत्यादिविशिष्टंद्रव्यं प्रतीयते य
त्पुनः क्रयस्यैकहायन्यावरुद्धत्वयारुणिम्नः क्रयान्वयोनसंभवतीतितदपिविरोधिगवैवयाः क्रय
४४ साधनत्वान्वयपत्याशौन्यरस्परान्वयःस्त्रियातीत्यप्यसंगतं भत्नायथोक्तएवार्थः तस्मात्त
मस्यादिसामानाधिकरण्येपदद्वयाभिहितविशेषणपरित्यागेनैवैकपदप्रतिपादनंवर्णितीय
त्वनाशुविशेषपरिहितानवधिकदुःखभागिनः श्रुत्यु श्रुतिमयावस्याचेतनादर्थान्तरभूतमशेषहे
यप्रत्यनीककल्याणगुणैकतानंपरमात्मानमनभ्युपगच्छतोनसंभवति अभ्युपगच्छतोपिसमा
नाधिकरणपदार्थतंयथावस्थितविशेषणविशिष्टैकवस्तुप्रतिपादनेनपरत्वासम्पदयोर्त्वंपदप्रतिपन्नसक २९
लदोषभागित्वंपरस्यप्रसज्येतइतिचेत् नैतदेवंत्वंपदेनापिजीवान्तर्यामिणः परस्यैवाभिधानात्
एतदुक्तंभवति सच्छब्दाभिहितंनिरस्तनिखिलदोषगंधंसत्यसंकल्पमिथ्याज्ञानवधिकातिशयक

रूपायेतिपदेनैवाकृतिमद्विशिष्टद्रव्यमभिहितं एकार्थनीयदसामानाधिकरण्येननस्यैकदानीत्व
मात्रमेवनाण्यतेनुपमासंबंधो विशिष्टद्वयोकामेवद्धिसामानाधिकरण्यार्थः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानाम्
शब्दानामेकार्थेवृत्तिःसामानाधिकरण्यमितिहितच्चेतां यतएवतत्क्रः पचतोभवतीत्यादिसूत्रकाण्योरे
कवाक्यतयपदस्यभवनक्रियासंबंधोहिताकूसार्थागमसंबंधपत्नुरक्तपदेनेवाभिहितः तथासंबंधिद्रव्यं
पटत्येतावन्मात्रेसामानाधिकरण्येनावसेयएवमेकेनपदेनद्रव्याभावद्रूमिवोलेनतेनपदेसमस्तेषु नष नष
तेनवाविशिष्टत्वमुपपत्त्याप्यसामानाधिकरण्येनसर्वविशेषणविशिष्टार्थएकत्रतिष्ठायविन्यातस्य
क्रियासंबंधाभिधानमविरुद्धं देवदत्तःपचतोभुवालोहितात्तःदरद्गुणस्वविशिष्टः शुक्लेनवास
सायवनिकामाधारेण नीलमुत्पलमानयगामानवशुक्लांशोभनांदी यत्रद्वेयपिकृतेनद्रोणस
मष्टाकपालंनिर्वपेत् एवमन्यत्रापेकार्थस्याप्याख्यातोमंक्षीतालीति एवदङ्कंभवति यथाकादेः
स्थास्यामोदनंपचेदित्यनेककारकविशिष्टैकाक्रियामुपपत्स्यतीयत्ने तथासमानाधिकरणपद
संघाताभिहितेएकैककारकेनानाकारकमतिथतिवेलायामेवानेकविशेषणविशिष्टमुपयत्स्यति
पचेत्क्रियायामनेनीतिनकश्चिद्विरोधः त्वादिरेःसुब्बैः कार्टस्समपरिमाणंाडेयापसंपत्स्याद
नेसमर्थःयाचकःपचेदित्यादिकिति यचकतथानरूपवाक्यस्यमाणपरब्रुःकेवलाननामिधायीत्व

यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादि यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरं यः अपामंतरे
संचरन् यस्यापः शरीरमित्यारभ्य योऽक्षरमंतरे संचरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद एष सर्वभू
तांतरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इत्यादीनि सचेतनं जगत्तस्य शरीरत्वेन निर्दिश्य
तस्यात्मत्वेन परमात्मानमुपदिशंति अतश्चेतनाचेतनवाचिनोपि शब्दाः तत्तस्याप्यात्मभूतं
चेतनशरीरकं परमात्मानमेवाभिदधति यथा चेतनदेवादिसंस्थानपिंडवाचिनः शब्दास्तच्छ
रीरकजीवात्मन एव वाचकाः चत्वारः पंचदशरात्रा देवत्वं गच्छेतीत्यादिषु देवा भवंतीत्यर्थः श
रीरस्य शरीरिणं प्रति प्रकारत्वात् प्रकारवाचिनां शब्दानां प्रकारिण्येव पर्यवसानात् शरीराभिधा
यिनां शब्दानां शरीरिपर्यवसानं न्याय्यं प्रकारो हि नाम इदमित्थमिति प्रतीयमानेव स्तुनीत्थमि
ति प्रतीयमानोंऽशः तस्य तदसत्त्वे तत्त्वेन तदप्रतीतेस्तदपृथक्सत्वात् तस्मिन्नेव पर्यवसानं युक्तमिति
तस्य प्रतिपादकोपि शब्दः तस्मिन्नेव पर्यवस्यति अत एव गौरश्वो मनुष्य इत्यादिप्रकारभूताकृतिवा
चिनः शब्दाः प्रकारिणि पिंडे पर्यवस्यंतः पिंडस्यापि चेतनशरीरत्वेन तत्प्रकारत्वात् पिंडशरीरके चेतनस्या
पि परमात्मप्रकारत्वाच्च परमात्मन्येव पर्यवस्यंतीति सर्वशब्दानां परमात्मैव वाच्य इति परमात्मवाचकश
ब्देन सामानाधिकरण्यमुपलक्ष्य इतमेव ननु खंडो गौः खंडः शुक्ल इति जातिगुणवाचिनामेव पदानां इयमवा

९०

स्याण्वंशभूतं समस्तकारणमात्मानं परंब्रह्म बहुस्यामिति संकल्प्य तेजोबन्नमयं कृत्स्नं जगत्सृष्ट्वा तस्मिन्
देवादिविचित्रसंस्थानसंस्थिते जगति चेतनं जीववर्गं स्वकर्मानुरूपेण शरीरेष्वात्मतया प्रवेश्य प्रपञ्च
पञ्चत्वेकैकस्य जीवान्तरात्मतयानुप्रविश्य एवंभूतेषु स्वव्याप्येषु देवाद्याकारेषु संस्थानेषु नामरूपव्या
करोत्। एवंरूपसंघातस्यैव वस्तुत्वशब्दवाच्यत्वं चाकरोदित्यर्थः। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति
निर्देशो जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं दर्शयति। ब्रह्मात्मकत्वं च जीवस्य जीवान्तरात्मतया ब्रह्मणोऽनुप्रवेशा
दित्यवगम्यते। इदं सर्वमसृजत। यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चा
भवदित्यत्रेदं सर्वमिति निर्दिष्टचेतनाचेतनवस्तुद्वयस्य सत्त्यच्छब्दाभ्यां विज्ञानाविज्ञानशब्दाभ्यां विभज्य
निर्दिष्टस्यैव वस्तुनः अन्तर्यामिणानुप्रवेशाभिधानात्। अतएव नामरूपव्याकरणात् सर्वे च काः श
सूक्ष्मचिज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचिनः इत्यवगतमिति। किंच ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति चेतनमि
श्रप्रपंचमिदं सर्वमिति निर्दिश्य तस्य स आत्मेति श्रुतिप्रतिपादितम्। एवं च सर्वं चेतनाचेतनं जगत्तस्य श
रीरं भवति। तथा च अन्तर्यामिश्रुतिः। प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा। यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथि
व्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत
इति आरभ्य यः आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं यः आत्मानमन्तरो

श्री॰ भा॰ २२ परमात्मा पठ्यते तस्यैष एव शारीर आत्मेत्यानंदमयस्य शारीरत्वश्रवणात् जीवादन्यत्वेन संभवतीति न
वाच्यं तस्मिन्प्रकरणे सर्वत्र तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति परमात्मन एव शारीर आत्मत्वाभि
[illegible] धानात् कथं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूत इत्याकाशादेः सर्वस्य परमकारणत्वेन प्रतिज्ञातजीवव्यतिरेकस्यैकस्य ब्रह्मण आत्मत्वेन
व्यपदेशात् तत्श्रुतिविज्ञाकाकाशादीनामन्नमयपर्यंतानां तत्कार्यत्वमवगम्यते यस्य पृथिवी शरी
रं यस्यापः शरीरं यस्य तेजः शरीरं यस्य वायुः शरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्याक्षरं शरीरं यस्य मृ
त्युः शरीरं एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति सुबालश्रुत्या सर्वेषां तत्वानां प
रमात्मशरीरत्वं स्पष्टमभिधीयते अतस्तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यन्नमयस्य परमात्मैव शारीर
आत्मेत्यवगतः प्राणमयेऽप्यनुवाद॥ तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति पूर्वस्यान्नमयस्य यः शा
रीर आत्माश्रयसिद्धः परमकारणभूतः परमात्मा स एवैतस्य प्राणमयस्यापि शारीर आत्मेत्यर्थः
एवं मनोमयविज्ञानमययोर्द्रष्टव्यः आनंदमयेऽप्येवेति निर्देशः तस्यानन्यात्मकत्वदर्शयितृत्वेन २२
कथं विज्ञानमयस्यापि पूर्वोक्तया नीत्या परमात्मैव शारीर आत्मेत्यवगतः एवं सति विज्ञानमयस्य
यः शारीर आत्मा स एवानंदमयस्यापि शारीर आत्मेत्युक्ते आनंदमयस्याभ्यासावगतपरमात्मभा

वाच्यैक्ये सामानाधिकरण्यं दृष्टं द्रव्याणां द्रव्यान्तरप्रकारत्वे मत्वर्थीयप्रत्ययोऽदृष्टः यथा दण्डी कु-
ण्डलीति नैवं जातिर्वा गुणो वा द्रव्यं वा नैतेषामेकमेव सामानाधिकरण्ये प्रयोजकं अन्यान्यस्मिन् व्यभि-
चारात् तस्य कस्यचित् प्रकारतयैव सद्भावः तस्य तदपृथक्सिद्धिनियतमिति मिलद्वाचकानां श-
ब्दानां सामानाधिकरण्यविशिष्टद्रव्यवाचित्वात् धर्मान्तरविशिष्टतद्द्रव्यवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यमुप-
ते यत्र पुनः पृथक्स्थितियोग्यस्यापि तस्यैव द्रव्यस्य कदाचित् द्रव्यान्तरप्रकारत्वमभ्युपगम्यते तत्र मत्वर्थीयप्र-
त्ययनियमः तदेवं परमात्मनः शरीरतया तत्प्रकारत्वात् चिदचिद्विशिष्टजीवस्वरूपविशिष्टजीवस्व [illegible]
ति देहाद्विवेचयन् अहं त्वमित्यादि प्राह परमात्मानमेवाचष्टे इति तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्ये-
नोपसंहृतं एवं तस्य परमात्मानं प्रति जीवस्य शरीरतया हेया जीवगता धर्माः परमात्मानं न स्पृ-
शन्तीति यथा खलु शरीरगता बालत्वयुवत्वादयो धर्मा जीवं न स्पृशन्ति अतस्तत्त्वमसीति सामानाधिकर-
ण्येन त्वं हं जगत्कारणभूतं सत्यसंकल्पं सर्वकल्याणगुणाकरं निरस्तसमस्तहेयगन्धं परमात्मानमाच-
ष्टे तदिति च तमेव सशरीरकं जीवशरीरकमाचष्टे इति सामानाधिकरण्यमुख्यवृत्तं प्रकरणविरो-
धः सर्वथा त्वविरोधो ब्रह्मणि निरवद्यत्वकल्याणैकतानेऽविद्यादिदोषगन्धाभावस्य अतो जीवसामानाधि-
करण्यमपि विशेषणभूतजीवान्तर्यामितया तदुपपद्यत इति विज्ञानमयान्नीवादन्य एवानन्दमयः

श्री॰ भा॰ ५२

सद्भावाच्चानंदमयः परंब्रह्मेति यो विकारमयटो योगादेवा न्मयटो विकारार्थत्वमप्यविरोधान्न संभवति किंचो
त्तिरूपं प्राणमयादवयवपरिस्मिन्कं तत्र विकारार्थत्वासंभवात् अतस्तत्र पंचवृत्तेर्वायोः प्राणवत्तामात्रेण यथा प्राण
मयत्वं प्राणादीनामानादिभ्रूयेव स्वनिष्ठप्राणवृत्तेः प्रचुरत्वाद्वा न च प्राचुर्यार्थेऽपि मयट्प्रयोगस्य प्रोक्तिर्नास्ति अन्नम
योयज्ञः शाकटमयी यात्रेत्यादिदर्शनात् यद्वानंदप्राचुर्यमल्पदुःखसद्भावमवगमयतीति न
द्वतत् नन्वत्र चु वचे हितन्मभत्वमेव तद्धेतुरस्य सतां नावगमयति अपितु तस्याल्पत्वं निवर्तयति इत्यपस
द्भावासद्भावौ प्रमाणांतरावसेयौ इह च प्रमाणांतरेण तदभावो वगम्यते अपहतपाप्मेत्यादिना नचैवा
वदेवमस्तु अस्यानंदस्य प्रभूतत्वमस्यानंदस्याल्पत्वमपेक्षत इति उच्यते तत्र एकोमानुष आनंद इत्या
दिना जीवानंदापेक्षया ब्रह्मानंदो निरतिशयदशापन्नः प्रभूत इति यद्योक्तं जीवस्यानंदविकारत्वं संभव
तीति तदपि नोपपद्यते जीवस्य ज्ञानानंदैकगुणस्वरूपस्य केन विकारेण स्वदेवपदार्थाकारेण परि
णामः सकलश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धः संसारदशायां तत्कर्मणा ज्ञानानंदौ संकुचितावित्युपपादयि
ष्यते अतस्त्वानंदमयो जीवादन्यः परंब्रह्म इतश्च जीवादन्य आनंदमयः श्री तद्धेतुव्यपदेशाच्च श्री
को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयातीति एष एव जीवानानंदय ५२
तीति जीवानामानंदहेतुरयं व्यपदिश्यते अतस्त्वानंदयितव्याज्जीवादानंदयिताय मन्यआनंदम

वस्य परमात्मनः स्वयमेवात्मेत्यवगम्यते एवं वस्तव्यतिरिक्तं चेतनाचेतनवस्तुजातं स्वशरीरमिति
सर्वविनिरुपाधिकः शारीर आत्मा अत एवेदं परब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं शारीरकमित्यभियुक्तैरभिधी
यते अतो विज्ञानमयाज्जीवात्पर एव परमात्मानंदमयः ननु नायमानंदमयो जीवात्परो विकारवाच
स्य मयटः श्रवणात् न मयड्वैतयोरिति प्रकृत्य नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति विकारार्थे मयट् स्मर्यते
वृक्षस्यायमानंदः शारीरः ननु प्राचुर्यार्थोपि मयडस्तीति न स्वरूपवचनेन मयडिति स्मृतेः यथान्नमयो यज्ञ
इति एवं प्राचुर्यं भविष्यति नैवं अन्नमयस्तु प्रकृते विकारार्थत्वं दृष्टं अत औचित्यादस्यापि विकारार्थत्वमेव
युक्तं किंच प्राचुर्यार्थत्वेपि जीवादन्यत्वं न सिध्यति तथाहि आनंदप्राचुर्यं नाम दुःखमिश्रत्वमवर्जनीयं
आनंदस्य प्राचुर्यं दुःखस्याल्पत्वमवगमयति दुःखमिश्रत्वमेव हि जीवत्वं अत औचित्यप्राप्तविकारार्थ
त्वमेव युक्तं किंच लोकेप्याम्रमयं हिरण्मयं दारुमयमित्यादिषु वेदे च पर्णमयी जुहूः शमीमय्यः स्रुच इत्यादिषु
मयीत्येतेष्वादिषु सर्वत्र विकारार्थमयो व्याप्तत्वात् स एव प्रथममनंदमयमपि तेनेति जीवस्यैवान
न्दविकारत्वमस्त्येव तस्यास्त आनंदस्य मन्तः संसारितावस्थान विकार एवेति अतो विकारवाचिनो
मयटः श्रवणादानंदमयो जीवादनतिरिक्त इति तदिदमनुभाष्य परिहरति श्री विकारप्रा
इति चेन्ना [illegible] किंन वयमानंदमयप्राचुर्यात्प्राचुर्यार्थे मयटं वद

तेनवात्र एतदुक्तं भवति शन्तद्युतितिर [illegible] नास्त्क्रमेणाभ्यस्यमानस्यानंदस्य जीवाश्रयत्वासंभवात्तद्वलाम

श्री वर्त्तित्वविपृषोदरादित्वात् पदपञ्चकस्य वचस्यपञ्चकस्य लोपं कृत्वा अशुभ्यादित्वाद्विपश्चिच्छब्दः । यद्यपि मन्द
स्यापि विपश्चित्त्वं संभवति तथापि न पेवात्मनः संसारदशायामविपश्चित्त्वमप्यस्तीति निरुपाधिकं विपश्चि
भा· त्त्वेनोपपद्यते निर्विशेषचिन्मात्रतापन्नस्य ब्रह्मणः स्वविविधदर्शनासंभवात् अतो विपश्चित्त्वं न संभवतीति
५३ न केनापि प्रमाणेन निर्विशेषं वस्तु प्रतिपाद्यत इति पूर्वमेवोक्तं यतो वाचो निवर्तन्त इति चेत् । किं यदि च
न५ वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणो निवृत्तिमभिदधीत ततो निर्विशेषतावक्तव्यतो वगस्यते शक्नुयात् । अपितु वाङ्मनस
योस्तत्राप्रमाणतां वदेत् । तत्र च सति तस्य तुच्छत्वमेवापद्यते । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यारभ्य ब्रह्मणो विपश्चित्त्वं जग
त्कारणत्वमानंदैकतानत्वमिति राज्ञान्नत्वानंदयितृत्वं कामादेव विचित्रात्मकस्य जगतः सृष्टत्वं सृष्टस्य
जीवेनानुप्रवेशात्त्वदात्मकत्वं भयाभयहेतुत्वं वाय्वादित्यादीनां प्रशास्तृत्वं शतगुणितोत्तरक्रमेण निरतिश
यानंदत्वमन्यच्चानेकं प्रतिपाद्य वाङ्मनसयोर्ब्रह्मणः प्रवृत्त्यभावेन निष्प्रमाणकेवलमेव स्यादिति भ्रान्त
जल्पितं । यतो वाचो निवर्तन्त इति पञ्चम्या निर्दिष्टमपर्यमानंदं ब्रह्मणो विद्वानिति आनंदशब्देन प्रतिनिर्दि
श्यतस्य ब्रह्मसंबंधित्वं ब्रह्मणः इति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रतिपाद्यते वाङ्मनसगोचरं विद्वानिति तदे ५३
वमस्मिन्नपरं ब्राह्मं जरद्गवादिवाक्यवदनर्थकं वाक्यं न तु ग्रीन चस्मात् । अतः शतगुणितोत्तरक्र
मेण ब्रह्मानंदस्यातिशयिततावल्कं उपन्यस्य तस्य यत्ताभावादेव वाङ्मनसयोः ततो निवृत्तिर्यतो वा

यः परमात्मेति विज्ञायते आनंदमय एवात्मानंदरूपो ह्येनो च्यत इति चानंतरमेवोच्यते एतस्य जीवात्मन
८२ आनंदमयः श्री आनंदवल्लिसूत्रविवरणीयते श्री सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति मंत्रवर्णोदितब्रह्मैवानंदमय इति
गीयते तज्जीवस्वरूपादन्यत्परं ब्रह्म तथाहि ब्रह्मविदाप्नोति परमिति जीवस्य प्राप्यतया ब्रह्मनिर्दि
ष्टं तदेषाभ्युक्तेति तदृचाभिन्नत्वीकृत्य पश्यति आप्यतया परिगृह्य ब्रह्मणोवाप्येत्वमिति मा भूदाशंकेत्यस्या
ऽप्यर्थे शास्त्रमनेनानंदेन प्रतिक्रियत इत्यर्थः जीवस्योपासकस्य प्राप्यं ब्रह्म तस्माद्धि लक्षणमेव अनंतरं खलु
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यारभ्यानंतरानंतरैर्ब्रह्मलक्षणैर्नैव मन्नेदं विशदीक्रियते अतो जी
वादन्य आनंदमयः अन्नाद्यं यथा उपासकात्प्राप्यस्याभेदेन भवितव्यं तथापि न वस्तुनः जीवात्मा वे ३
र्विकं ब्रह्म किंतु तस्यैवोपासकस्य निरतिशयानंदं निर्विशेषविज्ञानैकरसमद्वयं स्वरूपं तदेव सत्यज्ञान
मनंतं ब्रह्मेति मंत्रेण विशोध्यते तदेव यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति वाङ्मनसयोरगोचरं तथापि
विषयमिति तात्पर्यं अतस्तदेवमांत्रवर्णिकमिति तस्मादन्यतिरिक्त आनंदमय इति अत उत्तरं पठति
श्री नेतरोऽनुपपत्तेः श्री परमात्मन इतरो जीवशब्दाभिलप्योऽत्मनाऽवस्थापि न भवति मायावर्णितः कु
तः अनुपपत्तेः तथाविधस्यात्मनो निरुपाधिकविपश्चित्त्वानुपपत्तेः इदमेव हि निरुपाधिकं विप
श्चित्त्वं सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सत्यसंकल्पस्य दर्शितेन तत्कर्तृत्वेन प्रतिपद्यते विविधं यदुपपत्तिं तद्वि

श्री भा० ९५

नेदयाहेनानंदमय एव व्यपदिश्यते यथा विज्ञानवाहेन विज्ञानमयः अतएवानंदं ब्रह्मणो विद्वानिति
व्यतिरेकनिर्देशः अतएवैतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीति फलनिर्देशश्च उत्तरवेदान्तवाक्ये भृ
गुवल्ल्यां कोशान्नमयादीनामन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् मनो ब्रह्मेति व्यजानात्
विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानादिति प्रतिपादनात् आनंदो ब्रह्मेत्यस्यानंदमयस्यैव प्रतिपादनमिति विज्ञाय
ते तत एवमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्युपसंहृते अतः प्रधानशब्दाभिलप्यादर्थान्तरभूत
स्यापरस्य ब्रह्मणो जीवशब्दाभिलपनीयादपि वस्तुनोऽर्थान्तरत्वं सिद्धं यद्यपि मंदगुणानां जीवानां
कामान्नगतस्पृष्टिः श्रुतिशायितानंदयोगो भयाभयहेतुत्वमित्यादि न संभवति तथापि विलक्षणपुण्य
नामादित्यैश्वर्यप्रजापतिप्रभृतीनां संभवत्येवेतीमामाशंकां निराकरोति श्री अंतस्तद्धर्मोपदेशात्
श्री इदमामनंति छांदोग्ये य एषोंऽतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेशः आ
प्रणखात्सर्व एव सुवर्णः तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्म
भ्यः उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद तस्य ऋक् च साम च गेष्णौ इत्यधिदैवतं अथाध्यात्मं
अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैव ऋक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यद
मुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नामेति तत्र संदिह्यते किमयमक्ष्यादित्यमण्डलान्तर्व ९५
र्ती पुरुषः पुण्योपचयनिमित्तैश्वर्य आदित्यादिशब्दाभिलप्यो जीव एव उत तद्व्यतिरिक्तः प

निःशेषं तैतरुच्यते एवमियत्तारहितं ब्रह्मण आनंदं विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति न बिभेतीत्युच्यते किं चास्य सांशत्वात्
कस्यचिदंशितः सोऽकामयतेत्यारभ्य बहु स्यामात्मसंकल्पाच्चेदं जगज्जन्मस्थितिलयादेरात्मत्वादे
र्भुक्तात्मस्वरूपादन्यत्वं तस्य स्पष्टमेव अतस्त्रैमयावस्थात्मनोऽन्य आनंदमयः श्रीभेदव्यपदेशा
च्च तस्माद्वा एतस्माद्वा आत्मनस्त्वारस्य मांत्रवर्णिकब्रह्मत्वं ... अन्नप्राणमनोमयरूपजीवादन्यस्य
भेदं व्यपदिशति तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनंदमय इति अतो जीवाभेदव्यपदे
शाच्चायं मांत्रवर्णिक आनंदमयोऽन्य एवेति विज्ञायते तस्य जीवादन्यः श्रीकामाच्च नानुमानापेक्षा
श्री जीवस्यापि प्रधानस्य जगत्कारणत्वे सर्वज्ञानीयानुमानिकप्रधानादिशब्दाभिधेयाविद्वत्त
संसारी चेतनो नो चेद्धिरण्यगर्भादीनां कारणत्वं इह च सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुत्विस्तंसर्गा
दर्शि वहितत्वात्कामादेव विचित्रचिदचिज्जगतः सृष्टिः इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचेत्याम्नायते अतोऽस्यानं
जप दमयस्य जगत्कर्तृत्वेनानुमानिकापि द्रव्यसंसार्यपेक्षा प्रतीयते अतस्त्व जीवादन्य आनंदमयः ३
तस्य श्री अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति श्री अस्मिन्नानंदमयेऽस्य च जीवस्य तद्योगं आनंदयोगं
शास्ति शास्त्रं रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनंदी भवतीति रसशब्दाभिधेयानंदमयलाभादयं जीवप्र
त्यभिलषनी यथानंदी भवतीत्युच्यमाने यन्लाभादानंदी भवति स तत एवेत्यनुज्ञानतः कोह्येवान्यात्
कः प्राण्यात् एवमानंदमयः ... आनंदे ब्रह्मेत्यादिषु

श्री
भा०
९५

हतपाप्मत्वं हि अपहतकर्मत्वं कर्मवश्यतागन्धरहितत्वं तद्धर्मः कर्माधीनसुखभागित्वेन कर्मवश्या हि
जीवाः अतोऽपहतपाप्मत्वं जीवाद्व्यावृत्तस्य परमात्मन एव धर्मः तत्स्वैकस्वरूपोपाधिकं लोकानामी
शत्वं सत्यसंकल्पत्वादिकं सर्वभूतान्तरात्मत्वं चास्यैव धर्मः यथाह एष आत्मापहतपाप्मा विजरो वि
मृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति तथा एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपा
प्मा दिव्यो देव एको नारायण इति सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यपि सत्यसंकल्पत्वपूर्वकं समस्तवि
श्वचिदचित्सृष्टियोगानिरुपाधिकभयाभयदेतृत्वं वा ज्ञानस्य परिमितत्वकृतपरिच्छेदरहितानवधि
कातिशयानन्दयोगश्चेत्यादयो कर्मसंपाद्याः स्वाभाविकाः धर्माः जीवस्य न संभवन्ति यत्तु शरीर
संबन्धाज्जीवानां तिरोहितमुक्तं तदयुक्तं नहि अशरीरत्वं कर्मवश्यतां साधयति सत्यसंकल्पस्येच्छो
पाधिशरीरसंबन्धसंभवात् अपि च शरीरं नाम त्रिगुणात्मकप्रकृतिपरिणामरूपं तत्संबन्धा
तः तत्तद्बन्धस्यापहतपाप्मनः सत्यसंकल्पस्य पुरुषस्येच्छया न संभवति अपुरुषार्थत्वात् कर्मव
श्यस्य तु स्वस्वरूपानभिज्ञस्य कर्मानुगुणफलभोगार्थानि कृतोऽपि तत्संबन्धोऽवर्जनीय इति
स्यादेतदेवं यदि त्रिगुणमयप्राकृतोऽस्य देहः स्यात् स तु स्वाभिमतस्वानुरूपोऽप्राकृत एवेति सर्व ९५
मुपपन्नं एतदुक्तं भवति परस्यैव ब्रह्मणो निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपतया

रमात्मेति किं युक्तं उपचितपुण्यो जीव एवेति कुतः सशरीरत्वप्रसङ्गात् शरीरसंबन्धो हि जीवानामेव संभवति कर्मानुगुणप्रियाप्रियभोगायतने शरीरसंबन्धः अत एव हि कर्मसंबन्धरहितस्य मोक्षस्य प्राप्यत्वं अशरीरत्वेनोच्यते न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति संभवति च पुण्यातिशयात् ज्ञानाधिक्यात् जगदाधिपत्यं च अत एव लोककामेशत्वादि न दोषोपपद्यते नन्वेवं चोद्यास्यत्वं च फलदायित्वं च पापनयराकरत्वेन भावेनापि योगितं च मन्त्रेषु श्रूयते उपचितपुण्याः केचित् ज्ञानानन्दयात्मादिभिरधिकतं इष्यन्ते ततश्च सिद्धोपवादयस्तु रा:६
तस्मादेवात्मत्वश्रवणात् अतो ब्रह्मादिषु अन्यतम एव एकस्मिन् कल्पे उपचितपुण्यविशेषो हि उपभुतेभ्य ऐश्वर्यः जगत्सृष्ट्याद्यधिकारीति जगत्कारणत्वं जगदन्तरात्मत्वादि वाक्यमस्मिन्नेवोपचितपुण्यविशेषे सर्वज्ञे सर्वशक्तौ वर्तते अतोऽनतिरिक्तः परमात्मा नाम कश्चिदस्ति एवं च सत्यसंकल्पत्वमनन्यसमत्वं सर्वेश्वरत्वादयो जीवान्तरस्य एव सन्तु रूपाभिप्राया भवेति मोक्षशास्त्रमपि तत्स्वरूपतत्प्राप्त्युपायोपदेशपराण्येवेत्यवशाने विधीयते अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् अन्तरादित्ये अन्तरक्षिणि च यः पुरुषः प्रतीयते स जीवादन्यः परमात्मैव कुतः तद्धर्मोपदेशात् जीवेष्वसंभवन्तस्तस्मैव परमात्मनो धर्मो अपहतपाप्मत्वादिः सर्वभूतेभ्यः पाप्मभ्य उदित इति उपदिश्यते अय उद्गतपाप्मा

श्री
भा°
२६

त्मनः प्राकृतदेहग्रहणं न प्राकृतदेहयद्देहसंबंधं न तत्कृतकर्मबंधनात्संबंधं च प्रतिविध्य कल्याणगुण
तकल्याणरूपं च वदति तदिदं स्वाभाविकमेव रूपमसुयात्मकानुग्रहेण तत्प्रतिपं नमणाकारं देव
मनुष्यादिसंस्थानं करोति स्वेच्छयैव परमकारुणिको भगवान् तदिदमाह प्रकृतिः अजायमानो
बहुधा विजायत इति सर्वात्मना भवोपि सन् तथा आत्मना नामीश्वरोपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय
संभवाम्यात्ममायया परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुःकृतामिति साधवो मुपाद्य कास्तत्परि
त्राणमेवोद्देश्यं आनुषंगिको दुःकृतां विनाशः संकल्पमात्रेण विनाशयपते: प्रकृतिं स्वामिति
प्रकृतिः स्वभावः स्वमेव स्वभावमास्थाय न संसारिणां स्वभावमित्यर्थः आत्ममाययेति स्वसंकल्प
रूपेण ज्ञानेनेत्यर्थः मायावयुनं ज्ञानमिति ज्ञानपर्यायमपि माया शब्दं नैघंटुका अधीयते
आह च भगवान् पराशरः समस्ताः शक्तयश्चैताः नृप यत्र प्रतिष्ठिताः तद्विश्वरूपवैरूप्यं रूप
मन्यद्धरेर्महत् समस्तशक्तिरूपाणि तत्करोति जनेश्वरः देवतिर्यङ्मनुष्याख्यचेष्टावंति स्व
लीलया जगतामुपकाराय न सा कर्मनिमित्तजेति अस्यावतारस्याप्राकृतत्वमुच्यते म
हाभारतेपि न भूतसंघसंस्थानो देहोस्य परमात्मन इति अतः परस्यैव ब्रह्मणः एवं रूपत्वादय
मपि तस्यैव धर्मः अतश्चादित्यमण्डलाद्यधिकरणादित्यजीवव्यतिरिक्तः परमात्मैव स्रो मेद

सकलेतरविलक्षणस्वाभाविकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणाश्च सन्ति तद्देवता
भिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यदिव्याद्भुतनित्यनिरवद्यनिरतिशयौज्ज्वल्यसौगन्ध्यसौन्दर्यसौकुमार्य
लावण्ययौवनाद्यनन्तकल्याणगुणगणनिधिदिव्यरूपमपि स्वाभाविकमस्ति तद्देवोपासकानुग्र
हेण तन्मूर्तिपञ्चकरूपमसौ स्थानं करोति अपारकारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्यजलनिधिनिरस्त
निखिलहेयगन्धो यस्त्वयाप्यपरमात्मा परब्रह्मपुरुषोत्तमो नारायण इति यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते सदेव सोम्येदमग्र आसीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदेको ह वै नारायण आसीन्न ब्र
ह्मा नेशानः इत्यादिषु निखिलजगदेककारणतयावगतस्य परस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म वि
ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिषु एवंभूतस्वरूपमिति व्यवगम्यते निर्गुणं निरञ्जनमपहतपाप्मा विजरो वि
मृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न
तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च तमीश्व
राणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनि
ता न चाधिपः सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते वेदाहमेतं पुरुषं
महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीत्यादिषु परस्य ब्र

इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति आकाशो ह्येवैभ्यो ज्या-
श्री
भ्यो ज्यायानाकाशः परायणमिति तत्र संदेहः किं प्रसिद्धाकाश एव वा आकाशशब्देनाभिधीयते उतोक्त-
भा २१
लक्षणमेव ब्रह्मेति किं प्राप्तं प्रसिद्धाकाश इति कुतः शब्देन समधिगम्यत्वस्तनिपरे वार्थो व्युत्पत्तिसिद्धः
शब्देन प्रतीयते स एव ग्रहीतव्यः अतः प्रसिद्धाकाश एव चराचरभूतजातस्य कृत्स्नस्य कारणं अतस्त-
स्मादनतिरिक्तवस्तु ननु श्रुतिपूर्वकस्य स्यादित्यभिरुचेतनाज्ञेया वायुतिरिक्तब्रह्मण्युक्ते मुक्तं वितत्
न यथा हि यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद्ब्रह्मेत्युक्ते कुत इमानि भूतानि जायन्त इत्यादि विशेषाकांक्षा-
यां सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इत्यादिना विशेषप्रतीतेर्जगज्जन्मादिकारण-
96
माकाश एवेति निश्चिते सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिषु सदादिशब्दाः साधारणाः आकाशस्तमेव
विशेषमाकाशमभिदधति आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिषु परिज्ञातमशब्दस्तत्रैव वर्तते
तस्यापि हि चेतनैकान्तत्वं न संभवति यथा सदात्मको यदस्ति आप्नोतीति आत्मा इति व्युत्पत्त्या ततरा-
माकाशोऽप्यात्मशब्दो वर्तते अत एवमाकाश एव कारणं ब्रह्मेति निश्चिते सति ईक्षणादयस्तदेवगुणा
गौणा वर्णनीयाः यदि हि साधारणशब्दैरेव सदादिभिः कारणमभ्यधायिष्यत तदा ईक्षणादयो- २१
तरोधेन चेतनविशेषस्यैव कारणत्वमिति निरदेक्ष्यत आकाशशब्देन तु विशेष एव निश्चितः इति ना

ब्रवेदेवमाम्नायः षष्ठी आदित्यादिजीवेभ्यो भेदो व्यपदिश्यते अस्य परमात्मनः य आदित्ये तिष्ठन्
आदित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयति य आत्मनि तिष्ठन्
आत्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं
न वेद यो मृत्युमन्तरे संचरन् यस्य मृत्युः शरीरं यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा
दिव्यो देव एको नारायण इति चाप्यपहतपाप्मनः परमात्मनः सर्वान् जीवान् शरीरत्वेन व्यपदि
श्यतेऽपि मन्त्रस्तत्त्वेनैनं व्यपदिशति अतः सर्वेभ्य एवादित्यादिजीवेभ्योऽन्य एव परमात्मेति
सिद्धं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति जगत्कारणत्वेनावगम्यते किं तज्जगत्कारणमित्य
पेक्षायां सदेव सोम्येदमग्र आसीत् तत्तेजोऽसृजत आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् स इमाँल्लो
कानसृजत तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति साधारणो यः शब्दो जगत्कारणे निर्दिष्टे
२आ देवताविशेषं नेदं विशेषणरूपविशेषार्थस्वभावात्प्रधानदेवतादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मेत्युक्ते इ
दानीमाकाशादिविशेषशब्दैर्निर्दिष्टजगत्कारणं तद्यादि वा देवता आकाशादिशब्दाभिधेयं तत्प्रति
ह्नविरचितत्रवुमान्त्रविस्तरमुक्तोत्तणामेव ब्रह्मेति शब्दतिपादने आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादिना प्र
दर्श्यते षष्ठी [illegible] प्रतीतिरित्याकाश

श्री॰ भा॰ ९८ प्रसिद्धवन्निर्देशात् प्रसिद्धवन्निर्देशो हि प्रमाणान्तरप्राप्तिमपेक्षते प्रमाणान्तराणि च सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्ये
वमादिवाक्यानि तानि च यथोदितप्रकारेणैव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीति तत्प्रतीत्या हि तत्र आकाशशब्देन प्रसिद्धव
न्निर्दिश्यते संभवति च परस्य ब्रह्मणः प्रकाशकत्वादाकाशशब्दाभिधेयत्वं आकाशते आकाशयति चेति
किं चानेनाकाशशब्देन विशेषसमर्पणात् तमेनापि चेतनांशं प्रत्यसंभावितकारणभावं चेतनविशेषमपि म८
दधानेन तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेतीत्यादिवाक्यशेषावधारितसार्वज्ञ
सत्यसंकल्पादिविशिष्टार्थप्रतिपादनसमर्थवाक्यार्थान्यथाकरणं न प्रमाणपदवीमधिरोहति
एवमपूर्वानं तविशेषणविशिष्टार्थप्रतिपादनसमर्थानेकवाक्यगतिसामान्यं चैकेनाच्चवादरू
पेणान्यथाकर्तुं न शक्यते यत्रात्मशब्दप्रत्ययेनानेकान्तो न संभवति सदात्मको यदः इत्यादिसूदर्शनादित्य
तं तत्रोच्यते यद्यपि चेतनादन्यत्रापि क्वचिदात्मशब्दः प्रयुज्यते तथापि शरीरप्रतिसंबन्धिन्यात्मशब्दप्र
प्रयोगप्राचुर्यादात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदात्मन आकाशः संभूत इत्यादिषु शरीरप्रतिसंबंधी चेतन
एव प्रतीयते यथा गोशब्दस्यानेकार्थवाचित्वेपि प्रयोगप्राचुर्यात् सास्नादिमानेव स्वतः प्रतीयते अयं ९८
न प्रतीतिस्कन्तजदसाधारणनिर्देशापेक्षा तथा स्वतः शरीरप्रतिसंबंधिचेतनाभिधानमेवम
ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिततत्त्वाकाशोऽप्येवं स्थिरीकुर्वंति एवं

ध्यत्वाभाव्यान्निर्गुणत्वान्नेति तथा नित्यत्वम् आकाशस्य संभवतः इत्याकाशस्यापि कार्यत्वं प्रतीयते सत्यं सर्वेषामे
वाकाशवाय्वादीनां सूक्ष्मावस्था स्थूलावस्था चेति च स्यात् द्व्यमात्रिं तत्राकाशस्य सूक्ष्मावस्था कारणं स्थूला
वस्थात्तु कार्यं आत्मनः आकाशः संभूत इति यस्मादेव सूक्ष्मात्स्यात्तत्वं स्थूलरूपः संभूत इत्यर्थः स
र्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त इति सर्वस्य जगतस्त्वाकाशादेव प्रभवाप्ययादिश्रव
णात्केवलं तत्कारणत्वं ब्रह्मेति निश्चितं यत एव प्रसिद्धाकाशादन्यतिरिक्तं ब्रह्म अत एव यदेव आकाशानं
दो न स्यात् आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहितेति ते यदन्तरा तद्ब्रह्मादिनिर्देशोप्युपपन्नः अतः प्रसिद्धाकाशादन्यतिरि
क्तं ब्रह्मैवेदं आकाशपदवाच्यम् यो आकाशस्तल्लिङ्गात् यो आकाशशब्दाभिधेयप्रसिद्धाकाशादचेतनादर्थान्तरभू
तोयचोक्तलक्षणः परमात्मैव कुतः तल्लिङ्गात् निखिलजगदेककारणत्वं सर्वस्मात्ज्यायस्त्व परायणत्वमि
त्यादीनि परमात्मलिंगान्युपलभ्यन्ते निखिलकारणत्वं प्रविष्टस्य तु प्रसिद्धाकाशशब्दाभिधेयस्य नोप
पद्यते चेतनवस्तुनस्तत्कार्यत्वासंभवात् परायणत्वं च चेतनानां परमप्राप्यत्वं तच्चाचेतनस्य हेयस्य स
कलपुरुषार्थविरोधिनो न संभवति सर्वस्मात्ज्यायस्त्वं च निरुपाधिकं सर्वैः कल्याणगुणैस्सर्वेभ्यो नि
रतिशयोत्कर्षः तदप्यचितो नोपपद्यते यदुक्तं जगत्कारणविशेषाकांक्षायाम् आकाशशब्दे न विशेषसमर्प्य
णा इत्युक्तं तन [illegible] काशादेव समुत्पद्यन्त इति

श्री
भा
९९

यते छांदोग्ये अथयदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं
वावतद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिरिति श्रूयते किमयं ज्योतिश्शब्दनिर्दिष्टो निरतिशयदीप्तियुक्तो
ऽर्थः प्रसिद्धमादित्यादिज्योतिरेव कारणभूतं ब्रह्म उत समस्तचिदचिद्वस्तुजातविसजातीयः समस्तका
रणभूतोऽखिलतया सर्वज्ञः सत्यसंकल्पः पुरुषोत्तम इति किं युक्तं प्रसिद्धमेव ज्योतिरिति कुतः प्रसिद्ध
वन्निर्देशो ह्याकाशप्राणादिवत्तद्वाक्ये परमात्मव्याप्तलिंगादिशोभादर्शनात् परमपुरुषप्रत्यभि
ज्ञानासंभवात् कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशात् प्रसिद्धमेव ज्योतिः कारणत्वव्याप्तमिति प्राप्ते दीप्तियो ,
गाज्जगत्कारणं ब्रह्मैवेत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे ज्यो ज्योतिश्चरणाभिधानात् ज्यो द्युसंबंधितया निर्दिष्टं निर
तिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परमपुरुष एव कुतः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्यैव
द्युसंबंधिनः चरणत्वेन सर्वभूतानामभिधानात् एतदुक्तं भवति यद्यपि अथ यदतः परो दिवो ज्योति
र्दीप्यत इत्यस्मिन् वाक्ये परमपुरुषासाधारणलिंगं नोपलभ्यते तथापि पूर्ववाक्ये द्युसंबंधितया पर
मपुरुषनिर्देशादिदमपि द्युसंबंधि ज्योतिस्स एवेति प्रत्यभिज्ञायत इति कौक्षेयज्योतिषैक्योपदेशाच्च
फलाय तदात्मकत्वानुसंधानविधिरिति न कश्चिद्दोषः कौक्षेयज्योतिषस्तदात्मकत्वेन भगवता ह्य ९९
यमेवोक्तः अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रित इति छंदोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्प

वाक्यशेषावधारितानन्यसाधारणानेकाश्चर्यविशिष्टं निखिलजगदेककारणं सदेव सोम्येदमग्र आ-
सीदित्यादिवाक्यसिद्धं ब्रह्मैवाकाशशब्देन प्रसिद्धवत्सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्येन निर्दि-
श्यत इति सिद्धं ॥ श्री ॥ अतएव प्राणः ॥ श्री ॥ इदमाम्नायते छांदोग्ये प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ते-
ति प्रस्तुत्य कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविश-
न्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यदिति ॥ अ-
त्र प्राणशब्दोप्याकाशशब्दवत्प्रसिद्धप्राणव्यतिरिक्ते परस्मिन्नेव ब्रह्मणि वर्तते तदसाधारणनि-
खिलजगत्प्रवेशनिःक्रमणादिलिंगात्प्रसिद्धवन्निर्दिष्टात्। अधिकाशंका तु कृत्स्नभूतजातस्य
प्राणाधीनस्थितिप्रवृत्त्यादिदर्शनात्प्रसिद्ध एव प्राणो जगत्कारणतया निर्दिश्यत इति। परिहा-
रस्तु शिलाकाष्ठादिष्वचेतनेषु चेतनत्वे च तदभावात् सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति परं ब्रह्मैव प्राण-
शब्देनाभिधीयते अतः प्रसिद्धाकाशप्राणादेरन्यदेव निखिलजगदेककारणमपहतपाप्मत्वस-
र्वज्ञत्वसत्यसंकल्पत्वाद्यनंतकल्याणगुणगणं परं ब्रह्मैवाकाशप्राणादिशब्दाभिधेयमिति सिद्धं
अतः परं जगत्कारणत्वव्याप्तेन केनापि निरतिशयोत्कृष्टगुणेन ज्योतिरिन्द्रादिशब्दैर्यत्तत्प्र-
सिद्धैरप्यभिधीयमानं परं ब्रह्मैवेति निरूप्यते ॥ श्री ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ श्री ॥ इत्यादि इदमाम्ना

प्राणमेवाभिसंविशंति प्राणमभ्युज्जिहत

श्री२

श्री॰
भा॰
१००

ऽस्य भावे केनचित्संनिहितायां विरोधात् यथा वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति तस्मात्परमपुरु
ष एव निरतिशयतेजस्को दिवः परो ज्योतिर्दीप्यत इति प्रतिपाद्यते एतावानस्य महिमा अतो ज्यायां
श्च पुरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति प्रतिपादितस्य च तस्य परमपुरुषस्य वे
दाहमेतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे इत्यत्राभिहिताप्राकृतरूपस्य तेजोऽप्राकृतमिति
तद्रूपमप्येवं ज्योतिःशब्दाभिधेयं यतो निरवद्यं निरतिशयदीप्तियुक्तं ज्योतिः परब्रह्मणि यं प्रसिद्ध
वन्निर्दिष्टं परमपुरुष एवेत्युक्तं इदानीं कारणत्वाशास्त्रतत्वप्राप्युपायतयोपास्यत्वेन श्रुतं इन्द्रप्रा
णशब्दाभिधेयोऽपि परमपुरुष एवेत्याह । प्राणस्तथानुगमात् । कौषीतकीब्राह्मणे प्रतर्दन
विद्यायां प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं वृणीष्वे
ति वक्तारं इन्द्रं प्रति त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इति प्रतर्दनोक्तः स होवाच प्राणो
ऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्वेति श्रूयते तत्र संशयः किमयं हिततमोपासनकर्मतया
इन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टो जीव एव उत तदतिरिक्तः परमात्मेति किं युक्तं जीव एवेति कुतः इन्द्रशब्दस्य
जीव एव प्रसिद्धेः तत्समानाधिकरणस्य प्राणशब्दस्यापि तत्रैव वृत्तेः अयमिन्द्राभिधानो हि जीवः १००
प्रतर्दनेन त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इत्युक्तः मामुपास्स्वेति स्वात्मोपासनं हि

हिततमत्वेनो
पदिष्टवान् २

९९

णनिगमात्तथाहिदर्शनं सू० पूर्वस्मिन्वाक्ये गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्याख्यं छंदोभिधीयते न तेन
दृचाभ्युक्तमित्युदाहृतायां तावानस्य महिमा इत्यस्यामृचोपि छंदोविषयत्वान्न परमपुरुषा
भिधानमिति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगमात् तथा गायत्रीशब्देन छंदोमात्रमभिधीयते छंदोमा
त्रस्य सर्वात्मकत्वानुपपत्तेः अपितु ब्रह्मण एव गायत्रीचेतोर्पणमभिहितमिति गम्यते ब्रह्मणो गायत्री
मात्रसादृश्यानुसंधानफलायोपदिश्यते तस्य षड्विधं भवति च पादोस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी
ति चतुष्पद्ब्रह्म तच्चतुष्पदायाः गायत्र्याः सादृश्यं चतुष्पदा च गायत्री क्वचिन्न दृश्यते तथा
इंद्रः प्राचीपतिर्वृत्रेण पीडितः इत्यत्र च नामत्वासमन्तसादितिरिति तथान्यत्रापि सादृश्यमात्रेण छं
दोभिधायी शब्दोऽन्यार्थे प्रयुज्यमानो दृश्यते यथा संवर्गविद्यायां ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्त पा५
न्तत्पारभ्य सैषा विराडन्नादिरुच्यते इतश्च गायत्रीशब्देन ब्रह्मैवाभिधीयते सू० भूतादिपादव्यप
देशोपपत्तेश्चैवं सू० भूतपृथिवीशरीरहृदयानि निर्दिश्य सैषा चतुष्पदेति व्यपदेशो ब्रह्मण एव
गायत्रीशब्दाभिधेयउपपद्यते सू० उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् सू० पूर्ववाक्ये
त्रिपादस्यामृतं दिवीति दिवोधिकरणत्वेन निर्देशात् इह च दिवस्परत्वमवधित्वेन निर्देशादुपदे
शस्य भिन्नरूपत्वेन पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र न प्रत्यभिज्ञायत इति चेन्न उभयस्मिन्नप्युपदेशे

नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव
श्री॰ भा॰ ९९ प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इति भूतमात्राशब्देनाचेतनवस्तुजातमभिधाय प्रज्ञामात्राशब्देन तदाधारत
या चेतनवर्गं चाभिधाय तस्याप्याधारतया प्रकृतं लिङ्गं प्राणशब्दाभिधेयं निर्दिश्य तमेवानंदोऽजरोऽमृ
त इत्युपदिशतीति तदेतच्चेतनाचेतनात्मककृत्स्नवस्त्वाधारत्वं जीवादर्थान्तरभूते तस्मिन्परमात्मन्येवो
पपद्यत इत्यर्थः अध्यात्मसंबंधभूमा त्वस्मिन्परमात्मासाधारणधर्मसंबंधोऽध्यात्मसंबंधः
तस्य भूमा बहुलत्वमस्मिन्प्रकरणे हि दृश्यते तथा हि प्रथमं त्वमेव वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं म
100 न्यस इति मामुपास्स्वेति च परमात्मासाधारणमोक्षसाधनोपासनकर्मत्वं प्राणशब्दनिर्दिष्टस्येन्द्रस्य
प्रतीयते तथा एष एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत इति एष एवासाधु कर्म का
रयति तं यमधो निनीषतीति सर्वस्य कर्मणः कारयितृत्वं च परमात्मधर्मः तथा तद्यथा रथस्यारे
षु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैताः भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिता
इति सर्वाधारत्वं च तस्यैव धर्मः तथा स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इत्येतेऽपि परमात्मन एव ९९
धर्माः एष लोकाधिपतिरेष सर्वेश इति च परमात्मन्येव संभवति तदेवमध्यात्मसंबंधभूम्नोऽत्र
विद्यमानत्वात्परमात्मैवात्रेन्द्रप्राणशब्दनिर्दिष्टः कथं तर्हि प्रज्ञातजीवभावस्येन्द्रस्य स्वात्मन उपा

ततश्च [illegible] त्मानं तत्त्वमाश्रुयापयेवजगत्कारणोऽपि सतस्यैवात्मत्वं तत्त्वमस्याद्युपदे
शात्तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इत्युक्तत्वात् अतः प्रसिद्धजीवभावं प्रत्येवकारणं
ब्रह्मेत्यपशंकायामभिधीयते आत्मा न पाप्मापहत इत्यादिति अयमिद्द्भासणश्च निर्दिष्टोन जीवमात्र
प्रयितजीवादर्थान्तरभूतं परं ब्रह्म सत्यः आत्मा एव श्रुत्वात्मानं दोजरो मृत्युरिती इन्द्रप्राजापत्यप्राम्भा
प्रस्तुतस्यानंदोजरामृत्युत्वात्सामान्ताधिकरणेन नान्यथागतेर्हि तथा सत्यवोपपद्यते भूयो नत्व
जरामृत्योपदेशादिति चेदुपाजीमवेप्रभवारात्मिनत्वाद्यपदेशे इत्युपाजापत्ये निर्दिष्टस्यानंदो
जरामृत्युत्वे नैकार्थ्यादपवप्यदस्यरतिलजेपपद्यते मामेवविजानीहि प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मानं
मामायुरमृतमित्युपास्वेति वक्ता हीन्द्रस्त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमित्येवमादिनात्मा एवमादिभिः प्र
ज्ञातजीवभावस्य स्वात्मन एवोपास्यतां प्रतर्दनायोपदिशति अतइत्युपक्रमे जीवविशेषस्यैव
गम्यते प्रत्यात्मानंदोजरो मृतत्वात्मादिभिरुपसंहारस्तदनुगुणतयैव वर्णनीयमिति चेत्परिहरति
प्रधानात्मसंबंधभूमात्यास्मिन आत्मनियः संबंधः सोध्यात्मसंबंधः [illegible]
[illegible] तस्यभूमात्मत्वे वाक्त्वमित्यर्थः आत्मन्याधेयतयासंवध्यमानानां
वक्तृत्वं तत्संबंधवक्तृत्वं तत्त्वास्मिन्वक्तरिपरमात्मन्येव हि संभवति तथाप्युपस्थारेणेनैभिरर्थिता

तत्संबुद्ध्यात्मन्येन्दु त्वमित्यर्थः

वां

सएवाहमवस्थितः स्रष्टाः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातनं इत्यादि अस्मिन्प्रकरणे जीववाचिभिश्शब्दैर्विदि
श्री० षोपास्याभिधायिभिश्चोपास्यभूतस्य ब्रह्मणोऽभिधाने कारणं चोद्यपूर्वकमाह श्री जीवमुख्यप्राणलिं
भा० ङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् श्री न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादित्यादौ
१०२ णत्वा छूमहन्नमहन्मुखोन्युतीनृणात्यादिकेभ्यः भापक्रेश्यादिजीवलिंगात् यावदस्मिन्शरीरे प्रा
णो वसति तावदायुः अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति मुख्यप्राणलिंगा
च्चनाभ्यामसंबंधमुक्तेति चेन्न उपासात्रैविध्याद्धेतोः उपासनात्रैविध्यमत्रोपदेष्टुं तत्तच्छब्दैरभिधानं
निखिलकारणभूतब्रह्मणः स्वरूपेणानुसंधानं भोक्तृवर्गशरीरकत्वानुसंधानं भोग्यभोगोपकर
णशरीरकत्वेनानुसंधानं चेति त्रिविधमनुसंधानमुपदेष्टुमित्यर्थः तदिदं त्रिविधं ब्रह्मानुसंधानं
प्रकरणान्तरेष्वाश्रितं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेत्यादिषु स्वरूपानुसंधानं तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रा
विशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चावि
ज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवदित्यादिषु भोक्तृशरीरतया भोग्यभोगोपकरणशरीरतया चानु
संधानं इहापि प्रकरणे त्रिविधमनुसंधानं युज्यत एवेत्यर्थः एतदुक्तं भवति यद्यपि गर्भादिजीववि १०२
शेषाणां प्रकृत्यायचे तत्तद्विशेषाणां च परमात्मासाधारणधर्मयोगः तदभिधायिनां शब्दानां

५१ स्यतौ हि शास्त्रसंगतत्वमाह. श्री प्राणात्मत्वे श्रीवामदेववत् श्री अज्ञातजीवभावेनेदं नामासेव
विजानीहि मामेवोपास्स्वेति उपास्यत्वलक्षणः स्वात्मत्वेनोपदेशोऽयं तत्प्रमाणान्तरमानन्दात्मावेलोकान्तः
तः अपितु शास्त्रेण स्वात्मदृष्टिकृतः अहमात्मभवति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक
रवाणि एतदात्म्यमिदं सर्वं अंतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मायः आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमा
त्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः यश्चात्मनि संचरन् यस्या
त्मा शरीरं यमात्मा न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः इत्येवमादिशा
कं स्त्रेण जीवात्मशरीरं परमात्मानमवगम्य जीवात्मवाचिनाहं त्वमादिशब्देनापरमात्मन्येव प
र्यवसानं तत्त्वमामेव विजानीहि मामुपास्वेति स्वात्मशरीरं परमात्मानमेवोपास्यत्वेनोपदिशति
वामदेववत् यथा वामदेवः परस्य ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वं सर्वस्य तच्छरीरत्वं शरीरवाचिनां शब्दा
नां शरीरिणि पर्यवसानं पश्यन् अहमिति स्वात्मशरीरकं परं ब्रह्म निर्दिश्य तत्सामानाधिकर
ण्येन मनुसूर्यादीन् व्यपदिशति तद्धैतत् पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्चाहं
कक्षीवानृषिरस्मि विप्र इत्यादि यथा वामदेव इति प्रसिद्धोऽर्थः सोऽब्रवीत् अहमेकः प्रथममासं व
र्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इत्यादिवत् [illegible] सर्वगतत्वादनेनास्य

यं ब्रह्मेति लक्षणवाक्यवादानुमानिकप्रधानादर्शनान्तरभूतेन विशेषण एवेत्युपवदामः सच स्वाभा
श्री॰ विकानवधिकातिशयानन्दवियन्निमित्तिलचेतनभेदाभेदेत्ननसत्यसंकल्पत्वसमस्तचेत
भा॰ नाचेतनात्मत्वादिभिर्वृहत्त्वेन भूयात्वस्याज्जीवप्रधानाभिलपनीयाज्ञाधीनतरत्नतः इति च समाव
१-२ धीमहि सर्वाश्रयकर्तृकर्मनिमित्तत्वासाधारणादिभिः तदुदेरि कथाकाशप्राणायचेतन २।७
विशेषाभिधायिभिर्जगत्कारणतया प्रसिद्धवचिहिदिश्यमानः सकलेतरचेतनाचेतनविल
क्षणः स एव तिसमनन्तरित्याह्निपरेतत्वासाधारणा निरतिशयदीप्तियुक्तज्योतिः शब्दाभिधेयत्वोक्ते
नि) संबंधितया प्रत्यभिज्ञानात्स एवेत्यां परमह्निपरमकारणासाधारणाप्रत्नत्वप्राप्तिहेतुभूतः परम
102 पुरुषएवप्रणस्त्वद्दृष्टाङ्गादिशब्दैरभिधीयनेत्यत्र मदितदेवमति। सकलेतरप्रमाणसंभावनाभू पतिनर्दे
मिः सार्वज्ञसत्यसंकल्पत्वाद्यपरिमितोदारगुणसागरतया स्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणः परंब्रह्मपुरुषो
त्तमो नारायणः एव वेदान्तवेद्य इति युक्तमेतन। परह्निनीपतनीयचतुर्थषष्ठपादेषु यद्यपि वेदान्तवेद्यब्रह्म
वतत्त्वादिकानि चितवेदान्तवाक्यानि प्रधानतेष्ठस्तात्पर्य तत्त्वविशेषस्वरूपप्रतिपादनपराणि तथा
शाक्यतंत्रेरसनमुखे नततत्त्वाकोदितकल्याणगुणाकरत्वेनाप्रतिपाद्यते तेनास्य पृष्टजीवलिंगका १-२
निवाक्यानि द्वितीयविचार्यतेस्य ष्टलिंगकानि तृतीयतत्पाति पादनछायानुसारीणि च तर्थे ...

रमात्मनाविप्रावरत्वमानाधिकरण्यवादश्चपतेन जपरमात्मन स्तनव्विदचिद्विशेषान्तरात्मत्वान्नुसंधा
नेअस्तिरियादपि विवेतमिति अतो ब्रह्मशब्दाद्विनिर्दिष्टो जीवादर्थान्तरभूतः परमात्मेति सिद्धं
श्री इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यैः श्रीभाष्ये वेदान्तार्थविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथम
स्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्री श्री श्री श्री श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीप्रथमे पादे अधीतवेदः
पुरुषः कर्ममीमांसाश्रवणाधिगतकर्मयाथात्म्यविज्ञानः केवलकर्मणामल्पास्थिरफलत्वमवे
गम्य वेदान्तवाक्येषु च आपातप्रतीतानन्तस्थिरफलब्रह्मस्वरूपतदुपासनसमुपजातपरमपुरु
षार्थलक्षणमोक्षापेक्षो यथावस्थितपरिनिष्पन्नवस्तुबोधनशक्तिः वेदान्तवाक्यानां परस्मिन्
ब्रह्मणि निश्चितप्रमाणभाव इति कर्मब्रह्मरूपशारीरकमीमांसाश्रवणमारभेतेत्युक्तं
शास्त्रारंभसिद्धये अनन्तविचित्रस्थिरत्रसरूपभोक्तृभोग्यभोगोपकरणभोगस्थानलक्षणनि
खिलजगदुदयविभवलयमहानन्दैककारणं परं ब्रह्म यतो वा इमानीत्यादिवाक्यं बोधयतीति
च प्रतिपादितं जगदेककारणं परं ब्रह्म सकलेतरप्रमाणाविषयत्वं शास्त्रैकप्रमाणकमित्यभिधा
नेन शास्त्रप्रमाणकत्वे ब्रह्मणः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्वयविरहेऽपि स्वरूपेणैव परमपुरुषार्थभूतेऽस्मि
न्ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां समन्वय... कारणतया वेदान्त

श्री· भा· १·४

रसत्वात्स्ते भवंति न चक्षुरादयः स्वेनापि वाचामनसा त्वविशुद्धेन तथा प्राणस्य प्राणः प्रथम खलु प्राण
एव प्रस्तात् देहशरीरं प्रविश्य चेष्टापयति सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशंति प्राण
मभ्युज्जिहते इत्यादिषु मनोमयत्वे विशुद्धेन मनसा ग्राह्यत्वं प्राणशरीरत्वं सर्वस्याधारत्वं नियंत्र प्राणस्याऽ
२४ त्वं च एवं सर्वस्येश्वरत्वान्तर्हृदयेंतर्हृत्स्थेति न ब्रह्मशब्दोऽपि प्रत्यय एवं भवति स प्राणो ह्यमना इति मन आप
तं ज्ञानं प्राणं प्रवृत्तिं स्थितिं च ब्रह्मणो निवेपति स्पष्टं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत
त्यत्रोपासने विधीयते सर्वात्मकं ब्रह्म ध्यानतः स क्रतुं कुर्वीतेति तस्यैव गुणोपादा
चौ नानुवादः उपादेयाच्छ्रयगुणानामतो मयत्वादयः अतः सर्वात्मकं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमु
पासीतेति वाक्यार्थः तन्मतभेदः किमिह ब्रह्मशब्देन प्रत्यगात्मा निर्दिश्यते उत परमात्मेति कि
युक्तं प्रत्यगात्मेति कुतः तस्यैव सर्वपदसामानाधिकरण्यान्निर्दिश्यमानत्वे सर्वशब्दनिर्दिष्ट
हि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतं कृत्स्नं जगत् ब्रह्मादिभावश्च प्रत्यगात्मनोऽनाद्यविद्यामूलकर्मविशे
षोपाधिकोऽविद्यत एव परस्य तु ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेरपहतपाप्मनो निरस्तसमस्तावि
द्यादिदोषगंधस्य समस्तहेयाकारसर्वभावो नोपपद्यते प्रत्यगात्मन्यपि ब्रह्मचिन्त्यचिद्ब्रह्मशब्दः प्र २४
प्रतं युज्यते एव परमात्मा परं ब्रह्मेति परमेश्वरस्य क्वचित्सविशेषणो निर्देशः प्रत्यगात्मन्यपि निर्दे

र्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् इदमाम्नायते छांदोग्ये अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो
भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः इत्यादि अत्र संकल्पं कुर्वी
तेति प्रतिपादितस्योपासनस्योपास्यो मनोमयः प्राणशरीर इति निर्दिश्यमान इति प्रतीयते ब्रह्म वा
यः किं मनोमयत्वादिगुणकः शारीरः उत परमात्मेति किं युक्तं शारीर इति कुतः मनः प्राणयोः शरीरोप
करणत्वात् परमात्मनस्तु अप्राणो ह्यमना इति तन्निषेधात् न च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति पूर्वनिर्दिष्टं ब्रह्म गो
पास्यत्वात् यासेव इह श्रुत्या निर्दिश्यते उपासीनेत्युपासनोपक्रमत्वात् तिरिच्य पाययम्भ तद्ब्रह्मास्मि कस्योप
२१) देशापेयात् तान्तु न कुर्वीतेत्युपासनस्योपास्याकांक्षायां शारीरस्य मपि ब्रह्म सर्वस्य तदात्मत्वा
कांक्षेत्सवाक्यार्पितेन मनोमयत्वादिगुणकेनेति शंकायां नान्मनोमयप्राणशरीरत्वमन्यार्थे न
२५५ यानि दिशेत् विभक्तिपरिणाममपास्येनोपास्यकांक्षानिवृत्तिसिद्धेः एवं निश्चिते जीव एव तद्वाक्ये प्रति
रस्यब्रह्म परमपि जीव एव मुख्यार्थे प्रयुक्तमित्यवसीयत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः श्रीसर्वत्र प्रसिद्धोपदे
शात् मनोमयत्वादिगुणकः परमात्मैवोक्तः सर्वेषु वेदान्तवाक्येषु परमात्मन्येव ब्रह्मशब्दप्रसिद्धस्य मनो
मयत्वादेरुपदेशात् प्रसिद्धं हि मनोमयत्वादि ब्रह्मणः यथा मनोमयः प्राणशरीरनेता सन्धोत ५२
ईदृयाकाश ... CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham ... यरनेवि

श्री॰ भा॰ २०५ यत्र मनस्सर्वप्रकारं सर्वशरीरं सर्वात्मभूतं परं ब्रह्म शान्तो भूत्वा उपासीतेति श्रुतिरेव परस्य ब्रह्मणः स
र्वात्मकत्वमुपपाद्य तत्प्रयोपासनमुपदिशतीति परं ब्रह्म हि कारणावस्थं कार्यावस्थं च सूक्ष्मस्थूलचिद
चिद्वस्तुशरीरतया सर्वदा सर्वात्मभूतमेवं भूततादात्म्यस्य प्रतिपादनेन परस्य ब्रह्मणः सकलहे
यप्रत्यनीककल्याणगुणाकरत्वं न विरुध्यते प्रकारभूतशरीरगतानां दोषाणां प्रकारिण्यात्म
न्यप्रसंगात्प्रत्युत निरतिशयैश्वर्यापादनेन गुणायैव भवतीति पूर्वमेवोक्तं यदुक्तं जीवस्य सर्व
तादात्म्यमुपपद्यत इति तदसत् जीवानां प्रतिशरीरभिन्नानामन्योन्यतादात्म्यासंभवात् स्व
रूपस्यानवच्छिन्नस्वरूपस्यापि जगत्तादात्म्यं जगज्जन्मस्थितिप्रलयकारणत्वं न संभवतीति
जगद्व्यापारवर्जमित्यत्र वक्ष्यते जीवकर्मनिमित्तत्वाज्जगज्जन्मस्थितिलयानामपवकारण
मित्यपि न साधीयः तत्कर्मनिमित्तत्वेपीश्वरस्यैव जगत्कारणत्वादतः परमात्मैवात्र ब्रह्मश
ब्दाभिधेयः इममेव सूत्रार्थमभियुक्ता मन्यन्ते सर्वं खल्विति सर्वात्मा ब्रह्मेति श्रीविवक्षित
श्री गुणोपपत्तेश्च वक्ष्यमाणाश्च गुणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः २०५
सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर
इति मनोमयः परिशुद्धेन मनसैकेन ग्राह्यः विवेकविमोकादिसाधनसप्तकानुगृहीत

[illegible]वृत्तिकारः

104

कोपायोऽपेक्षितव्ये च वियते न चानन्यापेक्षत्वमिति चेत् ; अविद्यावत्त्वस्यैव कर्मनिमित्तत्वाज्जगज्ज

न्मस्थितिलयानां तज्जलानिति हेतुनिर्देशः युगपदयोगेन दृश्यमर्थमप्यर्जीवात्मास्वतो यदि क्रिय

नूपपन्नं ब्रह्मतः सम्यङ्नाम विभ यादेवत्ति येन ब्रह्म व्याख्यावशात्मनावतिष्ठ इति तेद्

सर्वगमपि हायतेरथात सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति निर्दिष्टं सर्वस्मिन् जगति ब्रह्मशब्देन तदात्मनत्वाभि

धीयमानं परं ब्रह्मैकमन्यत्वगतमात्रतः प्रसिद्धोपदेशात् तज्जलानिति हेतुतः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति प नय

सिद्धवाक्यैर्हि यात ब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मणि लीनत्वात् स्थापितजीवनत्वाच्चेह नोद्ग्राह्यात्मकं सर्वं ख

ल्विदं जगदिति सूक्ते यस्माज्जन्मस्थितिलयाद्वेदान्तेषु प्रसिद्धास्तदेवात्र ब्रह्मेति प्रतीयते न च परमेव

ब्रह्मतया हि यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजि

ज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् [illegible] आनन्दा [illegible] वख ध्येव

ल्विमानि भूतानि जायन्त इत्यादिना पूर्ववाक्येन प्रतिपादितानन्वाधिकातिशयानन्दयोगितो वि

याश्रितः परस्माद्ब्रह्मण एव जगदुत्पत्तिस्थितिलया निर्दिश्यन्तेऽत एवास्य कार [illegible] यान्तवान्यस्य

कश्चिज्जनिता न चाधिपः इति परं ब्रह्मैव कारणमुपदिश्यते ? एवं हि सर्वेषु परस्यैव ब्रह्मणः का

रणत्वं प्रसिद्धमतः परब्रह्मणो जातत्वात् ब्रह्मलीन [illegible] ता ब्रह्म प्राणानां तदात्मकत्वं यातादात्म्य

तुलिं कि

ई

सूत्रकारमतेनादृश्याभावात् आदृष्टरहितः अतएवावांश्रजल्पकः यदि सूर्योंस्वर्गीत्वादृष्टादिलेवप
श्री॰ र्यतंनिखिलंजगत्तृणीकृत्यजोपमासीनइत्यर्थः अतएतेगुणाः विवलिताः परमात्मन्येवोप
भा॰ पद्यंते श्रीअनुपदेनेत्यत्रजातिचः न मिमंगुणत्सागरंपश्यीलोचयतांस्वधोतकस्यस्यशरीर
२६ संबंधनिबंधनाधरिमिनइः स्वसंबंधयोग्यपञ्चवेहमकोंवस्यस्यजीवस्यपरस्तुतद्गुणलेशसंबंधो
पिनेत्यपयतयतिनास्मिन्नकारणेशारीरपरिग्रहशंकाजायतइत्यर्थः श्रीकर्मकर्तृस्थपदेनाव
एतस्मितः प्रेत्याभिसंभविताम्मीतिप्राप्यत्वत्यापरब्रह्मत्वमुपदिश्यतेप्राप्तृतयाचजीवः अतःप्रा
प्ताजीवउपासकः प्राप्यंपरब्रह्मोपास्यमितिप्राप्तृत्वादेवंवदमितिज्ञायते श्रीभावविशेषात् प्रथम
आत्मानंदेदयातिशारीरः अप्याप्तिनिर्दिष्टउपास्यत्वप्रथममयाएवंसमानप्रकरणेबाह्यजीवाचक्ष
वैशानुविषोपः सूपतेजीवपरयोः यथाव्रीहिर्वायवोवाश्यामाकोवाश्यामाकतण्डुलोवाएव
मयमंतरात्मनिपुरुषोहिरण्मयोयथाज्योतिरधूममिति अत्रांतरात्मनीतिसप्तम्यंतेनशा
रीरोनिर्दिश्यतेपुरुषोहिरण्मयइतिप्रथमयोपास्यःअतः परएवोपास्यः श्रीसर्वेषामेवनय
शारीरादन्यः सर्वस्यचाहंहृदिसन्निविष्टोमत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनंचयोमामेवमसम्मूढोजा २५
नातिपुरुषोत्तमंईश्वरः सर्वभूतानांहृद्देशेऽर्जुनतिष्ठतिभ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानि

परमात्मोपासननिर्मलीकृतेन हि मनसा गृह्यते अनेन हेयप्रत्यनीककल्याणैकतानतया सकले
तरविलक्षणस्वरूपतोक्तेः मलिनमनोभिः नामेत्यग्राह्यत्वात् प्राणशरीरः जगति सर्वेषां प्रा
णिनां धारकः प्राणो यस्य शरीरं आपे पंचविधेयं प्राणभृत्त्वं सप्राणशरीरः आपे पञ्चविधेयस्व
शेषत्वानि शरीरस्यात्मप्रवृत्तिनिमित्तानि तु पर्यायव्यपदिश्यन्ते भारूपः भास्वरूपः अप्राकृतस्वासा
धारणनिरतिशयकल्याणदिव्यरूपत्वेन निरतिशयदीप्तियुक्त इत्यर्थः सत्यसंकल्पः अप्रति
हतसंकल्पः आकाशात्मा ... काशवत्सूक्ष्मस्वरूपः सकलेतरकारणभूतस्याकाशस्या
ते) त्मभूत इति वा आकाशात्मा स्वयं च प्रकाशते अन्यांश्च काशयतीति वा आकाशात्मा सर्वकर्मा क्रि
यत इति कर्म सर्वं जगद्यस्य कर्म स सर्वकर्मा सर्वा वा क्रिया यस्य सो सर्वकर्मा सर्वकामः काम्यन्त इति कामाः
भोग्यभोगोपकरणादयस्ते परिशुद्धाः सर्वविधा अस्य सन्तीत्यर्थः सर्वगन्धः सर्वरसः अशब्द
मस्पर्शमित्यादिना प्राकृतगन्धरसादिनिषेधात् अप्राकृताः स्वासाधारणा निरवद्या निरतिशयाः
कल्याणगुणाः स्वभोग्यभूताः सर्वविधा गन्धरसा अस्य सन्तीत्यर्थः सर्वमिदमभ्यात्तः इदं
सर्वपर्यन्तं सर्वं कल्याणगुणजातं स्वीकृतवान् अभ्यात्त इति भुक्तार्थे क्तः आहिताग्न्यादित्वात् कर्तरि क्तः
अवाक्यवाकः अवाकी वाक् उक्तिः सास्य नास्तीति अवाकी ... अनादर इति अवाप्तसम

श्री सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर इति जगदैश्वर्यं विशिष्टस्यात्व
भा ह्रपयस्तोत्कोपादेयान् प्रतिपादयन् एषम आत्मांतर्हृदये ऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाक
१०१ द्वा श्यामाकतंडुलाद्वेत्युपासकस्य हृदये ऽणीयस्त्वेनेनत्याकर्मनयो या स्वरूप परमपुरुषस्योपास्ना
ध्यमवस्थानमुक्त्वा एषम आत्मांतर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानंतरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो
लोकेभ्यः सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्मांतर्हृदये ऽवस्थितस्यो
पास्यमानस्य ज्यायस्त्वाकारं निर्दिश्य एषम आत्मांतर्हृदय एतद्ब्रह्मेत्येवंभूतं परब्रह्म परमकारुण्येनास्म
दुज्जिजीविषयास्मत् हृदये संनिहितमिति तदनुसंधाने विधायैतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति य
धोपासनं प्राप्तिनिश्चयानुसंधानं च विधाय इति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति एवंविधप्राप्य वि६
आतो५ प्राप्तिनिश्चयवंतं तस्योपासकस्यैवं संशयो नास्तीत्युपसंहरति अत उपासनार्थमर्भकौकस्त्वमणीयस्त्व ५५
च संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् । जीवस्येव परस्यापि ब्रह्मणः शारीरांतर्वर्तित्वमभ्युपगतं चे
त्तद्वदेव शारीरसंबंधप्रयुक्तसुखदुःखोपभोगप्राप्तिरिति चेन्न हेतुवैशेष्यात् न हि शारीरांतर्वर्ति १०१
त्वमेव सुखदुःखोपभोगहेतुः अपि तु पुण्यपापरूपकर्मपरवशत्वं तच्चापहतपाप्मनः परमात्म
नो न संभवति तथा च श्रुतिः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति परमात्मा

मायया तमेव शरीरं लीलया गृहीत्वा ... मनपामस्मकं परमात्मानं चोपास्यं सस्तीति दर्शयति प्रीयर्थं
कोऽयं स्थानद्वयदेशः चेनेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवत् च आस्यापत्तेनस्वम मं कोकं तंत्वसपदे
शोः त्वव्यपदेशः एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा
वेत्यादिना अणीयस्त्वस्य स्थानव्यपदेशाच्च नायं परमात्मा अपि तु जीव एव सर्वगतस्य स्वल्पस्थ
दृतयोनीयं अपि प्रयंति पीठ स्थानादिभिः परमात्मनो व्यपदिक्कितत्वाव गमा उजीवस्य चाराग्रमात्र
को यदेशादिति चेत् तत्रैव परमात्मैव अणीयानिति सेवेति चाप्यत्वे व्यपदिश्यते एवं निचाप्यत्वे
न एवं ह्रस्वत्वेन एवं अणुपरिमाणत्वेनेति यावत् ननु अणीयस्त्वमवाप्यन्त् पसिति व्योमवच्च व्यपदेश
दिश्यते स्वाभाविकं महत्त्वं चात्र व्यपदिश्यते ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो
ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य इति उपासनार्थमेवाल्पत्वव्यपदेशः स्थादि सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानि
ति शान्त उपासीतेति सर्वं ... उत्पत्तिप्रलयकारणत्वेन सर्वस्यात्मतया नुप्रवेशकृतजीवनित्वे नित्यं वि पं ४
त्वेन सर्वात्मकं ब्रह्म उपासीतेत्युपासनं विधाय अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिं
ल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति यथोपासनं प्राप्तिसिद्धिमभिधाय स क्रतुं कुर्वीते
ति उपासनविधानार्थं मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा

श्री
भ०
१०२

ष्टस्तु तं प्रत्यभिज्ञायते यमोऽत्र यं प्रश्नस्तु ओदनस्सूचितः पुरुषो न चोपहतवाच्या परमात्मा ऋतं नरस्तं
पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पंचाग्नयो ये च त्रिणा
चिकेताः इति कर्मफलभोक्तारौ च सद्वितीयस्याभिधानात् द्वितीयश्च प्राणो बुद्धिर्वा स्यात् न तथा
नेहि कर्मफलभोग एव सञ्च परमात्मनो न संभवति बुद्धिप्राणा यो स्तु भोक्तजीवस्योपकरणभू
तयोः यथा कथंचित्तु जीवानेऽन्वयसंभवतीति तयोरन्यतरेणासद्वितीयो जीव एव प्रतिपाद्यते न
द्वैकप्रकरणत्वात् एवं प्राप्ते नोऽत्रापि स एवं मविनुमहेतीत्युच्यते गुहां प्रविष्टावात्मानौ
हि तद्दर्शनात् तत्राणाजीवो बुद्धिर्जीवो वा गुहां प्रविष्टौ ऋतं पिबन्ताविमुच्येते अपितु जी
वात्मपरमात्मानौ हि तथा अपदिश्यते कुतः तद्दर्शनात् अस्मिन्प्रकरणे जीवपरयोरेव गुहाप्र
वेशो व्यपदेशो दृश्यते परमात्मनस्तावत् तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं अध्या
त्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीति जीवस्यापि या प्राणेन संभवत्यदितिर्देवता
मयी गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायतेति कर्मफलान्यत्तीत्यदितिर्जीव उच्यते प्राणेन
संभवति प्राणेन सह वर्त्तते देवतामयी [illegible] गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती हृदयगु १०२
हरीकोटरवर्तिनी भूतेभिर्व्यजायत पृथिव्यादिभूतैस्सहिता देवादिरूपेण विविधा जायते एवं च

इन्द्रियाधीनभोगा

न भोक्तृत्वं नहि भोक्तृत्वयानीयमानो जीव एव स्यादित्याशंकायां ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ कठ
वल्लीष्वाम्नायते यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं । क इत्था वेद यत्र स इति अ
त्र ओदनोपसेचनसूचितोऽत्ता किं जीव उत परमात्मेति संदिह्यते किं युक्तं जीव इति कुतः भोक्तृत्वस्य
कर्मनिमित्तत्वात् जीवस्यैव तत्संभवात् । एवं प्राप्ते ब्रूमः अत्ता चराचरग्रहणात् अत्ता परमात्मैव कुतस्थाव
चरग्रहणात् चराचरस्य कृत्स्नस्य भोक्तृत्वं परमात्मन एव संभवति । न चेदं कर्मनिमित्तं भोक्तृत्वं अपि तु जग
त्संहारस्थितिलक्षणं तस्य परस्य ब्रह्मणो विभ्रमाः । संहर्तृत्वं सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं प
दमित्यनेन वदर्शनात् । न चात्र मृत्युर्यस्योपसेचनमिति वचनात् ब्रह्म क्षत्रं चेति कृत्स्नं चराचरं जग
दिहौदनीयोदनत्वेन ग्रहणेनोपसेचनेनामत्वयमानं मृत्युना सदन्यस्मादनत्वेनोपसेचनत्वेनम्
योरध्यवसायमानत्वात् उपसेच्यमानस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मदत्त्वपूर्वकस्य जगतस्त्यग्राचरस्यादनमत्र वि
वक्षितमित्यवगम्यते दर्शनाद्धनमप्युपसंहारश्रवणात्मनादीह दृश्यं जगदुपसंहारित्वं रूपभोक्तृ
वे२ त्वं परमात्मनः ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
शोचति नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष
आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ... एतमेव पूर्वं वे२

श्री. ण्येन कलत्रैश्वर्यं मन्यमानेन कुमारेणानचिकेतसा त्रिकाग्नेर्मरणस्वात्मदानेन नाचिकेतः कृतः ता वि
भा. हृण्यस्मिकरणाकस्मै मां दास्यसीत्यसकृत्पितरं पृष्टवता सनिर्बन्धं रुष्टपितृवचनान्मृत्युसदनं प्र
१९ विष्टेन सत्यसदनात्प्रोषिते यमे तदर्थानातत्त्रिरात्रोपोषितक्तपो विशेषान्तौ वा स्वी ततस्तत्र विधान प
प्रवृत्तमृत्युप्रदत्तेवरत्रये आस्तिक्यातिरेकान्मृत्युमेनवरेण स्वात्मानं प्रतिपित्तुः प्रसादोपनतः ए
मा.४ नत्र सर्वदे हान्तरितत्वाल्लोकमजानतो नोपपद्यते हि तीयेन वरेणोग्नीणी देहान्तभाव्यफलसाध
नभूताग्निविद्यारत्नानन्तदप्रदेहात्रिकाल्याः नाभिवस्थानसंभवति अतस्तृतीयेन वरेण यदिदं विष
१०४ नेयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणाम
षवरस्तृतीय इति अत्र परमपुरुषार्थरूपब्रह्मप्राप्तिलक्षणमोक्षयाथात्म्यविज्ञानाय तदुपायभूत
तत्व। परमात्मोपासनपरवरणत्वं जिज्ञासया यः प्रश्नः क्रियते एवं च येयं प्रेते इति शरीरवियोगमा
त्राभिप्राय अपितु सर्वबन्धविनिर्मोक्षाभिप्रायं यथा न प्रेत्य संज्ञास्तीति अयमर्थः मोक्षापि कृते
मनुष्ये प्रेते सर्वबन्धविनिर्मुक्ते तत्स्वरूपविषयवादिविप्रतिपत्तिनिमित्तास्ति तास्मात्विकाय
यं विचिकित्सा तस्य नोदनायतत्स्वरूपयाथात्म्यं त्वयानुशिष्टोहं विद्यां जानीयामिति तथाहि व मा.२ १९
क्ष्यति विप्रतियन्ते केचिद्धि मात्रस्यात्मनः स्वरूपे कश्चित्तल्लक्षणमोक्षमाचक्षते अन्ये वित्तिमा

सति कर्मफले पिबन्ताविति व्यपदेशः छत्रिणो गच्छन्तीतिवत्। अथवा य[?]योग्यप्रयोजनकर्तृत्वे
ण पानेकर्तृत्वं जीवपरयोस्तत्यपदाने [illegible] कौ जीवपरमात्मानावेवो ८२
पास्यत्वोपासकत्वभावात्तथा पकाल विशिष्टो सर्वेन्द्रियानि पाचेन ब्रह्म जज्ञं देवमीड्यं विदित्वा नि
चाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेतीति ब्रह्मजज्ञो जीवः ब्रह्मणो जातत्वात् ज्ञत्वाच्च तं देवमीड्यं विदित्वा
जीवात्मानं [illegible] सर्वेश्वरमात्मकत्वेनावगम्य [illegible]स्त्वयाय: सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परं ना५
भयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहीत्युपास्यः परमात्मा उच्यते नाचिकेतं न चिकेतस्य कर्म
णा प्राप्यमित्यर्थः आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव चेत्यादिना उपासको जीव उच्यते तथा
विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमिति प्राप्य
प्राप्तारश्चेति थीयेते जीवपरमात्मानौ इहापि च्छायातपाविति तत्त्व सर्वज्ञत्वाभ्यां तावेव वि
शिष्य व्यपदिश्येते [illegible] ये यं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैक एव
तं जीव स्वरूपयाथात्म्यप्रश्नो यज्ञमतात्मवेत्यादि प्रकरणं जीवपरविति प्रतीयते इति [illegible]
वे [illegible] नहि जीवस्य देहातिरिक्तस्यास्तित्वनास्तित्वयो कार्या प्रश्नः तयोस्तत्र पूर्वं रहस्यवर्णना व२
णान्तपपत्तेः [illegible] पितः सर्वं वेदमहात्मा [illegible] सम्मापिते लाभं दीपमानंदत्तिमेकेन

श्री भा० १९

दृश्यमानः पुरुषः प्रतिबिंबात्मा उत चक्षुरिंद्रियाधिष्ठातृदेवताविशेषः उत जीवात्मा अथ परमात्मेति
किं युक्तं प्रतिबिंबात्मेति कुतः प्रसिद्धवन्निर्देशात् दृश्यत इत्यपरोक्षाभिधानाच्च जीवात्मा वा स्या
त् हि चक्षुषि विशेषेण सन्निधानात् प्रसिद्धिरुपपद्यते उन्मीलितं हि चक्षुरुद्वीक्ष्य जीवात्मनः शरी
रे स्थितिर्निश्चीयते रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित इति श्रुतिप्रसिद्धेश्च चक्षुःप्रतिष्ठो देवतावि
शेषो वा एष्वेव प्रसिद्धवन्निर्देशोपपन्नो नैषामन्यतम इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥ अंतर उपपत्तेः ॥ अक्ष्यंतरस्था
त्मा कुतः एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति एतं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वा
मान्यभिसंयंति एष उ एव वामनीः एष हि सर्वाणि वामानि नयति एष उ एव भामनीः एष हि सर्वे
षु लोकेषु भातीति दर्शितगुणानां परमात्मन्येवोपपत्तेः ॥ श्री स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ चक्षुषि
स्थितिनियमनादयः परमात्मनः एव यश्चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिना व्यपदिश्यंते अतश्च य एषो
ऽक्षिणि पुरुष इति स एव प्रतीयते अतः प्रसिद्धवन्निर्देशश्च परमात्मन्युपपद्यते तत एव दृश्यत
इति साक्षात्कारव्यपदेशो योगिभिर्दृश्यमानत्वादुपपद्यते ॥ श्री सुखविशिष्टाभिधानादे
व च ॥ इतश्चाक्षिपुरुषः परमात्मा कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति प्रकृतस्य सुखविशिष्टस्य ब्रह्मण उपासन
स्थानविधानार्थं संयद्वामत्वादिगुणविधानार्थं च एषोऽक्षिणि पुरुष इत्यभिधानात् एवकारा

१९

तस्यैवकस्तेनाः विज्ञानस्तमयं परेयायाणकत्वस्यात्मनो ज्ञानाद्यशेषवैशेषिकगुणोच्छेदलक्षणं
कैवल्यरूपं यथा परेश्च परत्वरूपमात्मानमभ्युपगच्छन्ते: तस्यैवोपाधिसंसर्गनिमित्तजी
वभावस्योपाध्युपगमेन तद्भावलक्षणमातिष्ठन्ते ब्रह्मवादिनस्तु निखिलजगदेककारणस्या नि३
शेषहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याण
गुणाकरस्य सकलेतरविलक्षणस्य सर्वात्मभूतस्य परस्य ब्रह्मणः शरीरतयाप्रकारभूतस्या
ज्ञानन्तकलापरिच्छिन्नस्वरूपस्य परमात्मानुभवैकरसजीवस्यानादिकर्मरूपाविद्यातिरोहितस्व
रूपस्याविद्योच्छेदपूर्वकस्वाभाविकपरमात्मानुभवमेव मोक्षमाचक्षते तत्र मोक्षस्वरूपं तत्सा
धनं च त्वत्प्रसादादिमा इति तं हि केवलात्मज्ञानस्यापि स्वबोधत्वप्रदर्शनेन विविध दुर्द
भोगाविनश्वरफलभावेन चेतनपरीक्ष्य मोक्षयोग्यतामभिज्ञाय आत्मतत्त्वविज्ञानं परमा ९५
त्मोपासनं तत्पदप्राप्तिलक्षणमोक्षं च तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टमित्यारभ्य सोऽध्वनः पारमा
प्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्यन्तेन उपदिश्य तापत्रविशेषानुपदिदेशेति सर्वं समंजस
मतः परमात्मैवात्मेति सिद्धं ॥ अंतर उपपत्तेः ॥ इदमामनंति छंदोगाः य एषोक्षिणि पुरु
षो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तत्र संदेहः किमयमस्याधारतया प्रति

श्री
भा०
२२२

त्सर्वमेति ज्योग्जीवति व्याधिभिरन्यथ तो यावद्ब्रह्माग्निजीवतिनास्यावरपुरुषाः क्षीयंते ब्रह्मविद्यप्रभृति
व्यादयः पुत्रपौत्रादयः श्रद्धस्वविद एवमभंतिनास्याब्रह्मविकुलेभवतीतिश्रुतंनरेवब्रह्मविद्याफल्गु तेन
भुज्यते उपवयं लभं जामोस्मिंश्चलोके अमुष्मिंश्च वयमस्य त्वमेनमुभ्युज्जामः पावडुक्ष्मग्निविदुषः
परिपालयामस्तिमतो ऽग्निविद्याया ब्रह्मविद्यायाः तेन तत्स्त्रियान्नाविशेषात्तत्र विशिष्टं प्रकृतमेव
ब्रह्मोपासनविधानार्थं गुणविधानार्थं चो च्यते नना चार्यस्तुते गतिं वक्ष्यतीति निमात्रविशेषणात्
चार्येणगतिरेवोपदिश्यतइति नास्यैतत्तत्त्वं स्थानगुणविधर्यो नोच्यतेतद्वीथन्तेनाचार्यस्तु तेगतिं
वेदत्वस्यायमभिप्रायः ब्रह्मविद्यामन्नुपदिश्यप्रोषितेगुरौनदला भादग्नीसमर्पकोसलमज्ज्वी
वपितं स्वपरिचरणाग्नीनांगार्हपत्यादयोगुरोरग्रयस्तमेब्रह्मस्वरूपमाचनतेरगभूताचाग्निदेयाम्
पदिश्यप्रभृचार्यादेयातिथाविदितासापिशुप्तपदितिश्रुतत्वं धर्मालोचसाधुनमलमप्यधर्मात्मा
र्थमुपदेशसंयद्याममनादिगुणकब्रह्मनत्रुपायकंब्रह्मतद्पासनस्थानमचिरादिकाचगतिमुपदिश
तितिमताचार्यस्तुतेगतिं वक्ष्यतीत्यवोचन्नगतिन्युक्तमुक्तामुपदेशविद्याविपोचप्ररणार्थमत एवाचा
र्योपिश्रहतते तहंसामीति पुरुषरथला धश्रापानश्रिष्यतेएवमेवंविद्विपापकर्मनश्लिष्यतेरत्तदुष्प
समयद्यामत्वादिकल्याणगुणविशिष्टब्रह्मातिष्ठानोवासमयचिरादिकाम्यगतिमुपदिदेशाग्नतं के

५२

२२२

निधाय यथा२

त्रैरूप्येदृष्टंहेतोर्दोनयतिनचाग्निविद्याव्यवधानात्केवलंश्रुतिवशकृतंब्रह्मनेदस्त्रिविधं नचाग्निविद्यापः
माणोवाचवलब्रह्मेतिकेवलंश्रुतिविद्यामुपदिश्याप्यत्रहैनंगार्हपत्योऽनुशशासेत्यादिनाग्नीनामु
पासनमुपदिदिशुः नचाग्निविद्याब्रह्मविद्याङ्गमितिवक्तुंशक्यंब्रह्मविद्याफलानन्तरंतन्नहिरोधित
वांशुः अग्निसंनस्यविद्येदाहित्फलप्रवणान् उपकोसलोब्रह्मैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युभयत्रब्रह्म
संशब्दनात् आचार्यस्तुतेगतिंवक्ष्यतीत्यग्निवचनाच्चगत्युपदेशाच्च एवंब्रह्मविद्याया असमाप्तत्वे
न्मध्यगताग्निविद्याब्रह्मविद्याङ्गमितितिनिश्चीयते अथपदेनगार्हपत्योऽनुशशासेतिब्रह्मविद्यायाःपृथ
किंच/ नस्यैवाग्निविद्योपदेशस्तेषांविधिः पारिप्लवोनिस्त्रिब्रह्मनाम्निव्यतिरिक्तंनानाविधकामापहतिदूर्वगार्न्
नस्यजरामरणादिभयभयामिनमायोयकोमलनाथेनात्तोप्यतेअस्यहिग्रन्थविद्याचेतिसम्बन्धित्वा
तद्विद्यौ पदेयान्मोदेकफलांगत्वमग्निविद्यायाः अतोयतेवंचागानेःवगानेसतिफलानुकीर्तनमनर्थकंवा
हत्तिरगम्यते नचेमान्त विरोधिफलंकिंचिद्वयनेअपहतेपापकृत्यांलोकीभवतिसर्वमायुरेति
१२ ज्योग्जीवतिनास्यावरपुरुषाः क्षीयन्तेउपवयंतंभुञ्जामोऽस्मिंश्चलोकेऽमुष्मिंश्चेत्यमीषांफलानांमो
क्षाधिकृतस्यानुगुणत्वात् अपहतेपापकृत्यांब्रह्मप्राप्तिविरोधित्वाच्चपापकर्माभिहत्यलोकीभवतिन
हिदोषिनिपायेनिरस्तेवब्रह्मलोकंप्राप्नोतिसर्वमायुरेतिब्रह्मोपासनपरिसमाप्तेयोवरायुरपेक्षितंत

जानामीत्युक्तवान् उपकोसलस्य ममाप्याणं जानंतो गुणोपदायं देवं न तदेव कमिति किं ब्रह्म तत्त्वरूपं तदेवखं
श्री एतमेवाप्यमिच्छि च भित्यर्थः अतः प्राणशरीरत्वात्प्राणो विशिष्टपदं न तदेवाचरति किं तस्य स्वरूपं चेति
भा निगमितं प्राणं च ब्रह्मेति दाकाशं चोचुरिति अतः कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्यत्र चापरि किं तस्य खं ब्रह्म प्रतिपादित
१-२२ मिति एवं ब्रह्मैवात्र प्रकृतं तदेव चात्रास्माधारणतयाभिधीयत इत्यत्राधारः परमात्मा श्रीभगवानेव नि
त्यगमाभिधानाच्च एतेनोपनिषत्कस्याग्निना परमपुरुषप्राप्त्यर्थनुसंधेयत्वयाक्रयत्नेन श्रुति
यागमानाच्चिरादिकागतिर्गीतानामस्पृति राहुतिल त्रयापरमपुरुषप्राप्तिकरीमुपकोसलायाभिहितु
रूपं सूत्रवते तेन विषमेवाभिसंभवति अर्चिषोहः अह्नः आपूर्यमाणपक्षमित्यारभ्य चंद्रमसो विद्यु
तं तत्पुरुषोमानवः स एनान् ब्रह्म गमयति एषदेवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानव
मावर्तं नावर्तंत इत्यनेनोपदिष्टं तीयतोऽप्य परमात्मपुरुषः परमात्मा अनवस्थितेरसंभवाच्चेतरः
प्रतिविंबादीनाममृतत्वाभिधानेनानवस्थानादमृतत्वादीनां चैकस्य पारमार्थिकानां तेषु संभवात्तु परमा
त्मनः इतरच्छायादेरतिपुरुषो भवति तमहं तेविंबस्य तावस्सरूपं तरस्सन्निधानाय तत्तिथमेनावस्था त्वान्म३
नसंभवः जीवस्यापि सर्वेंद्रियव्यापारानुगुणत्वात्परसर्वेंद्रियकेदेहेनेत्यानविशेषेणहृत्स्थितिश्च तत्रापि १-२२
नावस्थानं देवतायाश्चरश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित इति रश्मिद्वारेणावस्थितिवचना देशान्तरावस्थि

प्रति३

अस्थूलं ब्रह्मेति स्थूलत्वविशिष्टस्यैव ब्रह्मणोऽभिधानादपसत्याधारः पर्यन्तात्मत्वकं ब्रह्मेति पुरं ब्रह्मा बृ॰स्थं
भिधीयते इति कथमवगम्यते यस्येदाद्याधारं याभिधानं [illegible] केवलं ब्रह्मेति प्रसिद्धाकाशो लौकिक
व्यो ब्रह्म दृष्टिर्विधीयते इति प्रतिमा तिनाम ब्रह्म मनो ब्रह्मेत्यादि वचनस्तादृश्याद्व्रह्म घीअत एवं च ५२
सर्वत्र अतस्तत्र एवं चकं तदेव खमिति स्वतंविशिष्टस्याकाशस्याभिधानं अत एव खशब्दाभिधेयः
स्याकाशः परं ब्रह्म एतदुक्तं भवति श्रुतिभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेत्युक्ते उपकोसलः उवाच जानाम्यहं कं बृ॰५
यत्प्राणो ब्रह्म कं च खं च न जानामि त्वस्यापि नभिप्रायः जलवत्प्राणादि प्रतीकोपासनमग्निभि
रभिहितं जरामरणादिभयभीतस्य मम ज्योत्स्नेषु एवं तत्त्वात्स्य नोब्रह्मेत्येवायास्यमर्यादृष्ट
तत्र प्रसिद्धः प्राणादिभिः समानाधिकरणो ब्रह्मनिर्दिष्टस्तेषु च प्राणविशिष्टं तेन तादृशरूपा योग
५ नं प्राणशरीरत्वं पाद्वास्यतियं तत्रेनत्वाब्रह्मणाद्यपपत्तं इति विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेत्युक्ते त ५
बृ॰८ तु तथा स्वस्वाकाशपारंपरिं शरीरतयानाश्रियमाणे न विशेषणत्वमुत्तम्योऽन्यवच्छेदकतयानिरतिशय
५२ यदेहरूपब्रह्मस्वरूपसंधातापरत्वे न यानत्रयेण कमतयोः शरीरतयाविशेषणत्वे वैषयिकसुख
भूताकाशयोर्नियामकत्वं ब्रह्मणः स्यादिति स्वरूपेणावगतिर्न स्यात् अन्यूमव्यवच्छेद्व तत्परं किञ्च

प्राणात्प५

श्री° यं दिनयाद्वेसंतीति ज्ञात्वा तदर्थमपि देवादिलोकादिष्वशुभयोरुपादानं तदेवमुभयेष्वपि वाक्येषु त ९२
स्यामी परमात्मेत्यर्थः अतः तच्छब्दव्यपदेशात् परमात्मधर्मोपदेशत्वादेकवचसन्नसर्वलोकसर्वभूतसर्वदे
भा° १२१ वादीन्नियमयतीत्यर्थः सुदालकप्रश्नः इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि भूतानि यो न्तरो यमयतीत्युपक्र
म्य तमन्तर्यामिणं ब्रूहीति तस्य चोत्तरं यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्यारभ्योक्तं तदेतत्सर्वान् लोकान् सर्वाणि
च भूतानि सर्वाणि च देवताःनि सर्वान् वेदान्सर्वान् यज्ञानेनः प्रविश्य सर्वप्रकारनियमनं सर्वशरीरत
या सर्वस्यात्मत्वं च सर्वज्ञात्मत्वसंकल्पात् पुरुषोत्तमादन्यस्य न संभवति तथाहि अंतः प्रविष्टः शास्ता
जनानां सर्वात्मा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादीन्युपनिषद्वाक्या
सर्वे नि परमात्मन एवैष प्रशास्तृत्वं सर्वस्यात्मत्वमित्यादीति वदंति तथा सुबालोपनिषदि नेव ह किंच
नाग्र आसीत् अमूलमनाधारमिमाः प्रजाः प्रजायंते दिव्यो देव एको नारायणः चक्षुश्च द्रष्टव्यं च नारायणः
श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायण इत्यारभ्योक्तं शरीरे निहितो गुहायामज एको नित्यः यस्य पृथिवी शरीरं
यः पृथिवीमंतरे संचरन् यं पृथिवी न वेद यस्यापः शरीरमित्यादि यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमंतरे ९३
संचरन् यं मृत्युर्न वेद एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति परस्यैव ब्रह्मणः
सर्वात्मत्वं सर्वशरीरत्वं सर्वनियंतृत्वं च प्रतिपाद्यते स्वाभाविकं चामृतत्वं परमात्मन एव धर्मः न च य

तस्यां नीरूप्यतिष्ठन्नोपपद्येतेनं चलत्यवस्थानं न वेत्यामेवैयोनिरूपाधिकाः न त्वात्तद्योनत्वं भवेत्येवत
स्मादलिङ्गरूपः परमात्मा स्थानादिव्यपदेशाच्चेत्यत्र पञ्चमत्वमिति इति श्रुत्यादिना श्रुतिपाद्यमानं च तत्त्ववि
स्थितिनियमादिकं परमात्मनः एवेति सिद्धं कृत्वा तद्रूपस्य परमात्मत्वं साधितं इदानीं तदेव सम
र्थयते अन्तर्याम्यधिदैवादिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् पृथिव्यादिना श्रुत्या जनमनेपुनः
समाम्नाति यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्त
रो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति एवमेवं प्रपञ्चं तत्त्वादित्यादिषु चन्द्रतारकाकाशतमस्ते
जस्सु सर्वेषु भूतेषु च तथैव प्राणवाक्चक्षुः श्रोत्रमनस्त्वग्विज्ञानरेतस्सु आत्मा अन्तर्यामी एष च तिष्ठन्
न तदन्तरभूतं तत्तद्देवैतन्न शरीरकं तत्तन्नियमयतं कं चिदिदं एव एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः इति च वि
शेषवन्तं संश्राव्यते किमन्तर्यामी प्रत्यगात्मा उत परमात्मेति किं युक्तं प्रत्यगात्मेति कुतः वाक्यशेषा
त् वाक्यशेषे द्रष्टा श्रोतेति करणायत्तज्ञानत्व श्रुतेः एवं प्राप्ते अन्तर्यामिणोपदेशात्तु नान्यो
नोऽस्ति द्रष्टेतः श्रोतेति निषेधाद्वेद्यं अन्तर्यामी अधिदैवादिलोकादिषु तद्धर्मव्यप
देशात् अधिदैवादिलोकादिपदश्रुतिहितेषु लोकेषु स समस्तानन्तर्यामीय पहतपाप्मा परमात्मा
नारायणः कार्त्स्न्येनैव सर्वेभ्योऽपि देवादिभ्योऽधिभूताधिलोकादिषु मेतिवाक्यानि मा

द्रष्टुपरिदृश्यते सा अंदिनपाठेतु यः सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् यः सर्वेषु वेदेषु यः सर्वेषु यज्ञेषु तिष्ठन्निति च पठ्यते

ह् श्रीऽभयेषिहिसेदंनेनममिमीयते उभयेमाअंदिनाकात्वा च श्रंनर्थोस्तितोनिपास्यत्वेनवाराद्विभिद्ये
श्री तत्ते: समसेनं प्रारीरमुपिविभम्याधीयतेयश्चात्मानिति श्रुत्यन्तमतो: नरोपूमात्मानवेदयस्यात्मापारीर
भा॰ यश्चात्मात्मनमंतरोयमयतिसनआत्मांतर्याम्यमृत इति माध्यंदिनपाठो विशेनेति छन्दिस्यादिवकाण्वाः
११५ परमात्मनिपात्म्यनयातस्माद्विलक्षणत्वेनैनमधीयतइत्यर्थः अतोनाविदितमीस्वरात्मनोविलक्षणे
पहृतपाप्मापरमात्मानात्मजन्म इतिसिद्धं श्रीअदृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेः आधुर्वे तिकाअधीय
तेअक्षरपरायया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादं
नित्यंविभुंसर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः इति तथा अक्षरात्परतः परः
परइतितत्रसंदिह्यते किमिदमदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं अक्षरात्परतः परः प्रकृतिपुरुषावथोभय
ग्रयस्मात्मैवेति किं प्राप्तं प्रकृतिपुरुषाविति कुतः अस्यादक्षरस्यादृष्टत्वद्रष्टृत्वादेर्विवक्षत्वादिचेत
विशेषा॰ तद्धर्मैरुच्यते अक्षरात्परतः परः इति च सर्वज्ञाद्यिकारात्परभूतादक्षरात्परः तेनोक्तः सम
ष्टिपुरुषः प्रतिपाद्यतेऽलक्षणं भवति रूपादिमत्स्थूलरूपं चेतनं पृथिव्यादिभूताश्रयं दृश्यत्वा
दिकं प्रतिषिध्यमानं पृथिव्यादिसजातीयसूक्ष्मरूपमचेतनमेवायस्याप्यपतितं प्रधानमेवतस्मा १॥
त्परत्वं च समष्टिपुरुषस्यैव प्रसिद्धं तदधिष्ठितं च प्रधानं महदादिविशेषपर्यन्तविकारजातं प्रसूत

113

रस्यात्मनः करणाय नत्वरत्वादिकमपि तत्स्वभावं एवं सर्वेतत्वात्तस्य सेककल्पता च स्वतन्त्र एवं तथा
नियतिः स एव । स च तु : स्वगुणोत्यकर्मैः पाणिपादोजवनोग्रहीतेति न च दर्शन श्रवणादि
फलप्राप्त्यादिकरणजन्मनो ज्ञानस्य वाचका अपि तत्त्वप्यादि सा ज्ञानाकारस्य सचक्षुरादि साला
त्कारः कर्मनिरोहितस्वाभाविकज्ञानस्य जीवस्य चक्षुरादिकरणानन्तापरस्य तत्स्वतन्त्र एव नान्यो तो
स्ति द्रष्टेत्य तदपि पूर्ववाक्योदितानियन्तृ ईक्षितुरन्यो द्रष्टा नास्तीति वदति [illegible] पृथिवी न वेद यमात्मा ५५
नवेदेवमादिभिर्वाक्यैर्विव्याप्तादिति पृथग्व्यपलभ्यमान एव नियमयतीति तस्यैवोक्तेः न देवादृष्टो
द्रष्टाश्रुतो श्रोतेति निगमयन्नान्योतोऽस्तीत्यादिना तस्य नियन्तृनियम्यं च न रं तिपि ध्यत्त एव न मात्मा
सन आत्मेति तरतिव्यतिरेकविभक्तिनिर्दिष्टस्य जीवस्यात्मत्वोपादिश्यमानो नर्यामी न अत्यगात्मा
भवितमर्हति योऽन्तर्यामी [illegible] स्वात्मं प्रधानं शारीरो जीवं सार्श्विधा
शरीरस्यान्तर्यामी अतस्मोभिलापात्तयोरसंभावित धर्माभिलापात् स्वभावत एव सर्वस्य द्र
ष्टृत्वं सर्वस्य नियन्तृत्वं सर्व [illegible] त्मत्वं सतत एवामलत्वं च तयोर्न संभावनानां धर्म इति [illegible]
नियाम्यात्मेन चेतनस्य सर्वज्ञत्वनियन्तृत्वसर्वात्मत्वादिकं नार्हतीति तथा जीवाद्यन्तर्ह्रमेत्वादित्यन्त
[illegible] [illegible] ये तं चेतनं तरमा

श्रि

श्री दित्वात् आह । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठाम् अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह इति सर्वविद्याप्रतिष्ठा ब्रह्म
भा विद्या ब्रह्मज्ञानात्परविद्यैव च सर्वविद्याप्रतिष्ठा तामिमां सर्वविद्याप्रतिष्ठां विद्यां च तत्संप्रदायक्रमेण विद्या
ब्रा० रूपरंपरयाऽङ्गिरसः प्राप्तिं ज्ञात्वा शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ कस्मिन्नु भ
१ गवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ब्रह्मविद्यायाः सर्वविद्याश्रयत्वात् । ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं वि
ज्ञातं भवतीति ज्ञात्वा ब्रह्मस्वरूपमनेन पृष्टं तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मवि
दो वदन्ति परा चैवापरा चेति

[illegible] ब्रह्मज्ञाने द्वे विद्ये वेदितव्ये ब्रह्मविषये
परा चापरा च परोक्षरूपे ज्ञाने अपरा देवम् अथ परोक्षं शास्त्रजन्यज्ञानेन परोक्षयोगजन्यज्ञा
नेन तथा चैतत्प्राप्त्युपायभूतमपरोक्षज्ञानं तत्त्वमसि रूपापत्ररूपं वेदवाक्यैर्न लभ्यः इत्यन्नेव द
विरोध्यप्रमाणत्वात् उपायभूतागमजन्यविवेकादिसप्रकारानुगृहीतज्ञानं तमेतं वेदानुवचनेन ब्रा
ह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुतेः आद्यचमनानन्तरं पराशरः तस्मात् १९५
हेतुज्ञानं च कर्मचोद्यं महामनेश्रागमोत्थविवेकाद्द्विधा ज्ञानं तथोच्यते इति तत्रापरा ऋग्वेदो

114

त्रस्तित्रसहसंतारभ्यमुख्यनेपयोर्गुणानामि: स्त्रजानेस्य हन्तेचयथा पृथिव्यामोषधयः संभवंतियथा
सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवतीह विश्वमितिश्रुतेः भिन्नकरणोपादानपुरुषा
वेवअतिपाठेनसत्येवप्राप्ते भिन्नीयते सर्वज्ञत्वादिगुणकोपमाने: सर्वज्ञत्वादिगुणकोक्ष
रात्परतः परस्यपरमपुरुषस्यैवज्ञानानन्दमोक्षे: यःसर्वज्ञः सर्वविदित्यादिनासर्वज्ञत्वादिकमक्ष
रस्यैवधर्मा: उच्यन्ते तन्ममन्यायात दक्षरमपिगम्यतइत्यादिनासर्वज्ञत्वादिगुणकमक्षरम
भिधायतथाक्षरात्संभवतीहविश्वमितितस्माद्विश्वसंभवंचाभिधाययः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयंतपः तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नंचजायतइतिभूतयोनेरक्षरस्यसर्वज्ञत्वादिप्रतिपा
द्यतेयस्मादक्षरात्परतः परइतिचप्रकृतमहत्वत्वादिगुणकमभूतयोन्यक्षरं सर्वज्ञमेवपरत्वेन
व्यपदिश्यतेअतोऽक्षरात्परतः परस्यात्मरूपत्वं यच्चमतः प्रकृतमहत्त्वादिगुणकमक्षरं
नाभिधत्ते तस्य सर्वज्ञस्यविश्वयोनेः सर्वस्मात्परत्वेनतस्मादक्षरस्यपरत्वासंभवादतोवाक्ष
रशब्देनभूतसूक्ष्ममचेतनमुच्यते श्रीविशेषणभेदव्यपदेशाभ्यांचनेतरौ इत्यत्रप्रधानपुरु
षौविशिनष्टिहिप्रधानात्स्वरूपाच्च भूतयोन्यक्षरं व्यावर्तयतीत्यर्थः एकविज्ञानेनसर्ववि
ज्ञानोपपादनादिभिः तथा ताभ्यामन्यत्वरस्यभेदव्यपदिश्यतेअक्षरात्परतः परइत्या

प्रकरणा२

नृ

अतः । मंत्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यंस्तानि त्रेतायां बहुधा संततानि तान्याचरत नियतं सत्यकामा इति
श्री भा° सार्वज्ञसत्यसंकल्पत्वादिकल्याणगुणाकरमनन्तं पुरुषं सत्वतः सत्यं नियतं कामयमानानां तल्लिप्सा एष प
११ लोकं तेभ्यो विरक्ता अत्यपनुः सामार्थ्यं वस्तुकविभिर्दृष्टानि वर्णाश्रमोचितानि अग्निषु बहुधा संततानि निर्वेता ३
कर्माण्याचरतेति एष वः पन्था अन्याय्यारभ्यस्य वर्णाणस्य सुकृतो ब्रह्मलोकः स्यं तेन कर्मानुष्ठानप्रकारं
क्रपु ष्मृतिस्थितिचोदितेषु कर्मसु ...नरकर्म वैयर्थ्यं यीनवैरामनन्तादिनानामपि निष्फलत्वमपयानदृष्टि
सर्६ तस्योचानन्तदृष्टिर्मतत्वं विधायं ल्पवास्मितेः इत्यादिना न्यायप्रतिपादनमाह अवरं येषु कर्मप्रतद्धेयोऽपेः
मितं दतिसूत्रः जरामृत्युं तेपुनरेवापियंतीत्यादिना फलाभिसंधिपूर्वं कर्तॄन् ज्ञानविधुरतया
चापरं कर्माचरतापुनरपुरस्त्वितिमज्ञानयः ष्ठ्रदेये युयवसंतीत्यादिना पुनरपि फलाभिसंधिरहित
ज्ञानेनानुष्ठितं कर्मब्रह्मप्राप्तमेव भवतीति परीक्ष्य परीक्ष्य लोकानित्यादिना केवलकर्मफले पुंवि
रक्तस्य पद्योचितकर्मानुगृहीतेव्रह्मप्राप्त्युपायभूतं ज्ञानं तिज्ञासमानस्य चार्थ्यायस्तदन्तं वि
धायतदेवं तस्य यथा सुदीप्तादित्यादिना सो विद्याग्रंथिं विकिरतीह सोम्येत्यन्तेन पूर्वोक्तस्याक्ष
रस्य भूतयोनेः परस्य ब्रह्मणः परमपुरुषस्याक्षैः स्वरूपगुणैः स्वहस्वसर्वभूतान्तरात्मतया
विश्वशरीरत्वेन विश्वरूपत्वं तस्माद्विश्वसृष्टिं च विस्पष्टमभिधाय स्वौ विश्मविहितमित्यादिनातस्मै ११६

यज्ञैर्विरक्त्यादिना धर्मशुश्रूषार्यामित्येतेन धर्माज्ञानो स्यं ब्रह्मोंकारेहेतुभूतं यतो तज्ज्ञानमुक्तं सांगस्य
इतिहासपुराणस्य सधर्मशास्त्रस्य समीमांसस्य वेदस्य ब्रह्मरत्तानो न्यनिर्दिष्टं हेतुभूतं तत्त्वज्ञानं अथ परा
यथानदंदरमधिगम्यते इत्युपासनाख्येत्रस्य शास्त्राकारलक्षणं भक्तिरूपाय च ज्ञानम् च्यानेयमद
द्वेष्यमित्यादिना परो लापरो लक्षणं यज्ञानं द्वयविधयस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं च्यानेयवोर्णिनाभिः
सज्ञेनेयरहितेचेत्यादिनाय थोक्तस्य सान्तरस्य ब्रह्मणोलक्षणं जन्यस्य चुतत्ता चेतनात्मकस्य
चरस्योत्पत्तिरुक्ता विश्वमिति वचनाच्च चेतनमात्रस्य तपसा चीयते ब्रह्म ततोन्नमभिजायते अन्ना
त्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतमितिच्छ्रयणो विश्वो मनिज्ञ प्रकारेणोत्पन्नेतेन यस्मात्ज्ञाने नयस्य
ज्ञानमयं तपः इति वचनमात्रत्वाच्चीयते उपचीयते वृद्ध्यामिति संकल्परूपेण ज्ञानेन वृद्धमेव
न्मुखं भवतीत्यर्थः ततो ऽन्नमभिजायते यस्य तत्त्वज्ञविश्वस्य भोक्तृवर्गस्य भोग्यमन्नं तत्त्वमव्या
कृतं परस्माद्ब्रह्मणो जायते तत्र्यर्थः प्राणमनः प्रभृति च सर्वार्थपर्याय रूपयकलसाधनभूतं कर्मपर्यं
तं सर्वं विकारजातं तस्मादेव जायते यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिना तस्यापुपकरणभूतस्य वेत्त
सत्यसंकल्पत्वादिकमुक्तं सवैजात्यस्य संकल्पात्परस्माद्ब्रह्मणों ऽत्तरादेतत्कार्याकारं ब्रह्मना
मरूपविभक्तभोक्तृभोग्यरूपं जायते तदेतत्सत्यमितिपरस्य ब्रह्मणो निरुपाधिकसत्यत्वम्

श्री
भा
९१

116

किं ब्रह्मेत्यस्य निर्णयस्येत्युक्तं वैश्वानरशब्दस्य च लौकिकप्रयोगदर्शनाज्जाठराग्नेस्तावदयम
ग्निर्वैश्वानरः येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोतीति अयं दो
ऽग्निरिष्यतां भवतीत्यनेन घोषं शृणोतीति महाभूतस्तृतीयश्च विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवाः वैश्वान
रं केतुमह्नामकृण्वन्निति देवतायां च वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्री
रिति परमात्मनि च लक्षणात्मन्येव हृदयेऽग्नौ वैश्वानरे प्रयुज्यमानत्वात्स वैश्वानरो विश्वरूपः
प्राणोऽग्निरुदयत इति च वाक्योपक्रमादिषु चोपलभ्यमानान्यपि लिङ्गानि सर्वाण्युपरागेण तथाने
नैशाव्यानीति ... भिधीयते वैश्वानरस्य साधारणशब्दविशेषात् वैश्वानरः परमात्मा ऊ
नः साधारणशब्दविशेषाभ्यां विशेष्यत इति विशेषः साधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मा
साधारणोऽर्थं मे विशेष्यमाणत्वादित्यर्थः तथा प्राचीनशालौपमन्यवादयः समेत्य को न आत्मा किं ब्रह्मे
ति विचार्य उद्दालकं वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्या
गच्छामेति उद्दालकस्य वैश्वानरात्मविज्ञानमवगम्य तमभ्याजग्मुः स चोद्दालक एतान् ९२
वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामेति ते चोद्दालकः प्रष्टारमश्वपतिमभ्याजग्मुः स च तान्
महर्षीन् यथार्हं पूजयाभ्यर्च्य न मे स्तेनो जनपद इत्यादिना यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मीत्यनेनात्म

९१ नो वैश्वानरत्वमित्वा तमनभिज्ञ मनस्याकृतं वेदि
त्वमत्वा तानुवाचाध्यापि भगवन्तो ममतोऽमम
त्मानः

वाचकस्याव्याकृतात्परतोपि शुद्धत्वात्परमुत्तमस्य वरस्य ब्रह्मत्वात् परमत्वोक्तिः प्रतिष्ठितस्यानवच्छि
कातिशयानंदस्वरूपस्य हृदयगुहायां मनसोपासनप्रकारमुपासनस्य च भक्तिं तत्फलं चोपासीनस्या
विद्याविषयोकस्य लैकैकस्य लक्षणं समस्तस्यान्नमवफलं चोपदिशन्युपसंहरति अतएव विशेषणान्युद्दिश्य
देशगतनास्तिमत्करतो प्रधानपुरुषो भगतिपायोते भेदस्य पदेशोपिहितास्यांपरस्यब्रह्मणो न
ति यतेहि व्याग्रमूर्तं पुरुषः सर्वात्मकस्तयोग्यं तः असावलोत्र मनतः शब्दो ब्रह्मतत्वात्परतः परः
इत्यादिभिरत एव व्याकृतात्परोपः समष्टिपुरुषवत्त्वसादपि परमतो हृदयपत्वादिगुणकोऽन्त
रशाद्भिधिंतः परमात्मेत्यर्थः श्रुतुनरतिवाननत्वरनीतिवाच्य तरं नर व्याकृतेपि सविकारव्या
प्यावामरहादि तद्भामानं एभिलापु योगपद्भरणाभावादाहरत्नेकपंचिडपयपने श्रीरपोम
प्राणा च मरग्निर्मिहीच चरणीचंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं विश्व
मस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मेती दृष्टांत रूपसर्वभूतात्मनः परमात्मनः एवसंभ
वति अतस्तस्य परमात्मनः श्रीवैश्वानरः साधारणलाह विशेषणात् इदमामनति केदोगाः आत्मान
मेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति प्रकृत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मा
नं वैश्वानरमुपास्त इति तत्र पंचेद्रः किमयं वैश्वानरः आत्मा परमात्मेति शाकांतिपिच तनेति

वर

श्री भा० ११८

सूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदा वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति
अग्निरिह द्युलोकः असौ वै लोकोऽग्निरिति श्रुतेः स्मरन्ति च मुनयः द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै ना-
भिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेतेति यस्याग्निरास्यं द्यौ-
र्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम इति च इह च द्युप्रभृतयो वै-
श्वानरस्य मूर्धाद्यवयवत्वेनोच्यन्ते तथाहि तैरौपमन्यवप्रभृतिभिर्महर्षिभिरात्मानमेवैनं वैश्वानरं
संप्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति पृष्टः केकयस्तेभ्यो वैश्वानरात्मानमुपदिदिक्षुर्विप्रोषप्रश्नाऽन्यथान्नु-
पपत्त्या वैश्वानरं समन्वेते: किं विद्वांसं किं विद्यात्तमिति विज्ञाय तेषां नानाज्ञानतां परिच्छेत्तुमन्यस्यातीनेके-
कं पप्रच्छ तत्रौपमन्यवं कं त्वमात्मानमुपास्स इति पृष्टे दिवमेव भगवो राजन्निति तेन चोक्ते दिवि न
स्य मूर्धा वैश्वानरात्मत्वबुद्धिं निवर्तयन् वैश्वानरस्यैषा मूर्धेत्युक्त्वा यदि द्यान्न तस्यै वैश्वानरांशभूतायाः
दिवः सुतेजा इति नामधेयं प्रतिपादयन्नेवं सत्ययज्ञादिभिरादित्यवाय्वाकाशापः पृथिवीना-
मेकैकैकैकमुपास्यमानतया कथितानां विश्वरूपः पृथग्वर्त्मात्मा बहुलो रयिः प्रतिष्ठेत्येकैक- ८३ ११८
गुणानामपेयास्ति वैश्वानरात्मनः श्रवणात् प्राणसंदेहवस्तिपादावयववत्त्वोपदिष्टस्य देहात्मध्यका-
यश्चाने श्रुत एवंभूतस्य मूर्धादिविशिष्टस्य परमपुरुषस्यैव रूपमिति वैश्वानरात्मा परमपुरुष एव

५५८

नोऽहमस्य तया प्रतिग्रहयोग्यतां ज्ञापयते न च ब्रह्मविद्भिरपि प्रतिपिपत्यिं परिहरणीयतां विहितकर्म
कर्तव्यतां च प्रज्ञाप्य यावद्देहे कस्मै चन तिष्ठेत् धनं दास्यामि नाबद्धगर्वं भोदास्यामि वसंतमभगवंत ६२
मृत्यवो वतते च प्रमुखत्वे वा वैश्वानरात्मानं निजज्ञानं सुमानात्मैवात्मानमस्माकं वद होता वो च न्वन्ते
वं कोन आत्मा किं ब्रह्मेति जीवात्मना मात्मम् तं ब्रह्म ज्ञिनासमानेस्तद्वमेति क्रिं द्विः वैश्वानरा न०
त्मनस्सकारामात्रम्य एकमात्रो वैश्वानर त्मा परमात्मेति विज्ञायते आत्मन्नस्य द्याभ्यामुपक्रम्य न:५
पश्चात्स वैश्वानरत्मवैश्वानरशब्दाभ्यां व्यवहारा द्वेद्वत्य शाखाम्याने निर्दिश्यमानो वैश्वानरशाद्वेऽन्ने
वाभिधन्न इति विज्ञायते किं च सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति तस्याधे विकात्तस
ग्रोपेलं परं पुने वे हास्यास वैश्वानरः प्रदूयं न इति वक्ता मापां वैश्वानरात्मविज्ञान फलं वै
श्वानरात्मानं परं ब्रह्मेति ज्ञापयति इत्युक्त वैश्वानरः परमात्मा श्रीमत्कपासायनमनुमानस्मा
दिति कृप्रभृति पृथिवीं तमसय नवे भागे न वैश्वानरस्य रूपमिहोपदिश्यतेन च यदि तिस्म
तिषु परम पुरुषस्य रूपत्वाप्रसिद्धेत द्विनिदेवेद मिति तिस्म योस्माणां अत्य भिज्ञायमानं वैश्वानरं पुरुष स्वपरमव
फलेऽनुमानलिंगमिति सिद्धः इति शाढः प्रकारवचनः इत्थं रूप प्रत्यभिज्ञायमानं वैश्वानरस्य परमा
त्मत्वेऽनुमानं स्यात् श्रुतिस्मृति पुरुषरपरमपुरुषस्य रूपमुपमिहं यथा अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्र

यात्रनीयमानोऽग्निशब्दो जाठराग्निशरीरतया तद्विशिष्टं परमात्मानमेवाभिदधातीत्यर्थः तथोक्तं भगवताऽहं
श्री॰ वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधमिति जाठरानलशरी
भा॰ रतया त्वर्थः अतस्तद्विशिष्टस्योपासनमत्रोपदिश्यते किं च पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः स न: २
१११ एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इति न हि जाठरस्य केवलस्य पुरुषत्वं परमात्मन एव हि निरुपाधिकं
पुरुषत्वं यथा सहस्रशीर्षा पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वमित्यादौ ॥ अत एव न देवताभूतं च ॥ उक्तेभ्य एव हेतु
भ्यो देवताभूतस्य महाभूतस्याग्नेर्न वैश्वानरत्वप्रसङ्गः ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ वैश्वान
118 रसमानाधिकरण्यादग्निशब्दस्य जाठराग्निशरीरतया तद्विशिष्टपरमात्मनो वाचकत्वं नपेक्ष्यं च स्व
मात्मन उपास्यत्वं चोक्तं जैमिनिना साक्षाद्वैश्वानरशब्दवदग्निशब्दस्यापि परमात्मन एव साक्षाद्वाचकत्व
भावेन वाचकत्वेन कश्चिद्विरोध इति मन्यते एतदुक्तं भवति यथा वैश्वानरशब्दः साधारणोऽपि परमात्मा
साधारणधर्मविशेषितो विश्वेषां नराणां नेतृत्वादिना योगेन परमात्मानमेवाभिदधातीति निश्ची
यते एवमग्निशब्दोऽपि अग्रनयनादिना योगेन वक्ष्येन योगाज्ज्वलने प्रवर्तनेन तस्यैव गुणस्य निरुपाधि
कस्य काष्ठागतस्य परमात्मनि संभवादस्मिन्प्रकरणे परमात्मासाधारण धर्म विशेषितः परमात्मान ११४
मेवाभिधत्त इति यत्त्वेनमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमिति परिच्छिन्नस्य परस्य ब्रह्मणो रूपभक्तिरुक्ति

वैश्वानरश्च निर्दिष्टः यमात्मानं वर्णयन्ति ॥ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथादृष्ट्युपदे
शादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ यदुक्तं वैश्वानरः परमात्मेति निश्चीयत इति तत् शब्दादिभ्यो
ऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च जाठरस्याग्नेरिह ग्रहणीयमानत्वात् कथं वाजिनां वैश्वानरविद्याप्रकरणे य एषोऽग्नि
र्वैश्वानर इति वैश्वानरसमानाधिकरणतया ऽग्निरिति श्रूयते ऽग्नित्रेताकरणे च हृदयं गार्हपत्यो मनो
ऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय इति वैश्वानरस्य हृदयादिषु त्रेताग्निप्रकल्पनं क्रियते तथा प्र
यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहेति वैश्वानर
... वैश्वानरस्याग्निं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वाजसनेयिनः समामनन्ति
स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदेति अतोऽग्निशब्दसामानाधिकरण्यादग्नि
त्रेताकल्पनात् प्राणाहुत्याधारभावादन्तःप्रतिष्ठानाच्च वैश्वानरस्य जाठरत्वमपि प्रतीयत इति नैका
न्ततः परमात्मत्वमिति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशात् त्रैलोक्यशरीरस्य परस्य ब्रह्मणो वैश्वा
नरस्य जाठराग्निशरीरत्वेन तत्र दृष्ट्यासनोपदेशात् अग्निशब्दादिभिर्हि न केवलो जाठरः प्र
तिपाद्यते अपि तु जाठराग्निविशिष्टः परमात्मा कथमिदमवगम्यत इति चेदसंभवात् केवलस्य
जाठरस्य त्रैलोक्यशरीरत्वासंभवात् लोकशरीरत्वं प्रतिपन्नवैश्वानरसमानाधिकरणे जाठरविशिष्टत

...दिना प्राणाहुत्याधारत्वेदे जाठरस्यावगम्यते

छा
भा
१२८

फलं प्राणाहुत्याः अग्निहोत्रसंपत्तिं च दर्शयति श्रुतिः स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथांगारानपोह्य
भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वे
ष्वात्मसु हुतं भवति तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति श्रीआत्मनि वै नं
नरस्मिन् एवं परमपुरुषं द्युप्रभृति सुतेजादिविशिष्टं वैश्वानरमस्मिन्नुपासकशरीरे प्राणाहुत्याधारतया
पश्यंतिव तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजा इत्यादिना अयमर्थः यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रम क॰५
भिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते इति त्रैलोक्यशरीरस्य परमात्मनो वैश्वानरस्योपासनं विधा
य स सर्वेषु लोकेष्वित्यादिना ब्रह्मप्राप्तिं च फलमुपदिश्य पश्चाद्वोपासकस्य प्राणाग्निहोत्रं तस्य ह वै
तस्य ह वा एतस्येत्यादिनोपदिशति यः पूर्वमुपास्यतयोपदिष्टो वैश्वानरस्तस्यैवावयवभूतान् द्युलोकादि
व्यादीन् सुतेजा विश्वरूपादिनामधेयेनोपासकशरीरे मूर्धादिपदान्तेषु संपादयतीति मूर्धैव सुतेजा इत्यस्य क॰५
कस्य मूर्धैव परमात्मनो मूर्धभूतो द्यौरित्यर्थः चक्षुर्विश्वरूप आदित्य इत्यर्थः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा वा
युरित्यर्थः संदेहो बहुलः उपासकस्य मध्यकायः एव परमात्मनो मध्यकायभूताकाश इत्यर्थः बस्तिरेव १२८
रयिः अस्य बस्तिरेव तदवयवभूता आप इत्यर्थः पृथिव्येव पादौ अस्य पादावेव तत्पादभूता पृथिवीत्य
र्थः एवमुपासकः स्वशरीरे परमात्मानं त्रैलोक्यशरीरं वैश्वानरं सन्निहितमनुसंधाय स्वकीयान्नु

यंतः प्रादेशसंबन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वं च कथमुपपद्यते तत्राह ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ उपास
कानामभिव्यक्त्यर्थं प्रादेशमात्रत्वं परमात्मनस्त्वाश्मरथ्य आचार्यो मन्यते यो मूर्द्धाऽऽदिचिबुकान्तः प्राण
आकाशेऽग्न्यप्रकाशयोः श्लिष्टमिथो वा विनिक्रमभृति प्रदेशसंबन्धिन्या मात्रया परिच्छिन्नत्वं क
स्त्रमभिव्यक्तत्वं विज्ञानमानस्य ह्यभिव्यक्तेरेव हेतोर्भवति महेश्वरस्य वयवविशेषैः पुरुषप्रविध
त्वं पदस्यर्वस्य लक्षणः किमर्थमिति चेत्तत्राह ॥ अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ तथा पुरुषनार्थमिति वा बादरिराचार्यो म
न्यते यस्त्वत्तममहामवशेषमात्रं मनिविज्ञाननमानानं वैश्वानरस्य पापे ॥ सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वे मर्द्ध
ष्वात्मस्वन्नमत्तीति अवयवप्रदेशग्रुपासनमुपदिश्यते एतमेव विन्न्नं कमप्रकारेणापरूपकाकारमित्यर्थः सर्वेषु सर्वेषुले
भूतेषु सर्वेष्वात्मस्व वर्तमाने वहन्नं भोग्यं तदत्तीति सर्वेषु वर्तमाने त्वत्तदवान्नवधिकानि प्रायाणनेदं यज्ञान्न
२। भवति यत्र सर्वे ॥ कथं वर्णितः सम्पृच्छके मननप्यसाधारणामन्त्रभक्ष्यमेतत्त्वं तत्रमिस्ताज्ज्यत्वादिहनात्यते
यदि परमात्मा वैश्वानरः कथं तस्मैः उरः प्रभृतीनां वेद्यादित्वोपदेशः यावन्ता गार्हपत्यपरिग्रहश्च वेत्तत्राह यद्यपि
नारत्यत्राह ॥ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ अस्य परमात्मन एव वैश्वानरस्य उरःप्रभृति ष्वा
द्यां तत्त्वाशरीरस्य लक्षणाराधनमुपजायाउपासकैर्वाह्य अक्रियमाणात्वाः प्राणाङ्गतेरग्निहोत्रत्वसंपादनीयाः
यन्तरस्यागन्तीनां वेदित्वादुपदेशः इति जैमिनिराचार्यो मन्यते नपाहि परमात्मोपासनोचितमेव

क्पृथिव्यादीनामायतनं परं ब्रह्म कुतः स्वशब्दात् परब्रह्मासाधारणशब्दात् अमृतस्यैष सेतुरिति हि परस्य
श्री धार ब्रह्मणोऽसाधारणः शब्दः तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इति सर्वोपनिषत्सु स
रामा एवामृतत्वप्राप्तिहेतुः श्रूयते सिनोति बध्नातीति सेतुः अमृतस्य प्रापक इत्यर्थः सेतुर्विधारकः न यदि
२२२ पुसेतुर्हि कूलस्य प्रतिलम्भकः संसारार्णवपारभूतस्यामृतस्य प्रतिलम्भक इत्यर्थः आत्मशब्दश्च निरुपा
धिकः परब्रह्मण्येव मुख्यः आप्नोतीत्यात्मा स्वेतरसमस्तस्य नियन्तृत्वेन व्याप्तिस्तस्यैव संभवति अतः
सोऽपि तस्यैव शब्दः यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादयश्चोपरितनाः परस्यैव ब्रह्मणः शब्दाः तत्राधारत्वमस्यापि
५) संभवति संततैः शिराभिस्तु लम्बत्याकोशसन्निभमित्यारभ्य तस्याः शिखायाः मध्ये परमात्मा व्यवस्थि
त इति वचनात् बहुधा जायमान इत्यपि परस्मिन् ब्रह्मणि संगच्छते अजायमानो बहुधा विजायत इति
स्य धीराः परिजानन्ति योनिमिति देवादीनां समाश्रयणीयत्वाय तत्तज्जातीयतनूपसंस्थानं कर्मसमन्वि
तं स्वकीयस्वभावमजहदेव स्वेच्छया बहुधा विजायते परमपुरुष इत्यभिधानात् स्मृतिरपि अजोऽपि
सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममाययेति मतः प्रसृतिर्जातीय
करणाधारत्वं च सर्वाधारस्य परस्यैवोपपद्यते तस्मात् परमपुरुषः मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च अथैषु
पृथिव्याद्यायतनं पुरुषः संसारबन्धमुक्तैरुपसृप्यत्वव्यपदेशात् यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं

120

रोलोमसु हृदयमनु आस्यानि प्रमाणाकृत्या पादस्य परमात्मनो वैश्वानरस्य वेदिर्बर्हिर्गार्हपत्यान्वाहार्यपचना-
हवनीयानग्निहोत्रोपकरणमनुपरिकल्पयन्नाहवनीयाग्निहोत्रं परिकल्पयत एवंविधेन प्राणाग्निहो-
त्रेण परमात्मानं वैश्वानरमाराधयति त्वग्रूप एव वेदिर्लोमानि बर्हिः हृदयं गार्हपत्य इत्यादिनोपदिश्यते
अतः परमात्मा पुरुषोत्तम एव वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ इति श्रीमदानन्दज्ञानाचार्यविरचिते शारीर-
कमीमांसाभाष्यव्याख्याने प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ द्युभ्वाद्याय-
तनं स्वशब्दात् ॥ आथर्वणिका अधीयते यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्त-
मेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुरिति तत्र संशयः किमयं द्युपृथिव्यादीना-
मायतनत्वेन श्रूयमाणो जीव उत परमात्मेति किं युक्तं जीव इति कुतः अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः ३८ २४
स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान इत्यस्मिन् श्लोके पूर्ववाक्यप्रस्तुतं द्युपृथिव्याद्यायतनं नपदेनेति
पुनरपि संबध्यते तेन पराम्रृश्यमानस्य नाड्याधारत्वमुक्त्वा पुनरपि स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमान इति
तस्य बहुधा जायमानत्वेनोच्यते जातिसंबन्धो देवादिरूपेण बहुधा जायमानत्वं प्राणेन मनः सह प्राणै- ३२
श्च सर्वैरिति तिर्यगादेश्च कस्य मनसः प्राणानां च आयतनत्वं जीवधर्मः सर्वं जीवत्वेनोच्छिन्ने सति द्युपृ-
थिव्याद्यायतनत्वमपि कथं चित्तेन मनीषिभिर्वक्तव्यं द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्

चजीवस्यैव धर्मस्त्रभिन्नविही के ३

श्री नयो को भवति प्रकरणात् प्रकरणं चेदं परस्यैव ब्रह्मणः स्वयं दृष्टत्वादिगुणकोपधर्मी परिनिष्ठितं वा प्रतिपादितं
भा० मात्रीसंबंधाद्दृष्टा जायमानत्वमनः आणाधारत्वे श्रुप्रकरणाविकेदाणकामात्रं पथ्यं हार्थं चोदितं नेत्रे
१२२ इत्याख्यात हास्तपर्णा समुज्ञा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचा
कशीतीत्येकस्य कर्मफलादनमन्यस्य कर्मफलमनश्नतश्चदीप्यमानतया शरीरान्तः स्थितिमात्रं प्रतिपा
द्यते न तत्र कर्मफलमनश्नतो दीप्यमानस्यैव सर्वज्ञो महेशः सर्वत्मा इदं सर्वं वा प्रापयन्तं भवितुमर्हतीति पुनः
कर्मफलप्रदत्वेनोपन्यासात् तस्यैवाप्रापयत एवकर्मफलप्रदत्वमिति सिद्धं श्रीभगवत्प्रसादादुपदेशा
त् इदमाम्नायते कुतो गोपयन्नाम्यस्य परत्वातिनान्यस्य गोतिलाद्यहिनानानि संभवान्न पप्रच्छान्यस्य
स्यान्यत्र कार्णां मन्यां हि नाना तिष्ठत्यमितितत्रायं भूमाशब्दोभावप्रत्ययान्तो बहुपायते नचाहि दृश्यादि ५५
भुवबहुशब्दः यद्गुनेततः पृष्णादिभ्यः इमनिचप्रत्यये कृते बहोर्लोपो भू च बहोरितिप्रकृतिप्रत्ययोर्विका
रेभूमेति भवतिभूमावहुत्वमिति त्योः अयंचार्थः व्रह्मचान्ये वै पुरुषाविन्यसंख्यावाचीयत्रान्यत्पश्यति
नहत्वमिति अल्पमतिपोगित्वश्रवणात् अल्पशब्देनेहि दृष्टधर्मिप्रतियोगिप्रतिपादनपरत्वादेव
गुणसंपन्नं भूमविज्ञानमुपदिश्यथात्मैवेदं सर्वमिति तस्यैवोपसंहारात् अथतस्य शङ्क्यतेकिमयं भू १२२
मगुणविशिष्टः प्राणात्मा अथवा परमात्मेति तिनिर्दिष्टं प्राणात्मेति कुतः भूतं शोकमस्मात्यविक्षणं अ
धर्मपरश्चेतिनिश्चितमात्मानमत्र उवेदं अमृतेभ्यस्य मिति पथपत्तर्थं चैतन्य विशेषप्यस्य कामेस्यवगतस्तरति
शोकमात्मविदितिप्रक्र५२

कर्तारमीशंब्रह्मरूपं ... ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति यान
जः एवं दमानाः समये संज्ञाके ति नामनु पैविहायनचाविद्वान् नामन्यादिमत्कः परात्परं पुरुषम
पैति दिव्यमिति संसारवंधाद्विमुक्ताः एवं हि विधूतपुण्यपायानिरंजनाः नामनुपश्यति विमुक्ताः पु
पुण्यपापनिवंधनाचितनसंसर्गप्रयुक्तनामनुपमात्कमेव हि संसारः अतो विधूतपुण्यपापेनि
रंजनेः प्रकृतिसंसर्गरहितेः परेणब्रह्मणा परमसाम्यमापद्येः प्राप्यतवानिर्दिश्योकुरुपित्याचा
पतन्न्मूतः पुरुषः परं ब्रह्मैव ... ब्रह्मसाधारणशद्वादिभि परमवाद्वैतिप्रसाधनतया
त्मसाधारणशद्वाभावाद्वायपरएवेत्याह प्राणानन्दमानमनोक्तानामन्तः यथासिन्नकुर्वे
प्रधानप्रतिपादकशद्वाभावात्प्रधाननप्रतिपाद्यएवंप्राणभृदपीत्यर्थः अनमीयनात्मनुमानपरी
कप्रधानमुच्यतेऽनुमानप्रमितत्वादनुमानमिति वा अतच्छद्वात्तद्वाचिशद्वाभावादित्यर्थः भर्भो
भावाः आत्मोमित्युपर्यीभावः सतत्वायतनप्रत्यगात्मा भीमेरव्यपदेशात् समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
नीशयाशोचति मुह्यमानः जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकइत्यादिभिः
जीवादिलक्षणोत्तावेनोपदिश्यते प्रतीयायाभोग्यमतयाप्रकृत्यानुशमानः शोचति जीवः अप
यदा स्वस्मादन्यमस्येस्पश प्रियमाणमस्येश्वरस्य महिमानमितिवितन्नराशियमन तपंच पश्यतिनदवी

तथा३ मितिवदतिशोकमात्मविदित्युपक्रमाविरोधश्चाहानोभूमगुणविशिष्टः परमात्मा

श्री भा० १२३

सत्येनातिवदतीतिनिस्य सत्यवदनं प्राणोपासनांगतयोपदिश्योपादेयस्य सत्यवदनस्य शेषतया पूर्वं निर्दिष्ट
प्राणोपास्यस्य विज्ञानं यदा वै विजानातीत्यथ सत्यवद [illegible] तीत्युपदिश्यते तस्य श्रेय
नतः श्रद्धानिष्ठाकृत्यानां उपदिश्यन्ते तस्मात् यद्यप्यभूतप्राणशब्दनिर्दिष्टः प्रत्यगात्मा अत एवाहमर्थः प्र
त्यगात्मन्यूहमेव अधस्तादहमुपरिष्टादित्यारभ्य अहमेवेदं सर्वमिति प्रत्यगात्मनो वैभवमुपदिश्यात्मैवे
त्यपरमात्मत्वे निश्चिते सति तदनुगुणतया वाक्यशेषः नेतव्यः एवं प्राप्ते अभिधीयते भूमा संप्रसादाद
ध्युपदेशात् भूमगुणविशिष्टो न प्रत्यगात्मा अपितु परमात्मा कुतः संप्रसादादध्युपदेशात् संप्रसादः
प्रत्यगात्मा एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युप
निषत्प्रसिद्धेः संप्रसादात्प्रत्यगात्मनोऽधिकतया भूमगुणविशिष्टस्य [illegible]: सत्यशब्दाभिधेयस्तस्मात्
प्राणात्मभूत एवेतः सत्यशब्दनिर्दिष्ट एव भूमेति तस्मात्स परं ब्रह्मैव भूमेत्युपदिश्यत इति तदा ह ...
रः भूमैव वेति भूमा ब्रह्म नामादिपरंपरया प्राणमनतः सत्योपदेशादिति प्राणशब्दनिर्दिष्टादधिक
तयास्य सत्योपदेशः कथमवगम्यत इति चेत् स वा एष एवंपश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नतिवादी
भवतीति प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्त्वा एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति सत्यविदो
ऽतिवादित्वं तुशब्देन पूर्वस्मादतिवादिनो व्यावर्त्य एष तु वा अतिवदतीत्यत्र प्राणातिवादिनो

१२३

तिर

122

त्त्वरति यो कस्मात्स्वविविरिति आत्मनि ज्ञानयोगपरेषु येनावदायनामादि प्राणपर्यन्ते ऽपास्तनयोपरि दृष्ट
त्वित्वभगवो नाम्ना भूयोऽस्ति भगवो वा चो भूय इत्यस्मा इत्यः प्रश्नाः वाग्वाव नाम्नो भूयसी मनो वाव वाचो भू
चक्रति ३ य इत्यादीनि वचनानि प्राणाख्या चीनेषु इत्यर्थं तेप्राणोपासनपर्यन्तमः अतः प्राणपर्यन्त एवात्मा
त्मोपदेश इति प्रतीयते तेनेह प्राणशब्द निर्दिष्टः आत्मा सहचारी भूयस्त्वे वचनात् पृथु विशेष मात्रं च
प्राणो ह पिता प्राणो ह माता इत्यादयः प्राणस्यैव सर्वात्मत्वं निरूपितं ह्यतमान इत्यादिनासम
ले श्रुति पितृभ्रातृ इति प्राणोपमर्दकारितादिं एकत्वनिमित्त्वपर्कारा वचनान्ते प्रति विगत प्राणेषु त्वेतोपम
र्दकारित्वपुपर्कारा भावचनाच्च हि सा यो गाम्येतन एव प्राणशब्द निर्दिष्टः प्रमाणेषु स्याबरे ये
पि चेतने पुपमर्दभावाभावयो हि सा न दृष्टा वदर्शनादयं हि सा यो गपतयाति निर्दिष्टः प्राणः प्रत्य
गात्मेवेति निश्चीयते शतएव चाऽऽत्मा निर्दिष्टा तापुपन्यासेन प्राणशब्द निर्दिष्टः परत्वेति न भ्रमित
व्यपरस्य हि साम्रसंगभावात्जीवादितरस्य तद्ध्यपर्पभागोपकरणाभ्रत स्यन्त्व त्वस्या चिह तन्ने
जीवापन्न स्थितितेन प्रत्यगात्मत्त्ववाऽरन्नामि दृष्टे नोपपत्तेऽस्याय मेव प्राणशब्द निर्दिष्टो भूमाऽस्ति
भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नस्य भूतो वा न प्राणाद्भूयस्ति वचनस्याभावात् भूमसंप्रणाद्धनात्वा कम्राण
प्रकरणस्या विच्छेदात् तिकप्रणालेर्दितेनातिवादित्वं मुक्त्वा न मेवैव तवाऽति वदतीति प्रत्यभिज्ञा प्यद्यः

ग्रतिर

श्री भा० भगवः प्राणाद्भूय इति प्रश्नस्यादर्शनात् प्राणाद्भूय इति प्रतिवचनस्यादर्शनात् नामाद्याशान्तोपदेशः प्राणोपदेशा
१२५ पर्यवसानो गम्यत इत्येतदयुक्तं न हि प्रश्नपूर्वेति वचनाभ्यामेवार्थो नरत्वं गम्यते प्रमाणान्तरेणापि तु संभ
वात् उक्तं च प्रमाणान्तरसाचिव्यं वप्राणाद्भूयः संस्पृष्टत्वाय मामिभ्रायः नामाद्यासाधारणं चेतने
पू१२४ दृष्टत्वान्नामादिभूतसर्वैमनीक्रान्ते प्राणे तमेवमपदिष्टे सत्यनुद्देशितम् आचार्येण एषु तु वा अतिवदतीति प्राणाश्र
वृत्तिनिर्दिष्टप्रत्यगात्मयाथात्म्यवेदिनः स्मृतः पुरुषार्थभूयस्त्वातिशयं मत्वानेन सत्यं एष एव परमेवं म
अतिदि ज्ञानात् एवंविज्ञानन्नतिवादी भवतीति कान्तवत्त्वादित्यर्थः अतोऽत्रैवात्मोपदेशः समाप्त इति मन्वा
शिष्याभयेन पप्रच्छ आचार्यस्त्वेवमपि स्वातिशयं मत्वा निवर्तितः पुरुषार्थभूतं सत्यं परमार्थं
परं ब्रह्म एव तत्त्वाश्रुतिवदतिय: सत्येनातिवदतीति स्वयमेवोपचित्तं शिष्यो विपरम् पुरुषार्थं ततः प
रस्मिन् ब्रह्मण्युपदिष्टे तत्त्वरूपतद्रूपासनयाथात्म्य बुभुत्सया सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति ॥ १ ॥
प्रार्थयामास ततो ब्रह्मसाक्षात्कारमिति विज्ञातिवादित्वसिद्धये ब्रह्मसाक्षात्कारोपायभूतं ब्रह्मोपास
नं सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदिशति तदुपायभूतं ब्रह्म मननमतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येत्युपदि न२ १२४
मननस्य२ शति श्रवणानन्तरं तिष्ठार्थत्वात् मननतोपदेशेन श्रवणस्यार्थसिद्धं मननोपायभूतां श्रद्धा
श्रद्धां त्वेव विजिज्ञासितव्येत्युपदिशति तदुपायभूतां निष्ठां निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येत्युपदिशति तदु

123

नेश्वरत्वमिति ज्ञा अतोऽस्यातिवादित्वं निमित्तं न सत्यं सर्वमिति वादित्वनिमित्तात्प्राणादधिकमिति विज्ञायते नन्वस्मा
त्प्राणवेदिन एव सत्यवदनमङ्गत्वेनोपदिष्टं अतः प्राणयकरणाद्विच्छेदस्तु कैमुत्यतः नतस्या नातिवाद्येवा
ति॰२ न्यः प्रतीयते नन्वतस्यैवादिनः सत्यवदनाङ्गविशिष्टतामात्रमेव फलवाक्यगौरवाद्वा यः सत्यं वदतीत्यादि
श्रुतिरोऽङ्गत्वप्रतीतेः प्रतीतस्यैवाभिधानाद्विज्ञानात् सत्यवदनाङ्गविधानमिति केचित्तान्निरस्यति एभी यते अत्र
वदति यो न रत्नमिति न सत्यशब्दाभिधेयं परं ब्रह्म प्रतीयते सत्यशब्दस्य सत्येन ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिषु
परस्मिन् ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् अतस्तद्विदस्यातिवादिनः पूर्वस्मादधिकत्वं सम्भवतीति वाक्यशेषसिद्धमन्त्र सर्व
त्रेन यथितत्वाच्च अतिवादित्वं द्विविधत्वेन तत्र तस्य रूपाधीनयातिक्रान्तस्योपास्यवस्तुवादित्वं नामाद्याशाय
त्तोपास्यवस्तु तिक्रान्तस्योपास्यप्राणशब्दनिर्दिष्टमन्यमात्मवादित्वात् प्राणविदोऽतिवादित्वं तस्या
पिसातिशयपुरुषार्थत्वात् निरतिशयपुरुषार्थं तद्योपास्य परब्रह्मवादिन एव स्यात् तादृशातिवादित्वमिति
तत्त्वाप्रतिवादितिय सत्येनातिवदतीत्युक्तं सत्येनेतीत्थम्भूतलक्षणे तृतीया सत्येन परेण ब्रह्म
णोपास्येनोपलक्षितो योऽतिवदतीत्यर्थः अत एवैवं शिष्यः पृच्छति सोऽहं भगवन् सत्येनातिवदानीति
त्वे२ आचार्योऽप्यसत्यं च विजिज्ञासितव्यमित्याह आत्मनः प्राण इति च प्राणशब्दनिर्दिष्टस्यात्मनः उत्पत्ति
रुच्यते अनन्तरं तत्प्राक्सात्मविदितिप्रकाशात्मा प्राणशब्दनिर्दिष्टादन्य इति गम्यते यतः नास्ति

नर्भनंस्वत्वमेवभवतियथापिंडोपहतेनपीयमानेपयःपिंडतारतम्येनास्वस्थत्वंविपरीतंभवतिनदेवप च८
श्री· यःपिंडानुपहतस्यस्वस्थत्वायैवभवतिमथाचराजपुत्रस्यापिस्थलीलोकरणस्वतथाविनानस्यधीयमा १२
भा· नंप्रियत्वमस्वपरातेनथावनानसंधीयमानत्वेप्रियत्वमेभवतितथानिरवधिकातिशयानंदस्वरूपस्यब्रह्म
१२५ णःतत्वपिंकृतिशयासंस्थयकल्याणगुणाकरस्यलीलोपकरणंतदात्मकत्वेनानुसंधीयमानंजग ना४
प्रियतिशयथनीतयेभवत्येवमृतोजगदैश्वर्यविशिष्टमनवधिकातिशयस्वरूपंब्रह्मेत्यनुभवंस्तत्तो
न्य लिंगमविनपश्यतियतदेवोपपादयतिवाक्य शेषः सवापषएवंपश्यन्नेवंमन्वानएवंविजानन्ना
आत्ममिथुन) त्मरतिरात्मक्रीडआत्मानंदःसस्वराड्भवतितस्यसर्वेषुलोकेषुकामचारोभवति। अथये न्यथातोविदुर केंफ
न्यराजानस्तेक्षय्यलोकाःभवंतितेषांसर्वेषुलोकेष्वकामचारोभवतीति।स्वराडकर्मवश्यःअन्यराजानः दरम्ः
१२४ कर्मवश्याः।नपश्योमृत्युंपश्यतिनरोगंनोतदुःखतांसर्वंहपश्यःपश्यतिसर्वमाप्नोतिसर्वशः इतिनि
रतिशयस्वरूपंतत्वब्रह्मणआनंदमयोभ्यासादित्यत्रप्रपंचितं श्रुतःप्राणशब्दनिर्दिष्टस्यात्मनाम
नोर्ध्यानरमृतस्य स प्राणाभिधेयस्यब्रह्मणोभूमेत्युपदेशाद्भूमापरंब्रह्म श्रीधर्मोपपत्तेश्च ब्रह्म
भूमाप्रकरणोपाम्नायतेतेऽपिपुरस्मिन्नेवोपपद्यंतेएतदमृतमितिस्वाभाविकममृतत्वंस्वेमहिम्नीति (सा
एवौतस्याधारत्वंसएवाधस्तादित्यादिनाएवेदंसर्वमितिसर्वात्मत्वमात्मनःप्राणइत्यादिसर्वस्येतिसाहकत्वमित्यादयो

त्यादि। ४७ सुरादप्रभृतेः

२५२

पापभूतां तदुःखोगोचयत्वान्नतां कृतिमविकृतिरेव विजिज्ञासितव्येत्युपदिश्य व्यवलाकथ्य कमरूपकृति
मिद्धयेप्राप्यमनस्य सत्यशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः स्वरूपलाभान्तश्येति सुखं चेव विजिज्ञासितव्य
मित्युपदिश्य निरतिशयविपुलमेव सुखं परमपुरुषार्थं रूपं भवतीति तस्यैव ब्रह्मणः स्वरूपस्य
निरतिशयविपुलतां तान्नन्तेति भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य इत्युपदिश्य निरतिशयविपुल स्वरूपस्य
ब्रह्मणो लक्षणमिदमाह यत्रेति यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति अयमर्थः अ
नवधिकातिशयसुखेन पेव ब्रह्मणानुभूयमाने तदोऽन्यत्किमपि न पश्यत्यपमन्नभवति तावत् ब्रह्मसुखेन स्वरूपत
द्विभूत्योगीतन्तावकन्नस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मपर्यायविभूतित्वेन विशिष्टनिरतिशयसुख
रूपब्रह्मानुभवं स्वदतिरिक्तस्य वस्तुनोऽभावादेव किमप्यन्यन्न पश्यतीत्यनुभाव्यस्य सर्वस्य सुखरूपता
तदेवाहिसुखंच५ देव दुःखं च न पश्यतीति पदद्वयं भूयमानं पुरुषार्थान्तरं भवतीति ननु च इदं चेव जगद्ब्रह्मणोऽन्यतयानुभू
यमानं दुःखं तन्न पश्यतीति तत्सुखरूपं च भवतः कथमिति चेत् ब्रह्मविभूतित्वेन तदात्मकतया चानुभूयमानं
सुखरूपमेव भवेत् कर्मवश्यानां देवादीनां ब्रह्मणोऽन्यतयानुभूयमानं कुत्सितं तत्त्वतोऽमानु ७।१३
रूपं दुःखं च परिमितं सुखं च भवति स्वतो ब्रह्मणोऽन्यतया परिमितसुखत्वं न दुःखत्वेन च जगदनुभव
स्य कर्मनिमित्तत्वात् कर्मरूपाविद्याविनिर्मुक्तस्य तु स तदेव जगद्विभूतित्वात् विशिष्टब्रह्मानुभवा

तेऽव्याकृतस्याव्याकृतस्याध्यारब्धेनो न भानं न दर्शनं नाकृतमविज्ञेयमर्हतीति न्याकाशशब्दनिर्दिष्टो न वायुमानिति
कथमवगम्यते ॥ ८ ॥

द्व्यसिद्धप्रकृतिप्रसिद्धयोः प्रमाणान्तरप्रसिद्धस्य प्रथमप्रतीतेः प्रतीतयन्निग्रहे विरोधाभावात् किं च यदूर्ध्वं
श्री भा० गार्गि दिवो यदर्वाक्पृथिव्या आरभ्य सर्वस्य कालत्रयवर्तिनः कार्यस्य भूताकाश आधारत्वेन प्रतिपादिते
२२६ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्याकाशस्यापि कारणं किमिति पृष्टे प्रत्युच्यमानमक्षरं सर्व ५४
विकारकारणतया तदाधारभूतं प्रमाणान्तरप्रसिद्धं प्रधानमिति प्रतीतेः नोऽक्षरं प्रधानमिति प्राप्ते
ब्रूते गार्गी अक्षरमवर्णितपूर्वतेः अक्षरपदस्य ब्रह्मणः अवर्णितपूर्वतेः अवरस्याकाशस्यान्तः ध्वस्ततम
आकृतमवर्णितस्य पूर्वतेः तदाधारतयास्यात् अक्षरस्यापदेशोऽयं यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक्पृथि प्रोतं १ स्मा
३१ आपदेशाद्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव तदोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खल्वा ८६
तिनो विकारजातस्याधारतया निर्दिष्ट आकाशो न वायुर्न आकाशो भवितुमर्हति तस्यापि विकारान्तर्गतत्वा
त्वादतो आकाशशब्दनिर्दिष्टं भूतसूक्ष्ममिति प्रतीयते ततस्तस्यापि भूतसूक्ष्मस्याधारभूतं किंचि
दस्तीति कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति अक्षरस्य तदाधारतया निर्दिश्यमानमक्षरं प्रधानं भवि ५४
२५४ तिष्ठत्येतेन कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति प्रधानं प्रमाणान्तरप्रसिद्धं प्रथमं प्रतीयते इति तन्न अक्षरशब्दस्यावयवशक्त्या
नमर्हति प्रकृतिप्रसिद्धान्प्रमाणान्तरप्रसिद्धं प्रथमं प्रतीयते इति तन्न अक्षरशब्दस्यावयवशक्त्या २२६
स्वार्थं प्रतिपादने प्रमाणान्तराननपेक्षणात् संबन्धग्रहणाद्यावयवार्थस्वरूपं येन प्रमाणेनावगम्यते तेन
नन्वतिपादनदशायामपेक्षणीयत्वं तत्र अक्षरशब्दनिर्दिष्टो नीवोऽस्ति तस्य भूतसूक्ष्मपर्यन्तस्यान्त

कृत्वं

द्विधर्मीः परमात्मन एवपन्नहृमयत्वादिना सर्वात्मत्वमुपदिष्टेन भूमगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो हृद्गुह
योपासनमुपदिश्यते अथातोऽहंकारादेश इत्यहंग्रहोपदेशो यत्र मोनमहमस्मि प्रत्यगात्मनोपि व्या
प्यापरमात्मत्वं न यथा मिथ्याज्ञानादिरूपं अतः प्रत्यगात्मस्य परमात्मत्वपर्यवसानाददृं शब्देपि परमात्म
पर्यवसायीति प्रत्यगात्मशारीरत्वेन परमात्मानुसंधानार्थो यमहंग्रहोपदेशः परमात्मनः सर्वशरी
तदेवं रतया सर्वात्मत्वानुसंधानार्थमात्मनोऽध्यात्मा परमात्मा अथात आत्मादेश इत्यादिना आत्मेदं सर्वमित्यनेनो
च्यते तदेवोपपादयति प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मभूतात्परमात्मनः सर्वस्योत्पत्तिहेतुत्वेन तस्य हृद्गुहाप्रवे
शपूर्वं तदवगन्तान स्यैवं विजानत आत्मनः प्राण आत्मन आकाश इत्यादिना उपासकस्यात्मस्थि
त्यति र्दशभावस्थितात्परमात्मनः सर्वस्योत्पत्तिः अतः परमात्मनः प्रत्यगात्मशरीरकत्वज्ञानप्रतिष्ठार्थ
महंग्रहोपासनं कर्तव्यं तस्माद्भूमगुणविशिष्टः परमात्मेति सिद्धं ॥ भूमाधिकरणं समाप्तम् ॥ अक्षरमंबरान्तधृतेः वाजसनेयि
नो गार्गीप्रश्ने समामनन्ति स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ
मलोहितमस्नेहमच्छायमित्यादि तत्र संशयः किमेतदक्षरं प्रधानं जीवो वा उत परमात्मेति किं युक्तं प्र
धानमेवेति कुतः अक्षरात्परतः पर इत्यादिष्वक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रयोगदर्शनात् अस्थूलत्वादीनां च
नजसत्वयात्तं पथा तदक्षरमविनाम्यत इत्यादिषु परस्मिन्नप्यक्षरशब्दो दृश्यत इति चेन्न प्रमाणांत

दक्षरमन्येपरस्ठ्यं सदन्येषां द्रष्टृत्वव्यतिविक्तस्यस्वसमस्त्याधानभूतमेवोर्द्दहत्वमेतस्यद्रष्टृत्वसदेतस्याधारभूतमन्यत्रा-
श्री भा· ९२ स्तीतिवदन्नान्यतोस्तिद्रष्टित्यादिवाक्य· [illegible] तस्यसद्भावश्चावनेयत्वमात्तरस्यप्रधानभावं प्रत्यगात्मभाव
९२ चप्रतिबोधयतिकिंचैतस्यवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गि· इदतोमनुष्याः प्रशंसंतियजमानंदेवा पितरोन्वा दर्वि
यत्तारतिप्रोतस्मान्नेवयागदानहोमादिकं सर्वेयस्याज्ञयाप्रवर्त्ततेतदक्षरंपरंब्रह्मभूतः पुरुषोत्तमएव
इत्यभिज्ञायतेअपिचयोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वा [illegible] योवाएतदक्षरंमार्गि
विदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणः ब्राह्मणइतियदज्ञानात्संसारप्राप्तिर्यद्विज्ञानात्मोक्षप्राप्तिस्तदक्षरं
126 के परंब्रह्मैतिसिद्धं श्रीरित्यतिकमेवापदेशात्‌ आथर्वणिकाः सत्यकामप्रश्नेअधीयते यः पुनरेतंत्रिमात्रे
णोमित्येतेनैवाक्षरेण [illegible] परमपुरुषमभिध्यायीतसतेजसिसूर्येसपन्नोयथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यते
प्र२ लोप एवंहवैसपाप्मनाविनिर्मुक्तः ससामभिरुन्नीयतेब्रह्मलोकंसएतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयंपुरुषमीक्ष नेप
तइतित्रमात्रप्रणवध्यायतीशितृतिशस्त्वावेककविषयोध्यानफलत्वादीक्षणस्य यथाकेतुरस्मिंल्लोकेपुरुषइति
मायेनध्यानविषयस्यैवप्राप्यत्वात्परमपुरुषब्रह्मयत्रकसंभूतस्मार्थस्य प्रत्यभिज्ञानात्चेतवस्या
ध्यानेक्षि परमपुरुषइतिनिर्दिष्टोजीवसमष्टिपुरुषोऽधिपतिस्थतस्मैवेक्तसर्वेश्वरः पुरुषोत्तमइति ९२
किंयुक्तसमष्टित्वेतद्वशतिक्रतःसयोहवैतद्भगवन्मनुष्येषुप्राणांतमोंकारमभिध्यायीतकतमंवा
स्मिल्लोकेजयतिति [illegible] हिविर्बमहत्तगप्तवदेवास्पतदवति·

अथपरलदक्षरंगार्गिविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिस८४ ·

स्याचिदन्तःशाधारत्वोपपत्तेः अस्थूलत्वादिरूपमानविशेषणत्वोपपत्तेश्चाव्यक्तमक्षरे लीयते यस्या
व्यक्तं शरीरं यस्याक्षरं शरीरं तदक्षरं सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इत्यादि प्रसिद्धं तथा तस्यान्यस्या ८।२
प्र२ वृदर्शनादित्यत्रोक्तं श्रीमदाचार्यपादैः सूत्रान्तात् इति तस्याक्षरस्य प्रशासनादेव भवतीत्युपदि
श्यते एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्रा
मा८ ण्यर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरा विधृतास्तिष्ठन्तीत्यादिना प्रशासनं प्रकृष्टशासनं न चेदं स्वशासनाधी पं८
नं सर्ववस्तुविधरणं वद्धमकालेन योग्यस्य स्याधिष्ठातृत्वमात्मनः संभवति अतः श्रुत्योक्तमेव प्रशासि
तात्त्वं श्रीमच्छरीराधिपतेः अन्यभावव्यावृत्तेश्च अन्यभावोऽस्य तत्प्रधानादिभावः अस्याक्षरस्य परमपुरुषादन्यत्व
सू१४ व्यावृत्तेः वाक्यशेषे व्यावर्तितो एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतो
ऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश
ओतश्च प्रोतश्चेत्यत्र द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिव्यपदेशादेतस्याक्षरस्याचेतनभूतप्रधानभावो व्यावर्त्यते तथैव
रदृष्टत्वे वसतः सर्वस्मै दृष्टत्वाद्युपदेशाच्च प्रत्यगात्मभावो व्यावर्त्यते अतः पमन्यभावव्यावृत्तिर
स्य परमपुरुषत्वं द्रढयति एवं वा अन्यभावव्यावृत्तिरन्य एतद्भावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिर्येन

निर्दिष्टे सतीति नः स्यान्न तथा निर्दिष्टो ब्रह्मलोको न त्वविशेषमनुमितस्वलोको भवितुमर्हति नु किं च यथा द्वौ पा १
श्री दहस्य चाविनिर्मुक्तत एवं देवेष्वपाप्मना निर्मुक्तः सत्यकामस्तस्य परो ब्रह्मलोकमिति सर्वपापविनिर्मु
भा. क्तस्य प्राप्यतयोच्यमानत्वेन च ब्रह्मस्वस्थानं अतएवोक्तं तल्लोके यमेव ब्रह्मलोकमधिकृत्य स्मृ
१२८ सू. १५:४ यते यन्तकवयो वेदयं तत्र तनिकवयः स्मृतिर्हि प्रपञ्चवैलक्षण्यं यदस्वेव तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सू
रयः इत्येवमादिभ्यः नवानन्तविज्ञानस्वरूपत्वात् स्वलोकः स्वप्ने स्वर्गलोकादीनां च बहूनां सद्भावान् अतएव
परंचाद्व दैतद्वै सत्यकामं परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति वचने यदपरं कार्य प्रति[illegible]
ब्रह्म निर्दिष्टं तदैहिकामुष्मिकत्वेन द्विधा विभज्य कमात्रप्रणवमुपासीनानामैहिकमनुष्यलोका
वाप्तिरूपं फलमभिधाय द्विमात्रमुपासीनानामामुष्मिकं मतविकस्वर्गलोकप्राप्तिरूपं फलं चाभिधाय त्रि
मात्रेण परं ब्रह्मवाचिना प्रणवेन परमपुरुषं ध्यायतां परमेव ब्रह्म प्राप्यत्वेनोपदिश्यत इति सर्वसमञ्जसं
अत इत्युक्तं यत्परमात्मा ॥ दहर उत्तरेभ्यः ॥ इदमाम्नायते छान्दोग्ये अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दह
रं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति तत्र २२८
संदेहः किमसौ हृदयपुण्डरीकमध्यवर्ती दहराकाशो महाभूतविशेषः उत जीवात्मा अथ परमा
त्मेति किं युक्तं महाभूतविशेष इति कुतः आकाशशब्दस्य महाभूताकाशे ब्रह्मणि च प्र· सिद्धत्वे

वसतेन लोकं जयतीति श्रुतेः स्यपकर्मार्जितस्य मुपासीनस्य मन्वयलोकप्राप्तिमनभिधाय यदि मात्रमुपा
सीनस्यान्तरितलोकप्राप्तिमनभिधाय त्रिमात्रमुपासीनस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिमभिधीयमानो ब्रह्मलोको न तिरोहितात्प
रोजीवसमष्टिरूपस्य चतुर्मुखस्य लोक इति विज्ञायते तदुक्तं तेन चेत्समागात्तल्लोकाधिपतिश्चतुर्मुखस्य ब्र २९
ह्माज्जीवघनात्परात्परमिति च देहेन्द्रियादिभ्यः परो देहेन्द्रियादिभिः सह घनीभूतो जीवघनः समष्टिपुरुषो ब्रह्म
स्वप्न लोकवासिनः समष्टिपुरुषस्य चतुर्मुखस्य परत्वेनोपयुज्यते अतोऽत्र निर्दिश्यमानः परः पुरुषः समष्टि
चतुर्मुखत्वेनिर्दिष्टपुरुषश्चतुर्मुखएवेति निश्चीयते अत्रत्वनादेयोपपाकर्षो चित्रेयातिमात्रेऽपिच तमेवं श्रीदत्तनिकर्मंश्रव रे
तेनाप्त्या तोदितनिकर्मस्व परमात्मा कृतः व्यपदेशात्व्यपदिश्यते हीदानीं कर्मपरमात्मत्वेन तया हीदृति
कर्षविषयतयोदाहृते श्लोके त्योंकारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति
परत्वं तमजरममृतमभयमिति तिदृ परमात्मनः एवैतद्रूपं पतदभयमममृतमेनदद्दृष्टं वाद्रिश्यति
भ्यः पतस्माज्जीवघनात्परमिति च परमात्मन एव व्यपदेशात् न चतन्मुखस्य ततस्यापि जीवघनेपुर
ग्रहीतत्वात् यस्मादिक्यमितिलिङ्गदेहि नस्तुजीवघनत्वमुच्यते चतुर्मुखस्यापि तरूपत्वेयोऽग्रस्यागवि
इयातिसर्वैनित्यादेयमेव तत्कथ्यतेति तल्लोकस्याय विनिर्दिश्यमानो ब्रह्मलोकश्चतुर्मुखलोक इति न
तीयते ब्रह्मलब्रह्मस्वस्वतमुखाति तद्यथेयतकान्तमजरममृतममभयतिदृ तेन तित्कर्मणः परमात्म

श्री भा. १२५ दहर एवाकाशो न निर्दिश्यते दहरोऽस्मिन्नंतर आकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमिति दहराकाशांतर्वर्तिन
स्ततोऽन्यस्यान्वेष्टव्यत्वेन प्रकृतत्वात्। नैवमात्माऽपहतपाप्मेति तस्यैवान्वेष्टव्यस्य निर्देशं कृत्वा
स्मादेतदेवं प्रतिकृतिरेव दहर एवाकाशांतर्वर्तिनं न व्यभ्रादन्तर्भाष्यमाणत्वादिति अथ यदिदमस्मि
न्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतर आकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमिति ब्रह्मपुरशब्दे
नोपास्यतया सन्निहितपरब्रह्मणः पुरत्वेनोपासकशरीरं निर्दिश्यते तस्यावयवभूतं च तदेव पुंडरी
काकारमल्पपरिमाणं हृदयं परस्य ब्रह्मणो वेश्मतयाऽभिधाय सर्वशक्तिमाश्रितवात्सल्यैकजलधि ३६
म्नयासकानुग्रहाय तस्मिन्वेश्मनि सन्निहितं परं ब्रह्म तत्प्राप्येयं दहराकाशशब्देन निर्दिश्य तदंतर्वर्ति
प्र चापहतपाप्मत्वादिस्वभावतो निरस्तनिखिलहेयत्वसत्यकामत्वादिस्वाभाविकानवधिकातिशयासं
ख्येयकल्याणगुणजातमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते यच्च तदन्वेष्टव्यमिति तच्छब्देन दहराकाशांत
र्वर्तिगुणजातं च परामृश्यत इत्युभयमन्वेष्टव्यमित्युपदिश्यते यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं
वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतर आकाशो यच्चातेद तद्वर्तिगुणजातं तदुभयमन्वेष्टव्यमिति विधीयत इत्यर्थः। द त३
हराकाशशब्दनिर्दिष्टस्य परब्रह्मत्वं तस्मिन्यदंतरिति निर्दिष्टस्य च तद्गुणजातत्वं तच्छब्देनोभयपरामर्शो १२५
भयस्यान्वेष्टव्यतया विधानं च कथमवगम्यत इति चेदेवं हि तमन्ताः श्रुत्युपाचार्या अथ यमाकाशस्ता

दभ्रत्वाकाशे प्रसिद्धिप्रकर्षाद् दस्मिन्नादं न त्वदन्ते प्रत्यभिज्ञानेष्टव्यांतरव्याधानतया श्रुतीने पस्वेवं प्राप्ते
मिथ्रीमेने थीदहराकाशेभ्यः दहराकाशः परं ब्रह्म कुतः उत्तरेभ्यो वाक्यगतेभ्यो हेतुभ्यः एष आत्मा
ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः इति निरुपा
धिकात्मत्वमपहतपाप्मत्वादिकं सत्यकामत्वसत्यसंकल्पत्वं च निरदहराकाशे श्रूयमाणमभ्युपगम्य द
हराकाशः परं ब्रह्मेति ज्ञापयति अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोके
५८ षु कामचारो भवतीत्यादिना यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयत
इत्यनेन दहराकाशवेदिनः सत्यसंकल्पत्वमाशिष्यमाणाद् दहराकाशः परं ब्रह्मेत्येवं गमयति यथा
वान्वाअयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश इत्युपमानोपमेयभावश्च दहराकाशस्य भूता
काश लेनोपपद्यते दहरादिकेदनि वेपनउपमानोपमेयभावमति देन न घासति हृदयाव किं म्
द्यावापृथिव्यादि सर्वं ग्रपतेनोपपद्येते न न च दहराकाशस्य परमात्मत्वे पिवाक्याकाशेनोपमे
यत्वं न संभवति उपमानोपमेयभावात्तरिवादिवादो सर्वस्याजगाय स्तत्त्व एव वागारानेवं दह
काशस्य हृदयपुंडरीकमध्यवर्तित्वमप्यास्थितिरिति परत्वादस्य वाक्यस्य यथा त्रिकज्ञवेदिसवि ८२
तरैषु पं... नीति वचने गतिमत्वातिच नित्यं ... एष आत्मा ऽपहतपाप्मेत्यादिना

श्री॰ ञ्जेयोतां ह्यस्य सत्याः कामा न ते यां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यादिना दहराकाशनिर्दिष्टमात्मानं न
भा॰ दंतवैनीश्चकाम्यमृतानः अपहतपाप्मत्वादिकान्गुणान्विज्ञानतामुद्दारकरणान्सा गवस्यसाक्षादेव
१३॰ सर्वकामावाप्तिः सत्यसंकल्पताचोच्यते अतो दहराकाशः परं ब्रह्म तदंतर्वेन्निचाप हतपाप्मत्वादिकाम्यगु
णज्ञान तत्रैव यमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यमिति चोच्यते इति निर्णीयते देन दहराकाशोपिरस्य एवेति न २४
स्मिन्यदंतरिति काम्यव्यपदेशः इत्यादिना तए नेभ्यो हेतुभ्यो दहराकाशः परं ब्रह्म श्रीमाति शाङ्कराम्यांतर
णादिहृद्दृष्टलिंगंच इतश्च दहराकाशः परं ब्रह्म तत्पर्याहि गएपतिपिनि हितभतेनशाउपरिसंचरंतो न विं
देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंत्यनृतेन हि प्रत्यूढा इत्येतस्मिन्निति प्रकृत
दहराकाशनिर्दिष्ट तत्राहरहः स्तेषां सर्वेषां चेतनानां गमनं गीत तव्यस्यत स्य दहराकाशस्य ब्रह्मलोकस्य
निर्देशाच्च दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयतः कथमनयोः स्य परब्रह्मत्वसाधकत्वमित्यत्राह तथाहि
दृष्टमिति परस्मिन्ब्रह्मणि सर्वेषां चेतनानामहरहः सुषुप्तिकाले गमनं मन्यत्राभिधीयमानं दृष्टमेव
मेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति सत आगम्य न विदुः सत आ
गच्छामह इति चेत्यादि ब्रह्मलोकशब्दश्च परस्मिन्ब्रह्मणि दृष्टः एषः ब्रह्मलोकस्सम्राडिति होवाचे २१॰
तिमास्म दर्शनैवं ब्रह्मणि गमनदर्शनं एतेनु दहराकाशे सर्वेषां चेतनाणां प्रलयकाल इवेति विलङ्ः

देवे

वानेषोंतर्हृदय आकाश इति दहराकाशस्य अतिमहत्त्वमभिधायोभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अंतरेव समाहि
ते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचंद्रमसौ विद्युन्नक्षत्राणीति प्रकृतमेव दहराकाशमस्मिन्निति निर्दिश्य
तस्य जगदाधारत्वमभिधाय यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति पुनरयमस्मिन्निति
तमेव दहराकाशं परामृश्य तस्मिंस्तस्योपासकस्येह लोके यद्भोग्यजातमस्ति यच्च मनोरथमात्रगो
नेवध चरमिह नास्ति सर्वं तद्भोग्यजातमस्मिन्दहराकाशे समाहितमिति निरतिशयभोग्यत्वं दहराकाश
र्थमभिधाय तस्य दहराकाशस्य देहावयवभूतहृदयान्तर्वर्तित्वेऽपि देहस्य जराप्रध्वंसादौ तस्यापि जरम
कारुण्णतया ‥ इति संदेहे तेन निर्विकारत्वमभिधानेन एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमिति तमेव दहराकाशमस्य
भूतेन ब्रह्मपुरं निखिलजगदाधारभूतं तस्मिन्नपहतपाप्मादिकामाः समाहिता इति दहराकाशमासि
२५ त्रिति निर्दिश्य कामाश्च तत्र सत्यास्ते कामा इति निर्दिश्य तेषां दहराकाशं तद्वेदितृत्वमुक्त्वा तदेव दहर
काशस्य कामस्य च तत्कल्याणगुणविशिष्टत्वं तस्यात्मत्वं च यथात्मानः पहतपाप्मेत्यादिना सत्यसंक
ल्पत्वं तेन स्फुटीकृत्य यदा ह्येवेह प्रजा यथानुशासनमाविशन्तीत्यारभ्य तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भ
वतीत्यन्तेन तद्विद्गुणाष्टकं तद्विदि दहराकाशं निर्दिश्यात्मानं चाविद्यामेतद्य नतिरिक्तभो
गवसिद्धये च कर्मणो तदनंतरं तल्लाभाय कल्पतामभिधायापहतपाप्मात्मानमन्तर्विघन

गाग्निःसूर्याचंद्रमसौविद्युन्नक्षत्राणीत्यादिभ्यःसचायंपरस्यब्रह्मणोऽसाधारणोमहिमाअस्मिन्दहरएकाशए
श्री ऽवलभ्यतेयतोदहराकाशःपरंब्रह्म ॥ प्रसिद्धेश्च ॥ आकाशशब्दस्यपरस्मिन्ब्रह्मणिप्रसिद्धेः कोह्येवा
भा॰ न्यात्कःप्राण्यात्यदेषआकाशआनंदोनस्यात्सर्वाणिहवाइमानिभूतानिआकाशादेवसमुत्पद्यंतेइ
१३१ त्यादिषपहतपाप्मत्वादिगुणसमुनायासप्रसिद्धिर्भूताकाशः ॥ प्र...सिद्धेर्वेलीयसीत्यभिप्रायस्ततो
वदहराकाशस्यभूताकाशत्वंप्रतिविम्ब ॥ अथयदिदानींदहराकाशस्यप्रत्यगात्मत्वमाशंक्यनिराकर्तुम
ग्रारभते ॥ इतरपरामर्शात्सइतिचेन्नासंभवात् ॥ यदुक्तंवाक्यशेषवशाद्दहराकाशःपरंब्रह्मेतितद
युक्तंवाक्यशेषेहीतरस्यजीवस्यैवसाक्षात्परामर्शात् ॥ अथयएषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपर
ज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतियद्यपिदह
130 १५ रोऽस्मिन्नंतरआकाशइतिहृत्पुंडरीकमध्यवर्तितयोपदिष्टस्याकाशस्योपमानोपमेयभावासंभवा
न्नभूताकाशत्वंनसंभवतितथापिवाक्यशेषवशात्प्रत्यगात्मत्वंयुक्तंमाप्रसिद्धमाकाशशब्दोऽपि
प्रकाशादियोगाज्जीवेएववर्तिष्यतेइतिचेन्नस्मत्रोक्तेनासंभवादितिनायंजीवःनह्यपहतपाप्म
त्वादयोगुणाजीवेसंभवंति ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ उत्तरात्प्राजापत्याद्वाक्याज्जीवस्यैवा १३२
पहतपाप्मत्वादिगुणायोगोनिष्पाद्यतइतिचेत्एतदुक्तंभवतिप्रजापतिवाक्यंजीवपरमेवतत्राहिय
ना८

ख्यानां सम्पत्तिकालेऽवस्थानं श्रूयमाणं तस्यैव ब्रह्मत्वे पर्याप्तं लिंगं न त्वाकाशलोकशाब्दसमानाधिकर लिंगं वेति
णं कृत्वा अस्मिन्दहराकाशे समुच्चयमानोऽस्य ब्रह्मत्वे प्रयोजनं नरपेक्षत्वं यथा प्राप्तं लिंगमित्याह निषादस्थ
पतिन्यायाच्च षष्ठीसमासात्सामानाधिकरण्यसमासो न्याय्यः अथ या अस्य दहरगकत्वश्रुतिनस्तश्रुतिविषयं गमन
श्रूयते अपि तं तरणत्वे नवर्तमानस्य दहराकाशस्य परमपुरुषार्थत्वं तस्यैव ब्रह्मपुत्र दहर ह्यगोक्त्यः सर्वस्मिन्का
ले वर्तमानानां प्रजानां तत्त्वं न विदन्ति तत्त्वं तु यथा हिरण्यनिधिं निहितं तस्यान भिज्ञानानाप्नुपरि
संचरन्तो न लभन्ते तद्वदिति षष्ठी: स एष नरत्वे नावस्थितस्य दहराकाशस्योपरि वर्तमानम् वेद
यतितानां सर्वासां प्रजानाम जानतीनां सर्वदा गतिरस्य दहराकाशस्य परब्रह्मतां गमयति तथा ह्य
स्य ब्रह्मपरस्य ब्रह्मलोकः तत्र तत्र वास्य तस्यैतन्नियम्यामिः स्वस्मिन्वर्तमानाभिः प्रजाभिरवेदनं दृष्ट
यत्तान्नाभिज्ञानेऽत्र आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो
यमयति अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोतेति च श्रुतिः दहरदर्शनेन स्वरूपमेव वर्तते यन्निहितं इति तावत्परम
पुरुषार्थभावस्यास्य दहरस्य स्थापित तदाधारतया ब्रह्म दहरस्य वेदानां सर्वासां प्रजानाम ज्ञानती ना
गतिरस्य परब्रह्मभावे पर्याप्तं लिंगं तस्मात् श्रीमतः अहिमन ऽस्यापि सम्पन्नं अथ य आत्मेतिघ
कृत दहराकाशनिर्दिष्ट्य समेत विधृतिरेषां लोकानां मसंभेदायेति एतस्य वाक्यस्य प्रधान

श्री
भा
२३२

ख्यं तेनाभिधायाः पूर्वयत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जि
घ्राणीति स आत्मा गंधाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याहराणीति स आत्माभिव्याहाराय वागथ यो वे
देदं शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रमथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मननाय मनोऽस्य दैवं च
क्षुरिति चक्षुरादीनां करणत्वं नृपादीनां हेयत्वमस्य चक्षुरात्मत्वप्रदर्शनेन एव शरीरादिभ्योऽस्य
व्यतिरेकमुपपादयन् स एव एतेन दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक इति परेषु
तस्यैव विधूतकर्मनिमित्तशरीरेंद्रियस्य मनःशब्दाभिहितेन दिव्येन चक्षुषा स्वाभाविकेन एतेन आमेन
सर्वकामाननुभवमुक्ता तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च
कामा इत्येवंविधमात्मानं ज्ञातिनो ज्ञानेनाभिधाय सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामा
131 न्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति प्रजापतिरुवाचेत्येवंविधमात्मानं विदुषः सर्वकामावा सर्वलोकप
प्त्युपलक्षितं ब्रह्मानुभवफलमभिधायऽपहततत्त्वज्ञापहतपाप्मत्वादिगुणकोऽत्ता तस्य
तथा प्रज्ञातो जीव एवेत्यवगतो भवति ततो दहरवाक्यशेषे कथ्यमाणस्य जीवस्यापहतपा
प्मत्वादिगुणसंभवात् स एव दहराकाश इति निश्चीयते इति चेन्न त्राह आविर्भूतस्वरूपस्त्विति सू २३२
त्रमन्तत्तिरोहितापहतपाप्मत्वादिगुणकोऽस्वरूपः यस्मादिहानादिकर्मणः शरीरान्तःस्थितः

अपहतपाप्मत्वादयः तं

सा

वात्मानं सशरीरं

आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स
स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्र
जापतिरुवाच नमेति ह स्मै [illegible] परिदृश्यते भोगायतन
नेपविशुद्धात्मस्वरूपोपदेशायोपायतया [illegible] शरीरमात्तं मृत्युना तदस्याम
तस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमिति शरीरस्याधिष्ठानतामात्मन [illegible] शरीरस्य तस्याम
स तत्स्वरूपतां [illegible] शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये
स्पृशत इति कर्मारब्धशरीरयोगिनस्तदनुगुण [illegible] भोगि [illegible] ते चत [illegible] एवम
विधायैवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति
जीवात्मनः स्वरूपमेवाशरीरविशुद्धमुपदिश्य स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्र
ज्ञातिभिर्वा ममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरमिति प्राप्यस्य परस्य ज्योतिषः पुरुषोत्तमस्य
नित्यतां तदा [illegible] परं ज्योति [illegible] ब्रह्मलोके [illegible]
[illegible] एवमस्मि
[illegible] शरीर [illegible]

६२ ६३

श्री·
१३३
स्वाज्ञत्याय सोऽन्वेष्टव्य इति चेन्न यदुत्तरं तन्न खलुमेवोक्तं निष्पाप्मत्वादेवमित्यनेनातो दहरएकाशो नामात्मा
विद्यादिदोषगन्धस्वाभाविकातिशयज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजःप्रभृत्यपरिमितोदारगुणसागरः पु
रुषोत्तम एव प्रज्ञायत इति वाक्यनिर्दिष्टस्त्र गुणप्रतीतत्वैमेवित्युक्तादयं जीवो वैमादिभिरवगत कर्मनिमित्तदेहप
रिग्रहः पश्चात्परं ज्योतीरूपसंपद्याविर्भूतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणकस्तन्त्र इति न दहराकाश इत्यत्र
देव श्रीभाष्ये हेतुस्तस्य च॥ तस्य दहराकाशस्य ब्रह्मात्मकारादयमपहतपाप्मत्वादिगुणको विमुक्तव
यः प्रत्यगात्मानदहराकाशः तदन्तकारस्तत्साम्यं तथाहि प्रत्यगात्मनो विम्भकस्यापरब्रह्मान्तकारः
स्वपेन यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय नि
रञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतौ तत्कर्त्ता प्रज्ञायत इति कानिर्दिष्टः अन्तकार्येव ब्रह्म सो दहराकाशः॥ न६
२५ श्री प्रसिद्धेश्चेति सूत्रार्थे संसारिणो विम्भकावस्थायां परमसाम्यापत्तिलक्षणं परब्रह्मान्तकारः स्वरूपेणेदन्ता
तन्त्रयाभिव्यम्मसाधर्म्यमागताः सर्वेऽपि तो धक्ष्यन्ते मलयेन्तु व्यथन्तीति चेति केचिदन्तकृते तत्स्वचापि
स्वर्ध्यत इति च सूत्रद्वयमधिकरणान्तरं तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यस्याः १३३
परब्रह्म २ श्रुतेः परत्वनिर्णायाय प्रवृत्तत्वं वर्ततिनत्व ऽपहतपाप्मत्वादिगुणको धर्मोक्तेः इत्याद्यायाचनेन स्वशब्दादि
न्यधिकरणद्वयेन तस्य प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वप्रतिपादनाज्ज्योतिश्चरणाभिधानादित्यादि पुरस्य ब्र

132

परंज्योतिरुपसंपद्य: आविर्भूतस्वरूप: स इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणविशिष्टस्तत्र प्रजापतिवाक्येऽभि
धीयते दहरवाक्ये त्वतिरोहितस्वभावापहतपाप्मत्वादिविशिष्ट एव दहराकाश: अतो यत्ने आविर्भू
तस्वरूपस्यापि जीवस्यासंभावनीया: सेतुत्वविधारणादय: सत्यशब्दनिर्वचनावगतचेतनाचे
तननियमनं त्वं दहराकाशस्य परब्रह्मत्वं साधयति सेतुत्वविधारणत्वादय: आविर्भूतस्वरूपस्या
पि न संभवन्तीति जगद्व्यापारवर्जमिति वक्ष्योपपादयिष्याम: अतो दहरवाक्योक्तसंसर्गदर्शनादि ५५
नाजीव इत्युक्तम् किमर्थं तर्हि तेनाह अन्यार्थश्च परामर्श: दहराकाशस्यैवापहतपाप्म
त्वजगद्विधारणत्वादिवत् जीवस्यापि उपसंपत्त्यापहतपाप्मत्वादिकल्याणगुणविशिष्टस्वाभाविक
रूपप्राप्तिकथने तद्धेतुत्वं परमपुरुषासाधारणस्य ज्ञापदेशः प्रजापतिवाक्योक्तस्य जीव
स्यात्र परामर्श: प्रजापतिवाक्ये अन्यत्रात्मस्वरूपयाथात्म्यविज्ञाने दहरविद्योपयोगितया तत्र
त्वपेक्षितो हि जीवात्मन: स्वरूपं च ज्ञातव्यम् एवं स्वरूपमपि कर्तृत्वयोगस्य सन्न. नेत्यपि कार्तिश्चवगहो गु ३।४
ब्रह्मानुभविष्यत: ब्रह्मोपासनफलान्तर्गतस्वरूपविज्ञानस्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामा
न्यस्तत्पुरुष इति ज्ञानन्तर् क्रीडन्रममाणादिकं प्रजापतिवाक्येर्निर्धानन्दहरविद्याफलमेव अन्यार्थश्च कल्पसी२
नेति चेन्नतदुक्तम् दहरोऽस्मिन् अल्पपरिमाणश्रुतिरणुपतीतस्य जीवस्यैवोपपद्यते नन्तु सर्व

र्थ्यपिर

च न तदंगुष्ठप्रमितत्वात् त्रैवर्णिकत्रयाणां शरभभुजंगादीनाम् अनंगुष्ठप्रमितत्वेपि न काश्चिद्दोषः स्थितं तावदत्र

श्री सम्भापयिष्यते श्रीतदुपर्यपि बादरायणः संभवात् परस्य ब्रह्मणोंगुष्ठमात्रप्रमितत्वोपपत्तये मनुष्या

भा धिकारं ब्रह्मोपासनशास्त्रमित्युक्तं तन्मनुष्यते नेदानीं ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्ति नास्ती

१२५ ति विचार्यते किं तावद्युक्तं नास्ति देवादीनामधिकार इति कुतः सामर्थ्याभावात् न ह्यशरीराणां देवा

कैं५ दीनां विवेकविमोकादिसाधनसप्तकं न च हीनब्रह्मोपासनोपसंहारसामर्थ्यमस्ति न च देवादीना

म् शरीरत्वे प्रमाणमुपलभामहे यद्यपि परिनिष्पन्ने वस्तुनि व्युत्पत्तिसंभावनया वेदान्तवाक्यानि परे

ब्रह्मणि प्रमाणभावमनुभवन्ति तथापि देवादीनां विग्रहवत्त्वप्रतिपादनपरत्वं किंचिदपि वाक्यमुप

133 लभ्यते मंत्रार्थवादास्तु कर्मविधिशेषतयाऽन्यपरत्वान्न देवादिविग्रहसाधका भवन्ति कर्मविधय

श्च स्वार्थेयेति तो देवप्रकारकत्वात् ते किं देवताया न तु किमपि न साधयन्तीत्यत एवं सामर्थ्यित्वमपि न संभव नाप

तिऋतः सामर्थ्यार्थित्वयोरभावाद्देवादीनामनधिकार इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे श्रीतदुपर्यपि बादरायणः पि४

संभवात् ॥ तदुपर्यपि तद्ब्रह्मोपासनमनुष्यादुपरि देवादीनामपि संभवतीति भगवान्बादरायणो मन्यते १२५

तेषामप्यर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवात् अर्थित्वं तावदाध्यात्मिकादिदुर्विषहदुःखाभितापात् परस्मि

न्ब्रह्मणि च निरस्तनिखिलदोषगंधानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगणे निरतिशयभो

श्री

ब्रह्मणो भारूपत्वावगतेश्च पूर्वपदानन्त्यानादयुक्तोऽसंदर्भे व्याख्याच ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ कठवल्लीषु श्रूयते
वृत्ति२ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते एतद्वै तत् अंगुष्ठमात्रः पुरुषो
ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः एतद्वै तत् अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृ
दये संनिविष्टस्तस्या चक्रीयात्मरे हृन्नादि वैधिकार्थैर्यणत्वविशिष्टः क्रममन्तस्मिंस्तिष्ठन् वीदिरूपतः किमय
मंगुष्ठमात्रप्रमितः शरीरात्मा उत परमात्मेति किं युक्तमत्र शरीरात्मेति कुतः जीवस्यैवाल्पत्वेनांगुष्ठमात्र
त्वस्मृतेः प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिरंगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो य इति न
चान्यत्र उपासनार्थं तत्र यापि परमात्मनोंऽगुष्ठमात्रत्वं श्रूयते एवं निश्चिते जीवत्वे ईशानत्वं शरीरेंद्रिय
भोगप भोगोपकरणापेक्षया भविष्यतीति प्राप्तेऽब्रूमः शब्दादेव प्रमितः अंगुष्ठमात्रप्रमितः
परमात्मा कुतः ईशानो भूतभव्यस्येति शब्दादेव न हि भूतभव्यस्य सर्वस्येशितृत्वं कर्मवशस्य जीवस्यो
पपद्यते कथं तस्य परमात्मनोऽंगुष्ठमात्रत्वमित्यत्राह हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्
परमात्मन उपासनार्थं मनुष्यस्य हृदये वर्तमानत्वादुपासकहृदयस्यांगुष्ठमात्रप्रमितत्वात् तदपे
क्षयेदमंगुष्ठमात्रप्रमितत्वमुपपद्यते जीवस्याप्यंगुष्ठप्रमितत्वं हृदयावच्छिन्नत्वात् तदपेक्षमेव तस्या
राग्रमात्रस्मृतेः मनुष्याणामेवोपासकत्वसंभावनया शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वान्मनुष्यहृदयस्य

तेनप्ररोचनाजायतेऽतः कर्मप्ररोचयंतोगुणसद्भावंबोधयंत्यर्थवादाः मंत्राश्चकर्मसुविनियुक्तास्त
त्रतत्रकिंचित्करत्वायोगाद्देशयार्थप्रकाशयंतोदेवतादिगतविग्रहादिगतगुणविशेषमभिदधतएवत
त्रकिंचित्कुर्वंतिअन्यथाइंद्रादिस्वरूपप्रत्ययवद्भिः तत्त्वनिर्विशेषादेवताधियमपिरोहतितत्रप्रमाणांत
रगम्यमानगुणान्वयमेवबोधयितारः कर्मप्ररोचयंतोगुण विशिष्टंप्रकाशयंतोदेवता गतवि
ग्रहादिगुणविशेषमभिदधतएवतत्रश्रोतॄणांस्वार्थप्ररोचनप्रकाशनंकुर्वंतिविरुद्धत्वेतद्वाचित्वमि
प्यर्थैरविरुद्धानगुणान्लक्षयित्वाकुर्वंतिकर्मविधेश्चदेवताधियमपिरोहतितत्रप्रमाणांतरप्रा
प्तत्वेस्वार्थप्रत्ययेतितमेवकामिनः कर्त्तव्यतयाकर्मविधीयमानंस्वयंचगुणोर्थःसिकालांतरभावि
फलस्यस्वर्गादेःसाधकमयेतत्तेमंत्रार्थवादयोश्चवाच्येदेतिपिष्टोदेवतावाचुमेवस्वेनभाराधेयेनो
यथावतिसएवैनंभूतिंगमयतीत्यदनेनहविषाशास्तेतदस्यात्रदध्यान्नदस्यदेवारध्वंताम्इत्यादि
षुदेवतायाःकर्मणाराधितायाःफलदायित्वंतदनुगुणोऽर्थःप्रतीयमानमपेक्षितत्वेनवाक्या
र्थेसमन्वयतेदेवपूजाभिधायिनोयजधातोश्चयागाख्यकर्मस्वाराध्यदेवताप्रधानंप्रतीयतेतदे
वंकृत्स्नवाक्यपर्यालोचनयावाक्यादेवविधयेतितस्सर्वमवगतमितिनापूर्वादिकल्पनानिसम १३५
धानवगतंकर्मविधिप्रमिथेय तथाकल्पनयावाश्रायपितत्त्वंतथासंकीर्तितांणामंत्रार्थवादमूले

134

यत्वादिज्ञानानुसंभवतिसामर्थ्यमपि ए ट नरदेहेन्द्रियादिमत्वया संभवतीतिदेहेन्द्रियादिमत्वंच ब्रह्मादी

शोध नांसकलोपनिषत्सु सृष्टिप्रकरणेषु पासनाप्रकरणेषु च श्रूयते न चाहि सदेवसोम्येदमग्रआसीत्तदै द

तवत्स्यांप्रजायेयेतितत्तेजोसृजतइत्यारभ्यसर्वमचेतनंतेजोऽबन्नमन्नमेवस्याविशेषयोत्पाने व

नजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिसंकल्प्यब्रह्मादिस्थावरांतंचतुर्विधभूतजातंत

दुचितनामरूप त्तत्कर्मोचितशरीरेषुनामरूपव्याकरोदित्युक्तंएवं सर्वं ब्रह्मस्तंबादिषु देवतिर्यग्मनुष्यस्थावरात्मता

तकूप चतुर्विधासृष्टिरुक्तापतेदेवादिभेदस्यतत्तत्कर्माणब्रह्मलोकप्रभृतिचतुर्दशलोकस्य सकलभो

गयोग्यदेहेन्द्रिययोगायत्तत्वात्मनांतलोदेवादित्वाभावात्तथानडमयेदेवासुराअनुबुबुधिरेतेहोचु वु

विंद्रोहवैदेवानामभिप्रवव्राजविरोचनोऽसुराणांतौहासंविदानावेवसमित्पाणीप्रजापतिसका

शमाजग्मतुः तौहद्वात्रिंशद्वर्षाणिब्रह्मचर्यमूषतुः तौहप्रजापतिरुवाचेत्यादिनाविस्पष्टमेवश

रीरेन्द्रियवत्वंदेवादीनांप्रतीयतेकर्मविधिशेषभूतमंत्रार्थवादेष्वपिइन्द्रस्तः पुरंदरः तेनेन्द्रोवज्रम वेऽ

दयच्छत्तन्त्यादिभिःप्रतीयमानविग्रहादिमत्वंप्रमाणान्तरविरुद्धंतस्मात्प्रमेयवत्तद्वान्तरेयार्थप्रका

शनंत्तेतियत्वाभ्यांप्रतीयमानार्थांतराविविनाशात्तेनकेत्यादिउपयोगात्तेनविनास्तिसा

शत्रुपयन्नेस्मृतयाकथ्यतेतत्रितिनिरुद्धाभावेऽस्तितंप्रतिपादितेनतस्सतिग्रहणकथिते

श्री
भा
२२६

दिशात् तदाकृतिविशेषवाचित्वेन तत्तच्छब्दकस्यापींद्रव्यक्तेर्विनष्टायामप्येव वैदिकादिंद्रशब्दान्मनसि वर्त
मानात्स्वरानंतरं द्वाच्छंभूर्लेन्द्रः पूर्वाकारोपातानदाकारमेवापरमिंद्रं सृजति यथा कुलालो घटशब्दान्म
नसि वर्तमानात्तदाकारमेव घटमिति कथमिदमवगम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्तावद्वेदेन रूपाणि प्र३
व्याकरोत्सतासती प्रजापतिरिति तथा स भूरिति व्याहरन् स भूमिमसृजत स भुव इति व्याहरन् सोन्तरि
क्षमसृजत इत्यादि वाचकशब्दपूर्वकं तत्तदर्थसंस्थानं स्मर्यते तत्तत्संस्थानविशिष्टं तत्तमर्थं सृष्ट एवानि
त्यर्थः स्मृतिरपि अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तय
ति सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे इति सं
135 स्थाः संस्थानानि रूपाणीति यावत् तथा नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रपंचनं वेदशब्देभ्य एवादौ
देवादीनां चकार सः इति अतो देवानां विग्रहवत्वेपि न वैदिकशब्दानामानर्थक्यं वेदस्यादिमत्वं च प्रसज्य
ते ॥ अत एव च नित्यत्वं ॥ अत एव इन्द्रवसिष्ठादिशब्दानां ... देवऋषिवाचिनां तत्तदाकारवाचित्वं
तत्तद्रूपेण तत्तदर्थस्मृतिपूर्विका च तत्तदर्थसृष्टिस्तत एव मंत्रकृतो वृणीते नमो ऋषिभ्यो मंत्रकृद्भ्य
श्च यस्तोग्निरिति विश्वामित्रस्य सूक्तं भवतीत्यादिभिर्विशिष्टानां मंत्रकृत्त्वं काण्डऋषित्वादौ प्रतीयमाने कृत्त्वे २२६
पि वेदस्यानादित्वमुपपद्यते प्रथमं मंत्रकृतो वृणीत इत्यादिभिर्वेदशाहेस्तत्काण्डसूक्तमंत्रकृतामृषी

पृथक्संख्यास्ते लिङ्गास्तपुराणेष्वप्रज्ञातादीनां देवानामनुग्रमतीनां देहेन्द्रियादयः स्वभावभेदाः स्थानानि भो
गाः कृत्यानि चरितेन च मादयः सत्वकाः श्रुतिपाठे ते ग्रहो विग्रहादिमत्त्वाद्देवादीनामप्यधिकारोऽस्त्येव
धीविरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् देवादीनां विग्रहादिमत्त्वाभ्युपगमे कर्मणि विरोधः
प्रसज्यते बहुषु यागेषु युगपदेकस्य इन्द्रस्य विग्रहवतोऽसंनिधानं भावहं इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ इत्या
दिना आहूतस्य संनिधानान्न युगपदेशे वर्तिनां यागादीनां नवं नानागमनेकस्य ह्रदे वायुरूपस्य गच्छेति २५
कस्यचानेकत्र युगपद्यजमानानां यो वै देवताः एवं परिमितं ...ति सम्पन्नः सोमं ते यजन्त इति अतो विग्र
हादिमत्त्वे कर्मणि विरोधः प्रसज्यत इति चेन्न अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् दृश्यते हि सौभरिप्रभृ
तीनां शक्तिमतां युगपदनेकशरीरप्रतिपत्तिः श्रीमद्भागवते ... ...वि
शि५ रोधः इति वन्ने नेमाभवे कर्मविरोधोऽनेकशरीरप्रतिपत्तेः शब्दे तु वैदिके विरोधः प्रसज्यते अनित्या
र्थसंयोगादिग्रहवतो हि सावयवत्वेनेन्द्रादेरर्थस्यानित्यत्वमनिवार्यं देवेन्द्रादिशब्दवदिन्द्रादिप्रयोज त्वे८६४
ननः प्रागवनाप्रत्त्वेन्द्रादिशब्दानां वैदिकानामर्थशून्यत्वे अनित्यत्वे वा वेदस्य स्यादिति चेन्न
नातः प्रभवात् अस्मादिन्द्रादिशब्दादेव पुनः पुनरिन्द्राद्यर्थस्य प्रभवात् एतदुक्तं भवति न हि देवद
त्तादिशब्दवदिन्द्रादिशब्दा वैदिके व्यक्तिविशेषमात्रसंकेतग्रहेकाः महत्त्वप्रतिपत्तेस्सभावत पदत्वा

वाच्यत्वं तदस्मात्सर्वैः सर्वे पिसमानेनैवयांत्तु विशेषः संस्कारानयेतः स्वयमेवानुसंधत्ते पुरुषोत्तमः ऊत्तर
श्री दमवगम्यत इति चेन्नु तत्राह दर्शनात्स्मृतेश्च दर्शनं तावद्यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति त
भा स्मा इति स्मृतिरपि मानवी आसीदिदं तमोभूतमित्यारभ्य सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजा
१३० अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व
९ लोकपितामह इति तथा पौराणिकी च तत्र स्मृतिः सुप्तस्य देवस्य नाभौ पद्ममजायत तस्मिन्नब्जे महाभाग वेदवे
दांगपारगः ब्रह्मोत्पन्नः स तेनोक्तः प्रजाः सृज महामते तथा वरो नारायणो देवस्तस्माज्जातश्चतुर्मुख
इति तथादिसर्गमहत्वत्ताद्यत्यारभ्यो यानेस्तत्त्वानाविलो यमतः स्थितो हि येन स्यान्नेनामनारायणेति क
ल्पकल्पे तत्र यथाभिभूयः सृष्टस्य मे नाभिजं स्यात्पद्यात्क्षेवं भूतस्य मे देविनाभिपद्मे चतुर्मुख उत्पत्स्यत्यत्र स
136 मयाप्रोक्तः प्रजाः सृज महामत इति अतो देवादीनामप्यर्थित्वसामर्थ्ययोगात् ब्रह्मविद्यायामधिकारो
स्तीति सिद्धं ॥ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ब्रह्मविद्यायां देवादीनामप्यधिकारोऽस्तीत्युक्तं
इदमिदानीं चिन्त्यते येषु उपासनेषु देवता एवोपास्यास्तेषु तासामधिकारोऽस्ति नेति किं प्राप्तं नास्त्यधि दा३
कारस्तेषु मध्वादिष्विति जैमिनिर्मन्यते कुतः असंभवात् न ह्यादित्यवस्वादिभिरुपास्या आदित्यवस्वा १३०
दयोऽन्ये संभवन्तीति न च आदित्यवस्वादीनां सतां वस्वादित्वं प्राप्यं भवति प्राप्तत्वात् मधुविद्यायामपि वस्वादि अ१

स्खलिता३

नै

कृति णामौषध्यादिकं यथा सर्वलोकानां तत्तत्कृतिषु नो मस्तस्य प्रजापतिस्तानेव तत्तन्नामादि स्मरतो निर्मं
मेनेच प्रजापतिनाहिन पाकपस्तत्वतत्तेन पस्तनावीर्यंविसिदानां सर्वंवशि शुदि ... दिदृशान्नामा पूर्वं र..
न३ दीनैधीमैवसस्तनोवर्णितम् ... नृपश्यंति यतु वेदानां नित्यत्वमेवाच मंत्रकृत्वमथव्य
नेमथपूर्वात्रोमितिकप्रलयादिषिद्वाधुत्यतीवेदशब्देभ्यः सर्वं तादि स्मरतो न प्रजायतिना देवादि सृष्टिरूप
यचलानाम्यथाकृतश्च लयेन सृष्टः प्रजापतेर्भूताद्यहंकार परिणामपराह्नस्य चत्व एवालकपं प्रजायते:
यावत्पूर्वविकारसृष्टिरूपपयाने कथंनतोविनष्टस्य वेदस्य नित्यत्वं यतो वेदानित्यत्ववादिनो देवादीनां विग्रह व
त्वाग्भ्युपगमे लोकव्यवहारस्य प्रवाहानादिता प्रणयीयेति अजरं जरं पठति स्त्रीमसमानेना मरूपत्वा
दविन्तावत्वा विरोधादर्शनान्नतेषु सतोपसंहारे जगदुत्पत्त्या उत्तावयिष्ट सर्वं समानेनामरूपत्वा
दवनकस्थितिरोधः नयाहि समगवानवकत्योनम: प्रलयावसानसमये पूर्वसंस्थानेजगत्स्मरन्
वद्रस्यातितिसंकल्पमोगमोकृजातेस्य किमन्यदीनि मा भाव घोषणी ने विभज्यमहदादिब्रह्माण्डं हि
प्र३ रण्यगर्भस्य सृष्टिं तेषां पूर्व संस्थानं वेदांश्च सर्वानुद्धृत्य विरोधसंस्थिनानाविध ज्यहिरण्यगर्भोप्यावदि
पृष्टपूर्वं देवाद्याकारजगन्न्मृतिति पूज्यस्वयमपि तदात्मतयावतस्य मतोयद्यो कसर्वमुपपत्रं ३ त
वा३ देवं वेदस्यापौरुषेयत्वं च यत्सर्वे शब्देभ्य एवादौ निर्मम इति तत्त्वं सम्यक्कारणं तेन न सप्रकृतमिति शेषस्य तान्येव क्रमेण

निममे

नार

श्री भा० १३८

चतिसंवर्गविद्यायां हि वायुभवनमिति यदुक्तमेव ब्रह्मोपनिषदेवेदेति कृत्स्नायां संपुविद्यायां ब्रह्मोपनिषत्तत्त्व
वर्णानं ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तं तदवस्थादिफलश्रवणं च तदवस्थादिभोगभूतादित्यां ब्रह्मविद्यायामानन्दपास
नेन तदवस्थस्यैव ब्रह्मणा स्वतामृते अत एवं विधमुपासनमादित्यवस्वादीनामपि संभवति एवं च ब्र
ह्मण एवोपास्यत्वान्नदेवाद्यो निषिध्यो निर्विन्नुपपद्यते तदा हरतिकार अस्तीति मध्वादिषु संभवो
त्वाभ्युपगम एवं सर्वत्र निचाय्यं न श्रीश्रोत्रस्य तदनादर श्रवणान्नदाद्रवणात्सूच्यते हि ब्रह्मविद्यायां शूद्र घिर्द
स्याप्यधिकारोऽस्ति न वेति विचार्यते किंयुक्तं अस्तीति कुतः अर्थित्वसामर्थ्यसंयुक्तत्वादेकारस्य शू
द्रस्यापि तत्संभवात् यद्यप्यग्निविद्यासाध्येषु कर्मसु न ग्निविद्यत्वात् शूद्रस्यानधिकारस्तथापि मनो
वृत्तिमात्रत्वाद्ब्रह्मोपासनस्य न तत्राधिकारो व्यवधार्यो यत्क्रियायेत्वेऽप्युपासनस्य न तन्त्रं हणां प्र
मा चितत्क्रियायाए एवावापेक्षितत्वाच्छूद्रस्यापि स्ववर्णोचितपूर्ववर्णाश्रूषैव क्रियास्तु विद्यातितस्मा न४
च्छूद्रोयज्ञेन कृच्छ्रसत्यपि विद्याग्निसाध्ययज्ञादिकर्मानधिकार एव स्यात् स्यादपि त्वनधीतवे
दस्यानकृतवेदान्तस्य ब्रह्मस्वरूपतदुपासनप्रकारानभिज्ञस्य कथं ब्रह्मोपासनं संभवतीत्युच्यते अन
धीतवेदस्यापि कृतवेदान्तवाक्यस्यापीतिहासपुराणश्रवणेनापि ब्रह्मस्वरूपतदुपासनज्ञानं संभव १३८
ति अस्ति च शूद्रस्यापीतिहासपुराणश्रव[illegible]णानुज्ञा श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः इत्या

प्रतिपद्यकर्माणि नित्यानुस्वराणि महोत्साहेन मां स्यात् प्रयतत्वाल अनभुपायदेवास्यादित्यस्यां श्रुतानां चसा
द्विभिर्भुज्यमानानां सपोमपलं च स्नादित्वं च पाठ्यं श्रूयते असौ वा आदित्यो देव मधु तु चक्रम्यत्वम् त्र
णमप्रमत्तनह सर्व उपजीवति । एकास पवनंद मलं वेद वस्तु नामैवे को भुत्वा अग्निने वसुसेवन
तेद वामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्यादिना । वसूनां मुनितिपिभावाद्ध तेरेचाज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेमृत
तमितिज्योतिषि परस्मिन् ब्रह्मणि उपासनं देवानामपि श्रूयते देवमनुष्यभेदसाधारणत्वं ब्रह्मोपासने
देवानामप्युपासकत्वं कथनं देवा । नामपि तेषामप्युपनिषन्निर्दिष्टत्वात् एव वस्वादीनामनधिका
र इति प्राप्ते मिधीयते ॥ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ॥ आदित्य वस्वादीनामपि तेषु अधिकार भावंमन्य
ते तत्ववादरायणो मन्यते आदित्यादित्यवस्वादीनामपि स्वावस्था । ब्रह्मोपासने वस्वादित्वप्राप्ति एवं कर्म नै
स्थस्मासंभव । वसूनामपि कल्पान्तरे वस्वादित्व वस्थाप्रिय स्थाये विना भवति अत्र हि का
र्थकारणोभयावस्थब्रह्मोपासनं विधीयते असौ वा आदित्यो देवमधु इत्यारभ्य यदपनत उदेता
स्यतः प्रागादित्य वस्वादिकार्यं तिष्ठावस्थ ब्रह्मोपास्यमिन्नुपदिश्यते अपनत उदेतादि
त्तौ नरन्त्वपावस्थितं कारणावस्थं मेचब्रह्मोपास्यमिन्नुपदिश्यते न देवं कार्यकारणोभयावस्थ
ब्रह्मोपासीनः कल्पान्तरे वस्वादित्वं प्राप्य तदन्ते कारणं परं ब्रह्मैवाप्नोति नरवा अस्माउदेति ननिम्रो

श्री॰ रैक्वस्य सकाशं गत्वा दृष्ट्वा णा ... स्य ... संजातेति लब्धेति अतः शूद्रेत्यामंत्र्यतेन चतुर्थे वर्णितेन प्रो
भा॰ च्यतीति शूद्र इः शुचैव प्रत्ययो ... दीर्घ चकारे शूद्र इति भवति शूद्रः ... विद्वत्तमेवा स्य शूद्र शूद्रो शव २
ोन स्त्यते तज्जाति योगः जानश्रुतेः किल पौत्रा यणो वक्रु ... स्व ... प्रदम्भ वम्भू वन स्यथा मिको ने ३
ग्रसर स्यधर्मेण प्रीमेया क यो ... हा ... ना रस्य ... जि ता ता ... यादरा यिथि नो हंस ... गानि
पयस्याविपूगच्छेता ... तस्म ... भा भस्म ... ज्ञान श्रुतेः पौत्रायणस्य स ... दिवाज्या
तन्नू॰ तिरत तेभा ... स्ता ... ली ... ती विति एवं जानश्रुति प्रशंसा ... वा ... स्य पश्च त्याय परोहंसः प्रत्युवा
मेतत्संतं स७ चकैवं एनं ... युग्वा नरैक्व ... इमेतदा ... ज्ञो रैक्व एव लोके ... नरः सह
म्व१ नाप धर्मेणा युक्तस्य ज्ञानश्रुते ... स्य कोगणः यद्गुणज्ञानितते ... रैक्व ते ... सं ... र्थः ५८
एवं उक्तेनाप रेण कोसौ रैक्व इति पृष्टो लोके यत्किंचित्साधुकृष्टं तत्कर्म यच्च सर्वं चेतन ...
पदीप७ विज्ञानं ततु भयं ज्ञान कर्मान्तर्भूतं स रैक्व इत्याह तदेतदुःस वाक्यं ... ब्रह्मज्ञानविधुरतयात्मनिंदा
गर्भंतद्वचनं याचरैक्व प्रशंसा रूपं जानश्रुति रुपश्रुत्य तत्ततत्समादे ... त्वारं रैक्वान्वेषणाय प्रेषयतास्मि
न्विदित्वागतेस्वयमपि रैक्वमयं गवां षट्शतं निष्कमश्वतरीरथं चरैक्वा ... ... रैक्वाय ... पाम्
स्थन्नु ... तांभगवो देवतां सापि या देवतामुपास्से तितव इयास्यां परीदेवतानो दानेन ... स्थमाए
पद्ध२ ६१

... नुसा ... लोकत्रये जानश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानविधुरत्वानिमि
... गर्भं हंसवाक्यं श्रवणे ... शोको ... विदित्वा ...

(पेक्षो) व्यवहारो ... [illegible]

दोहस्यैतेनेति ह्यासम्प्रयाणे भविष्यदादयो व लिंगाः नवोपनिषत्स्वपि संवर्गविद्यायां शूद्रस्याप्यधि
कारः प्रतीयते शुश्रूषेहि ज्ञानेन श्रुतिमात्राद्यौपैकः शूद्रस्यानुज्ञात्वेन ब्रह्मविद्यायां पदि प्राप्तिमात्रहारे
णाम्पृष्ट थैनेनैव भ्रम्यैन्नालापयति पृष्ट्वादिनाशूद्रः शूद्रस्याप्यधिकारः संभवतीति प्राप्त उच्य
ते न शूद्रस्याधिकारः संभवति सामर्थ्याभावात् नहि ब्रह्मवस्तुपासनप्रकारसज्ञाननक्तंद्वाम
न वेदानध्ययनादि श्रुतनिकृतस्यापापमनो पवंहारसामर्थ्यं संभवति अतस्तर्थस्य वाध्याधि ते
शूद्रस्याप्यधिकारो न संभवति अथवा मंत्रोपवेदाध्ययनाभावात् पथैवन्नैवर्णिकविषयाध्ययनवि
भा७ धिशिष्टस्वाणसंधाराज्ञानलाभनकर्मविधयो तान न शुद्रायादीमः वराजस्वीकवेति तपाब्रह्मोपासन वि
यथो [illegible] सनो पापत्वत्क्रद्वस्यब्रह्मोपासनसामर्थ्या
संभवात हासगुणोऽपिवेदेषु हणकवेतवोपायभावसमनुभवतं नेस्वानं प्रोलौतीति हासघरा शूद्रस्येच
णश्रवणेनज्ञानेनापयतया पैनोणासनाकृतिद्रुगादपत्वभवोनराधिगतज्ञानं प्रसोद्वाद्ज्ञानवं ज्ञाना
नः पारयकर्मवयाचेदशूतन्नयोगिनः तितेनाधबलनिरुत्तंयत्नसंवर्गविद्यायांशूद्रशब्दः भेइति
चे२ संबोधनं शूद्रस्याधिकारस्य यनीतिनत्रेत्याह श्रीप्रजाप्यतरनादरभवणाद्रद्वारवगतात्तद्यतेहि
शुश्रूषोर्जानश्रुतेः पौत्रायणस्य ब्रह्मज्ञानवेदकत्वेऽपि सोजानादरवाक्यश्रवणाज्ज्ञातयेवब्रह्मविदो

कौ॰ शौनकमभिप्रतारिणः)

श्री त्क्षत्रियत्वं गम्यते कथं अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभि
भा॰ क्षे इत्यादिना ब्रह्मच शिष्टं दर्शयति सह अनेन कापेयाभिप्रतारिणोर्भिक्षमाणस्य ब्रह्मचारिणा सम्बन्ध
२४ न्धि विद्यासंबंधिनं प्रतीयते तेन चाभिप्रतारी क्षत्रियस्तयोः ब्राह्मणो श्रुतो ऽस्यां विद्यायां ब्राह्मणस्पत हि
नत्स्य च क्षत्रियस्यैवा ... न्वयो दर्शयते तेन शूद्रस्यातो ऽस्यां विद्यायामन्वितां इ कारद्वारेणादन्यस्यान्
नन्तु तेरपि क्षत्रियत्वमेव युक्तं न च शूद्रवर्णत्वं न तत्प्रकरणे ऽभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं च न प्र
तीतं कथं अभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं कथं वा क्षत्रियत्वं आह लिंगादिति अथ शौनकं च कापेयमभिप्रतारि ८६
६ णं चैकापेयसांच योगलिंगादस्याभिप्रतारिणः कापेयसंबंधः प्रतीयते अन्यत्र चैतेन वै चैत्ररथं कापेया
अयाजयन्निति कापेयसंबंधिनश्चैत्ररथस्य क्षत्रियत्वं सद्वे चैत्ररथो नामैकः क्षत्रपतिरजायतेति श्रु
139 भिप्रतारिणश्चैत्ररथत्वं क्षत्रियत्वं चावगम्यते तदेवं न्यायविरोधिनि शूद्रस्याधिकारे लिंगं नोपलभ्यते
श्रुतीनां पसिद्धः शूद्रस्यानधिकारः श्रुतिस्मृतिभिरनुग्रहीतमित्याह संस्कारपरामर्शात् तद
भावाभिलापाच्च ब्रह्मविद्योपदेशप्रदेशे उपनयनसंस्कारः परामृश्यते पठ्यत्वालेख्यं न शूद्रे उपनिन्य ३४
इत्यादि शूद्रस्योपनयनादि संस्काराभावो ऽभिलप्यते तेन शूद्रे पातकं किंचिन्न संस्कारमर्हतीत्या ३८
दिषु तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरेति श्रुतौ जाबाल

चैत्ररथस्तं शूद्रत्वादपौ ...

स्यांस्यपानकृतिप्रदानेन ब्रह्मविद्याप्रतिष्ठिता भवतीति मत्वा नमनुष्यहन्त्रस्य यो का वि .. एनामप
देष्टा योग्यता ख्यापिका मू इत्याह नाम योग्येन ताय यत्रिदमाह अ... नैवेव सह गोभिरिति सह
गोभिरयं रघल्लवैचाल्लोनेनाचताम यदये नब्रह्मजिज्ञासया शोकाविष्टस्य नवच ब्रह्मविद्याप्रतिष्ठिता
भवतीत्यर्थः सचजानश्रुतिर्भूयोपि स्वपुत्रस्य नगराणि गृहाणि धनादिके .. चप्रदाय उप
९५ स हारजनरथिसैरैकामस्यशोग्यता ख्यापनं मूहत्याह नाम स्याह अहहरे माःशूद्र नैनेवस रेना ला जे५
जे५ पयित्र पीदितिमानि धनानि शानजनश्रुतिर्न्यो हपने नेवहारेणा सवया विनायोदं .. तदभित्वयितं ब्र
ह्मोपदेशं च सयवाक्यमालापयिष्यसि इत्युक्तास्मा उपदिदेश अतः शूद्रशब्देन विद्योपदेशयोग्यता
ख्यापनार्थं शोकवत्त्वात् स्मृतं चितेनावतरयं वर्णानि भोजनीयतावतानेप्त यद्दायीतिदानवत्वेन नतेन व
द न्नमतंनीय क्रुपाकरत्यादिना सर्वतन पवें .. यानेन वकृतस्य पकात्र प्रदापितवयो नेः सहसं जिहान .. एवत्तु उद्योगंकुर्वा
नारप्रवाचेतित्तत् पेप्रणाद्द्रुणामप्रदानावगतजनश्रुतेः दातृत्वाद्यस्य जानश्रुतेः क्षत्रियत्वप्रतीते
रनन्तचन्तथे वर्णीत . एवमुपक्रमगतान्यं प्रेषकायां क्षत्रियत्वप्रतीतिरूकाः उपसंहारगताख्या
कायामपि क्षत्रियत्वमस्य प्रतीयते इत्याह औरुत्तरत्रैत्ररथेन लिङ्गात् अस्य जानश्रुतेरुपसंहारप
मतायामस्यामेव संवर्गविद्यायामुत्तरत्र की र्तमानेनाभिप्रतारिणा चैत्ररथेन क्षत्रियेण स्य

श्रीभा॰ ज्ञानैकनिवर्त्यनिवृत्तेः योह्येषपादपि निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म अन्यत्सर्वं मिथ्या मतमिति तज्ज्ञानोत्पत्तेः तावत्तत्र वाक्यात्
मनिवृत्तेश्च यथार्थोरूपेणापद्यमानवाक्यस्य कुतिकारजनादिभ्रान्तिमूलत्वात् स्वरूपज्ञानेरपि निवर्तनेन हदेवम
१४१ ह्यस्यापि वेदवित्संप्रदायागतवाक्याद्युत्पन्नात्मज्ञानेन जगद्भ्रमनिवृत्तिर्भविष्यति न वास्यापादितदोषत्व
न मिथ्यात्वाद्विनावेदविदभ्रमाद्युद्धादिभ्यो न तद्वदन्तीति शास्त्रं च तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानात्मभावानां वेद
शिरसि वर्तमानत्वापारम्याविल्लापिकारत्वेन निवर्त्यत्वं तस्याकिंचित्करत्वात् ... इति ज्ञातनिषे
धैर्थाकैश्चिद् काष्ठाद्याकृष्टादेर्ज्ञानमुत्पन्नेऽपि एवं न वाच्यं स्वप्नादौ रजतादिभ्रमनिवृत्तिवत् योह्येष
वाक्यजन्यतत्त्वज्ञानसमनन्तरं स्वरूपस्य जगद्भ्रमोऽनिवर्तनात् इति तत्त्वमस्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं भ्र
मणस्यापि जगद्भ्रमानिवृत्तेर्मिथ्यात्वेऽनह्येतत् वासनायां निरस्तायामेव तत्त्वमस्यादिवाक्यं निवर्तक
140 ज्ञानमुत्पादयतीति चेन्न योह्येष वाक्यमपि तत्त्वैविति न कश्चिद्विरोधः निदि ध्यासनं नाम ब्रह्मात्म स्वरूपादेप
भावाभिधायकवाक्यपदार्थप्रतिपादनयोग्यतदर्थभावनाऽसैव विपरीतवासनां निवर्त्य प्रतीति द्रष्टा
ध्येत्वं निदिध्यासनविधेर्बृहवेदानुवचनादीनि विविदिषोत्पत्तावेवोपयुज्यन्त इति ब्रह्मस्यापि विविदिषा १४२
यां जातायां योह्येष यद्वाक्यात् निदिध्यासनादिभिर्विपरीतवासनायां निरस्तायां ज्ञानम् .. स्यात्तत्तेन
नैवापारमार्थिको बंधो निवर्त्यते न च प्रवर्तकवाक्यानां गृहीतत्वात् प्रत्यक्षानुमानाच्च निर्विशेषस्वप्रका

स्य शूद्रस्याभाववन्निर्दोषत्वे सत्येवं विद्योपदेशाभावे तेनानन्यशूद्रस्याधिकारः श्रीमच्छ्रवणाध्ययनार्थप्रतिषे
धात् शूद्रस्य वेदश्रवणतदध्ययनतदर्थानुष्ठानप्रतिषेधात् पद्यु ह वा एतत् श्मशानं यच्छूद्र स्तस्मा
च्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यं तस्माच्छूद्रो बहुपशुरयज्ञीय इति बहुपशुः पशुसदृशः श्रवणप्रतिषेधात्‌ तत्प
त्तौ अध्ययनतदर्थज्ञानतदर्थानुष्ठानानि न संभवंति अतस्तान्यपि निषिद्धान्येव श्रीमच्छ्रवणे स्मर्य
तेऽश्रवणादिनिषेधः अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदो
धारणे शरीरभेद इति नचास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेदिति च अतः शूद्रस्य नाधिकार
इति सिद्धं ननु निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः अन्यत्सर्वं मिथ्याभूतं बन्धव्यापारमात्रिकः स च वा
क्यजन्यब्रह्मात्मैक्यज्ञानमात्रनिवर्त्यः तन्निवृत्तिरेव मोक्षः इति वदतां तेषां स्वज्ञाने शूद्रादेरनधि
कारो वक्तुं न शक्यते अनधीतवेदस्यापि वेदान्तवाक्यस्यापि श्रवणात् तस्माद्विदपि
निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्मैव परमार्थः अन्यत्सर्वं तस्मिन् मिथ्याभूतं परिकल्पितमिति वाक्याद्रक्त
यात्मैक्यज्ञानोत्पत्त्येकसाधनत्वेनावबोधेनेति तेत्युक्तं तत्त्वमस्यादिवाक्येन ज्ञानोत्पत्तिः कार्यानवबा
नेऽपेति निश्चितं शाब्दज्ञानस्य पुरुषं नियन्तृत्वात्तस्य सामर्थ्यमनिरूप्यतो विज्ञातोऽत्यते: न च वेद
वाक्यादेव ब्रह्मस्वरूपात्मैक्यज्ञाने सति बन्धनिवृत्तिर्भवतीति वक्तुं शक्यं वेदवाक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्य केना

श्री· ब्रह्मणः परमपुरुषस्य श्रीमतोऽनन्तस्य कृपया स्वैरं समस्तविद्याभ्युदयाः सन्ना प्राप्तं वाप्येतन्ननादिसंस्कारसंस्कृ
भा· ताधीनस्वाध्यायजनितेज्ञाने विवेकविमोकादिसाधनसमृद्धे कानन्तरहीनमेव स्वोपासनपाद्वीक
२४२ रोति एवं कृपोपास्त्याधीनः पुरुषोत्तमः उपासकस्वाभाविकात्मयाथात्म्य ज्ञानदानेन कर्मजनि
ना४ ताज्ञानं क्षपयन् तथा मोचयतीति पदतः तस्य यथोक्तनीत्या शूद्रादेरनधिकार उपपद्यते तदेवं
प्रसक्तानप्रशान्तानधिकारकथापरिसमाप्य प्रकृतस्याङ्गुष्ठप्रमितस्य भूतभव्येशितृत्वावगतप
त्वं६ रब्रह्मभावोऽत्र महेतुरमाह श्रीकं पदार्थ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति अङ्गुष्ठमात्रपु ग्रं६
रुषोऽन्तरात्मस्य नयो वा क्वयोमे धेयादिदं किंचिज्जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् महद्भयं वज्रमुद्यु
तं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचम इति
कृत्स्नस्य जगतोऽग्निसूर्यादीनां चास्मिन्नङ्गुष्ठमात्रे पुरुषे प्राणशब्दनिर्दिष्टे स्थितानां सर्वेषां
नि४ तानि सन्तानो तस्मात् तज्ज्ञानमहद्भयं निमित्तं मे जनकं एवं नं स्पृश्यते नत्वासत्ता निवृत्तो किं भविष्यतीति म
हतो भयाद् ब्रह्मादिवो यन्तात्कृत्स्नं जगत्कंपते इत्यर्थः भयादस्याग्निस्तपतीत्यनेनैव कार्त्स्न्येन रूपेण
न्मयतमिति पंचमस्यार्थः प्रसिद्धमाश्रयं च परब्रह्मस्वभावः एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्र २४२
मसौ विधृतौ तिष्ठतः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पं

स्मा२

यानित्या नु प्रत्यवस्तन्य [illegible] नाम [illegible] मादितं न तत्र न विविध विचित्र ज्ञानजं ये विकल्पनं यं कृत्स्नं नग
ज्ञाप्यस्तमिति निश्चित्य एवं च नयति शुद्ध मत्या गत्वस्तस्य न च रतभावनया विपरीतवासना निरस्य त
तौ॰२ दं वत्सत्यगवस्तु मात्रत्वम् द्वारयोपि विमोहनम् इति मिथ्याभूत विचित्रं स्वप्नवद् विचित्र स्वप्नलो
२४ किकानं नविरोधात् लविन्नैव दानवाकान केचित्तयान्नं नैहिरप्य ते ते प्रतिमहादीनाम् एव ब्रह्मवि
त्याधिकारः सर्वोभन एव नैवत्याधनज्ञात्मानादीनाम् पिब्रह्मवेदनलिहे रूपलिंग [illegible] पिदर्शन
लोनलिः स्यात्तत्त्वं वाचां नेमणिक लोकव्यवहारे भाष्यतोऽस्य केनचिद्यं लोकव्यवहारो भ्रमः
परमार्थे तेवमिति समर्थितेन तत्त्व वस्तु ज्ञानमात्र ज्ञेयत्वात् ज्ञायते इति न तत्सर्पिकान्तिर
पतौ॰८ प्याश्रयेतिभवमयमीतानां सा व्याहृत्यव पूज्यज्ञानमानाभावस्तु तिन्नयणं कुर्वतः प्रत्यज्ञान
मानवज्ञेयभूतांज नयेति वुभुत्सायां जाताया प्रत्यज्ञानभा नाभ्यामेवं विनत्स्वभावाभ्यां नित्यसु वि
ह स्वप्रकाशानंदितीयेन ब्रह्म चैतन्यमेव सततम् अन्यत्र वं नास्मि न प्रत्यस्त्विति संवेच [illegible] एवंभूते विं॰४
१३ सैकाशो वस्तु निष्कृतिसम [illegible] पितम्यं विशोधान रं नाभ्युपगम्यते अध्यस्तानद्रूपनिवर्तनोष्कृति
रपि तन्मते न च मतन भ्रान्तन भ्रान्ते दन्तूपता ज्ञानायो पनिषद् स्वपाचिद्रूपता पारवन्तनकेन त
पाञ्चा॰१ रव्यावत्तेनेदं पत्वात् [illegible] मोनुतस्य जनत पावेदां तन्मात्रकेवं दिहित ज्ञानं मयासन नूपतच पर

६१

ई२ तौ

श्री तिष्ठतीयनेन तस्य परमात्मनि स्थितं नैव प्रज्ञायतिवाक्यस्य व्याख्यानात् आत्मजायतिवाक्ये न परस्य गात्मनोऽस्य कार्यस्य ३

भा. ५८ यत्रान्तर्नामरूपसिद्धिरिलमनंतरं च विश्वस्य या अमितिरसवन्मत्वावस्थः अस्तु नाः आत्तो वाकाशो यदात्मेति प्राप्त

१४२ उच्यते श्रीआकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् आकाशः परंब्रह्म कुतः अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् आका अर्थान्तरत्वव्यपदेशा दिवत्.३

शो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा नामरूपे भजमानो नान्नामरूपेनिर्वोढुं शक्नुयात् मुक्तावस्थस्य जगदा

पारासंभवान्नामरूपनिर्वोढत्वं ब्रह्मणस्तन्निखिलजगन्निर्माणं धुरीस्यनामरूपयोर्निर्वोढत्वमस्य ८२५

च प्रतिपन्नं अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यः सर्वज्ञः सर्ववित्तपस्य ज्ञानमयं

तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वा भिवदन्य

दास्ते इत्यादिश्रुतेतानिर्वोढृनामरूपात्मत्वमात्मनो नामरूपयोर्निर्वोढृ आकाशोऽर्थान्तरभूतः य

रमेव ब्रह्म तदेवापयाद्यनिते पदं नरेतिसृष्टेः देवमाकाशो नाम रूपे ऽनन्तताभ्यामस्पृष्टोऽर्थान्तरभूत

५४ स्तस्मान्नयोर्निर्वोढाऽपहतपाप्मात्मनस्सङ्कल्पत्वा न तु निर्वहितेत्यर्थः आदिशब्देन ब्रह्मसत्त्वभ्रामनाम

तत्वादीतिग्राह्यं तेनिरुपाधिकत्वहृत्वाद्यो हि परमात्मन एव संभवंतीति तेनात्र आकाशः परमेव ब्रह्म पर

नरूपं ग्रत्वा शरीरमिति मुक्तो नंतरं प्रकृतं इति नैव ब्रह्मलोकमभिसंभवानीति परस्यैव ब्रह्मणोऽनंत १२ १४२

५८ रप्रकृतत्वात् यद्यभिसंभवितव्यं तस्याभिसंभाव्यत या परब्रह्मनिर्दिष्टे तद्यभिसंभवितव्यं स्य ना ५८

चमत्कृतिपरस्पराज्ञस्मणः पुरुषो नमस्यैवैश्वर्यमोक्षगाने : यत्सर्वांतरप्रतिभानः पुरुषो नमः अथ ज्योतिर्दीप्य
विषयपर ते सर्वोपरिवाग्भूमिप्रमितं सर्वोत्कर्षमाहात्म्यपरब्रह्मास्वाभाव्यं सर्वे तेजसां छादकं सर्वे तेजसां कारणं
अनन्यनिगूढं ... परिमित सत् ज्योतिर्दीप्यते न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भा
न्ति कुतोऽयमग्निस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेस्तच्चलोकाज्ञायते
परब्रह्माधिकृत्य श्रूयते परं ज्योतिर्ह्युच सर्वेषां परस्य ब्रह्मणः श्रूयते यथा परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यते तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते इत्यादि
ती) श्रुतेस्तु परिमितं परब्रह्म ... ऽधिकारात् ... आकाशो ह वै नाम नामरू
नरूढ पयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति ... किमयमाकाशशब्दनिर्दिष्ट आकाश उत
परमात्मेति किं प्राप्तं आकाश इति कुतः ... यथा ... शरीरमध्ये ... स्वरूपेणैव
नेकतान्यान्यकालोकप्रसिद्धसंभवानि नियमकस्यान्तरप्रकृततया तत्तेषांतरेति च नामरूपविमुक्तस्य
तस्याभिधानात् नामरूपयोर्निर्वहिता ... इति च सर्वएव प्रवीवत्ययो यत्सिलल तद्विधिनां वेदवादिरूपा २२
णि नामानि सर्वैः मूलम्भवे स्तस्यैव नामरूपविमुक्तांसं प्रतिकत्वस्यानतद्ब्रह्म तदमृतमिल्युच्यते आकाश
शब्दस्तस्मिन्नपि ... प्रकाशयोगाद् ... तत्र आकाशस्य सर्वत्र दहराकाशोपमि

...भवतीत्युक्तौ तन्मतो॥

क

पत्यादिभिः शब्दैर्व्यपदिश्यते सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कर्मणा
श्री ...नीयान् एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभे
भा. १४४ दायनैवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति तमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः
प्रव्रजन्ति स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयः आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता आकाशः एकोप
जगत: देशस्तु सर्वस्य चिदचिदात्मकस्य ब्रह्मणः ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकतापत्तिः सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला
नित्यादिभिर्वाक्यैः इति पाद्यत इति पूर्वमेवोक्तं इत्यतः एव प्रतिपत्तव्यमनवद्यम् ॥ इति श्रीभगवद्रामा
नुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥ श्रीमते रामानु
143 जाय नमः ॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ उक्तं प
रमपुरुषार्थलक्षणमोक्षसाधनतया जिज्ञास्यं जगत्कारणं ब्रह्माचिद्वस्तुनः प्रधानाच्चेतनाच्च बद्धमु
क्तोभयावस्थाद्विलक्षणं निरस्तसमस्तहेयगन्धं सर्वज्ञं सर्वशक्ति सत्यसंकल्पं समस्तकल्याणगु
णात्मकं सर्वान्तरात्मभूतं निरङ्कुशैश्वर्यमिति स्थापितम् इदानीं कापिलतन्त्रसिद्धाः ब्रह्मात्मकप्रधानपुरुषा
दिप्रतिपादनमुखेन प्रधानकारणत्वप्रतिपादनच्छायानुसारीण्यपि कानिचिद्वाक्यानि कासुचि १८५
च्छाखासु सन्तीत्याशङ्क्य ब्रह्मैककारणत्वस्यान्येन निरोधः क्रियते कठवल्लीष्वाम्नायते इन्द्रियेभ्यः

ात्मांतरय

मनूपनिबंधं कृत्वा असंभवादनिसंभाव्यो परमेव ब्रह्म साक्षात्प्रतिपत्तव्यं किं त्वाकाशाधारेन प्रकृतस्वरहस्
काशस्य प्रत्यभिज्ञानान्नान्तर्यामिनि तारकस्याप्युपासकत्व नूपकथनार्थत्वाडपास्यपवदन्नेकाय:
स्याप्यन्तर्यामित्वे संप्रीयते इति श्रुतेश्चाकाशशब्दस्य ब्रह्मण्यात्मनि तत्कथं विरुद्धवत्: अतोऽत्राकाश: पदं
ब्रह्मपरमस्मात्स्यगात्मनोऽन्तर्यामित्वमेव तत्रास्ति एकोपदेशात् देवप्रतिषेधाच्च सुब्रह्मावस्य एवं दिव्यस्य
गात्मा परब्रह्म परमेश्वर इति व्यपदिश्यते अत: प्रकृतात्मकोऽत्मनोऽभिसंभवितृत्वेनान्तर्यामिनः सविसं
भाव्यो ब्रह्मलोका तोनामन्तर्यामीति वेदिता: काशोपि सन्नेव भवितृत्वमहत्त्वात्ति अतश्चान्तर्यामी
सकलकर्मणां भेदेन व्यपदेशादि नात्र तत्र नेत्रशुचस्कन्दो मो: प्रत्यगात्मनोऽन्तर्यामित्वेन परमा
त्मनो व्यपदेशात् प्रत्यगात्मनो ऽन्तर्यामत: परमात्मा तत्वादि वाजसनेयकेकत्त्वमस्यात्मनोऽ
र्थविज्ञानमय: आत्मेति श्रुति प्रकृतस्य प्रत्यगात्मन: सुषुप्तावस्थायां किंचिद्वेदस्य सर्वज्ञेन परमा
त्मना परिष्वंगश्रवणात् एतेनान्तेन नात्मनो संघरिष्वक्तो नैवास्य किंचन वेद नान्तरमिति तथोत्क्रांता
वपि प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ: उत्सर्जन्यातीति तत्र स्वपतरूक्रामतो: प्रत्यक्किंचिज्ञस्य तदानीमेवस्वे
नैव सर्वज्ञेन सतापरिष्वंगान्वारोहौ संभवत: न चैतेनज्ञोऽवरण न स्वीपि सर्वज्ञत्वासंभवान्नरत:
प्रत्यगात्मनोऽन्तर्यामत: परमात्मेत्याह श्रीमदाचार्यास्ते: अयं परि सुजक: परमात्मोऽन्तर्य

ना

श्री॰ रीरादिभ्यपानिश्रेष्ठो वशीकार्य इत्याह पराणीत्याहुरिन्द्रियेभ्यः परात्परो इत्यादिना ननु इन्द्रियत्वेन पितेभ्य
भा॰ इन्द्रियेभ्यो योगो यत्नेन नृपितानि विष्णावृत्तीकार्यतेन परः वशेन्द्रियस्याधिष्ठानस्त्रिपानाहिंद्रिया
१८५ णां दुर्निग्रहत्वादेभ्यः परं प्रग्रहत्वतृपितमनः मनसि विषयाश्रयत्वाद्विषयासक्तिया तस्याप्यकिंचित्क
रत्वात्तस्मादपि सा बुद्धिरित्वतृपि नाबुद्धिपराग्राश्चात्रसाधादौ मनश्चाप्यकिंचित्करत्वात्तस्या अपि पि
स्यव त्वतृपित आत्मा कर्तृत्वेन प्राधान्यान्यतः सर्वेच्छयात्मा यन्नत्वादात्मैवमरान्निति शिष्यते तस्मादपि श्या वि५
जीवा ध्यादितृपितं शरीरं यरं तदायत्त त्वात्मनः सकलप्रकृष्टाधिसाधनप्रवृत्तौ नोतस्मादपि परं सर्वान्तरात्म
भूतौ तयोर्मायीश्रद्धान्तः पारभूतः परमपुरुषस्यांशोक्तस्यात्मय ध्यानस्य समस्तस्य नत्त्वं कल्याणत्व
१४४ मर्द्दित्वात्स्वत्वेन गमित योगासक्त्यापि निर्वृतकः परान्नत्वबुत्तेरितिहि जीवात्मनः कर्तृत्वे
परमपुरुषायत्तमितिवह्यते वशीकार्यो यासन निर्हेत्तुपायकाष्ठा भूतः परमप्राप्यश्चस एवतदि
दमुच्यते पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति तथा चान्तर्यामिब्राह्मणे य आत्मनि तिष्ठन्नि
त्यादिभिः सर्वसात्मत्वेन सर्वनियमयतीत्युक्तानाप्नोतोऽस्तीत्युक्तेत्यादिनानियंतृत्वं तरं निषिध्यते भ
वश्यां गवद्गीतासु च मयाध्यक्षेण तथा कर्तृत्वकरणं च सर्वगविषयविविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चात्र पंचममिति २८५
दैवमत्र पुरुषोत्तम एव सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति वचनात्तस्य च

परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन मनसस्तु परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान्परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पु
रुषः परः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति तत्र मंत्रे हः किं कापिलतंत्रसिद्धमव्यक्तस्यात्मकं
प्रधानमिहाव्यक्तशब्देनोच्यते उत नेति किं प्राप्तं प्रधानमिति कुतः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः
पर इति तत्र कापिलतंत्रप्रसिद्धानेन तस्यैव प्रतीतेः पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरिति पंचविंश
कपुरुषातिरिक्ततत्त्वनिषेधाच्च अतोऽव्यक्तकारणमिति निश्चयत इदमुक्तं आनुमानिकमप्येकेषामि
ति चेन्न एकेषां शाखिनां शाखायां श्रूयते महतः परमव्यक्तमिति अव्यक्तकारणमाप्यत इति चेन्न अत्रो
त्तरं नेति नाव्यक्तशब्देनाश्रमात्मकं प्रधानमिति ह्यभिधीयते कुतः शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः
स्याह शरीरस्य रूपकविन्यस्तस्याऽव्यक्तशब्देन गृहीतेः आत्मशरीरबुद्धिमनइंद्रियविषयेषु रथिरथादिना
वेन क्लृप्तितेषु रथरूपेण विन्यस्तस्याऽव्यक्तशब्देन ग्रहणादित्यर्थः एतदुक्तं भवति पूर्वत्र आ
त्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च इंद्रियाणि हयानाहुर्वि
षयांस्तेषु गोचरानिति आदिना सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदमित्यन्तेन संसाराध्वनः
पारं वैष्णवं पदं प्रे[illegible] स्तत्प्रापकं रथित्वेन कल्पितानां शरीरादीनि च रथत्वादिना निरूपयित्वा वश्ये [illegible] तया
[illegible] दर्शनावधित्वेनेति सप्रमाणं स्वाध्वनः पारभूतं तत्पदमाप्नोतीत्युक्तो तत्पुरुषादित्यपि नरा

ताने

श्री. पीयतेत्तानात्मनोऽतिव्यतिकरणे समभ्यावृत्य निवर्तमानैर्निर्यद्भिः स्वधीः ज्ञानमात्मनि महति यन्नि
भा. र्हेतुबुद्धिं कर्तरि महत्यात्मनि यच्छेत् तं नयच्छेत् ज्ञानमात्मनि तं कर्तारं परस्मिन्ब्रह्मणि तदीनर्षीणां सिरीनि
२४६।२ यच्छेत आत्मयेनतद्दितिनष्टे ऽकुलिंगता एवंभूतेन रथिना वेशवंवदं गतं अभिमर्थः अव्यक्तएवेनक
र्थ्यं अव्यक्तस्य शरीरस्याभिधानत्वमाह श्रीमत्सनन्दनश्चैतान् भूतसूक्ष्माव्याकृतं प्रवस्याविधो ऽसमाय म
च्छ्रीरं भवति तदव्याकृतमिह शरीरावस्थमव्यक्तशब्देनोच्यते तदर्हत्वान्न तस्याव्याकृतस्य अविकृतस्य
नएव विकारमायत्रस्यरत्नवन्तुहषार्थं साप नम्रहस्वाईत्वात् यदिभूतसूक्ष्ममव्याकृतमभ्युपगम्यते कापि
लतंत्रसिद्धोपादानेकः प्रत्ते षष्ठत्रापि भूतकारणमेवाव्यक्तमिति तुच्यते तत्राह श्रीतदधीनत्वादर्थवत्व
भतदि यमकारणम् तत्परमपुरुषाधीनत्वात् प्रयोजनवत्त्वं सूक्ष्मं तत्रङ्क्तं भवति नहीदमव्यक्तं तत्त्वविरोधावि
घोषाभ्यस्त्वन्वयेणताभ्युपगतात् अपि तु परमपुरुषशरीरतयाऽनदात्मकत्वेनैव विप्रकृत्यादयः स्व
स्वप्रयोजनं साधयंति अन्यथा स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदास्तेषां नस्युः तथानभ्युपगमादेवहितं चास्ति
ह्यशक्तियानिरसनमिति श्रुतिस्मृत्योर्हि जगदुत्पत्तिप्रलयवादेषु परमपुरुषमहिमवादेषु च प्रकृति २४५
विकृतिपुरुषात्तदात्मकाः संकीर्त्यंते यथा पृथिव्यप्सु लीयतऽपारम्पतन्मात्राणि भूतादौ लीयते
भूतादिर्महति लीयते महानव्यक्ते लीयते अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकी

145

वशीकरणं तत्करणगणनिरवयवस्य ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि
मायया तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत तेन निदेवमानात्मानं रथिनं विद्धीत्यादिना रथ्यादिरूपविन्यस्ता
स्व० २ इन्द्रियादयः इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मन इत्यादिना अथ तेन रथरूपितशरीरमिति परिशोधनाद्व्यक्तश
ब्देनोच्यत इति निश्चीयते अतः कापिलतन्त्रप्रसिद्धस्य प्रधानस्य प्रसङ्ग एव नास्ति न चात्र तन्त्रसिद्धस्य
किं प्रमाणमिति इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इतीन्द्रियेभ्योऽर्थानां शब्दादीनां परत्वकीर्तनात् नहि शब्दादय इन्द्रि
याणां कारणभूताः तद्दर्शनेऽर्थेभ्यश्च परं मन इत्यत्रापि न तत्संगतं अकारणत्वादेव तथा बुद्धेरात्मा महा
न्परः अव्यक्तसंगतं नहि महतो महान्परः इति संभवति महत आत्मशब्देन विशेषणान्न संगच्छते अतो रू
पकविन्यस्तानामेवेह ग्रहणं दर्शयति च तदेव एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽऽत्मा न प्रकाशते दृश्यते त्वग्र्यया ३८
सत्यपा बुद्ध्या सूक्ष्मदर्शिभिः यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छे
च्छान्त आत्मनीति प्रजितवान् इन्द्रियाणां तत्कारणोरस्य परमपुरुषस्य दर्शनत्वमभिधाय यद्यदि चित्त
प्र० ३ नादिपदानां वशीकरणप्रकारोपन्यासेन यच्छेद्वाङ्मनसी वाक्यमनन्यसियच्छेत् वाक् इव कानि कर्मे नि० २
न्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च मनसि नियच्छेदित्यर्थः वाक् इति द्वितीयायाः स्थाने लोपं ... मनसी इति प्र
थमस्या छान्दसो दीर्घः तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि तन्मनो बुद्धौ नियच्छेत् ज्ञानशब्देन बुद्धिरभि

श्री
भा.
१४७

तद्विष्णोः परमंपदं एव सर्वं श्रुतेन प्रगृह्योत्मानं प्रकाशानेन्द्रियमनोवृत्त्युपयायाद्युपासनायाः सूक्ष्मदर्शिभिर्विदिति
प्राप्यस्यैव प्रकृतत्वात् अत एव पुरुषान्न परं किंचिदिति तस्य चाविशाकपुरुषातिरिक्तत्वनिषेधः तस्य
च परमपुरुषस्य प्राप्यत्वात् अध्यात्मतः एतदेवैक्यमभिमतमिव भिन्नत्वादिश्रुतिप्रसिद्धाः महतः परमित्य
विशुद्धात्मामहात्मपरत्वेन पूर्वं प्रकृतात् जीवात्मनः परत्वमेवोच्यते त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः
प्रश्नश्च अस्मिन् प्रकरणे ह्युपायोपेयोपेतॄणां त्रयाणामेवोपन्यासो ज्ञेयत्वेनोपन्यासस्तद्विषय
प्रश्नश्चोपलभ्यते नान्यस्याव्यक्तादेः तथा हि नचिकेता नामर्षिः मृत्युना प्रदत्तेन वरत्रयेण प्रथमेन मुद्
वरेणात्मनः पुरुषार्थोपयोगितायै पितुः सौमनस्यं लिप्सितः स्वमनस्कतां प्रतिलभ्य द्वितीयेन वरेणात्मसा
धनभूतां नचिकेताग्निविद्यां वव्रे सत्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यं स्वर्गलोका अमृ
तत्वं भजन्ते एतद्द्वितीयेन वृणे वरेणेति स्वर्गशब्देन परमपुरुषार्थलक्षणमोक्षोऽभिधीयते अमृ
तत्वं भजन्त इति तत्रस्थस्य जन्ममरणाभावश्रवणात् उत्तरत्र दुःखस्य फलकर्मनिदर्शनाच्च त्रिणाचिकेतस्त्रि मूं४ त्रिवारमग्निचयनकर्त्ता
अग्निविद्यानिरूप्य भिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू इति च श्रुतिवचनात् द्वितीयेन वरेणोपासकस्वरूपप्रश्नद्वारेणोप
यस्वरूपमुपेतृस्वरूपमुपायभूतानुष्ठितकर्मानुगृहीतोपासनस्वरूपं च पृष्टं येयं प्रेते विचिकि १४७
त्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीय इति ६२

- 146

धामं३ पत्रानंतपरांसि३

भवति तथा यस्य पृथिवी शरीरं यस्यापः शरीरं यस्य तेजः शरीरं यस्य वायुः शरीरं यस्यात्मा शरीरं
यस्य मृत्युः शरीरं एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इत्यादि श्रुतेस्तथा भूमिरापोऽनलो
वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय अहं कृत्स्नस्य
जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणि
गणा इवेति व्यक्तं विश्वं तथाव्यक्तं पुरुषः काल एव चेति प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरू
पिणी पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि परमात्मा सर्वेषामाधारः पुरुषोत्तमः विष्णुनामा स स ९
वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते श्रीतेयतावचनात् यदि ते सिद्धमिहाव्यक्तमविवदितं तदर्शियन्न स्य
अतो ५ भवद्यत् नं व्यक्तं विज्ञानानामानं वदन्ति तान्विकैः सोऽधास्तेवास्तेय न्याम्युपगमात् न चास्य नेपद
पश्यन्तदनि मतो न तेन सिद्धस्य ह ग्रहणं श्रीवदतीति चेन्नमानोद्रिप्रकरणात् यथाह
१३ यस्य यथा मन्त्रपमव्यक्तं यत्पोऽसंनित्यमगोधवच्चु पत अतो गुनं तमहनः परं एवं निचाय्यानं मृत्युम
खात् प्रमुच्यते अव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमनन्तरमेव वदमीत्युपक्रान्तिरिति नेत्रमानः परमपुरुषपर्यन्तस्य
ज्ञेयो के निचाय्यनेन प्रतिपाद्यते विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः सोऽध्वनः परमाप्नोती

श्री भा॰ २५८

सत्त्वप्रकाशमुपासीनस्यैवैसव परमपदप्राप्तिरभिधायाऽऽत्मस्य श्रीमित्यादिनोपसंहृत्य तत्त्वयाणा
मेवात्रज्ञेयत्वेनोपन्यासः अभ्यच्चत स्मात्तेहन्ताविकस्याव्यक्तस्य ग्रहणं॥ श्रीमद्दृढ पर्वछेदेराम्नाम
हात्म्यस्य त्वनात्मत्वाद्वै नस्यामानाधिकरण्यान्नतत्प्रसिद्ध मद्वत्त्वगतस्नेपव मध्यक्तमव्यान्मनःप
त्वेनाभिधानात्तत्कापिलतं च प्रसिद्धं पर ज्ञातपतिस्थितं॥ श्रीयमतवद विशेषात्॥ अत्रापितं प्रसिद्धप
क्रियानिरस्यतेन ब्रह्मात्मकानां प्रकृ महत्कारादीनां स्वरूपं कानि स्वरतिस्यां ब्रह्मात्मकानां नेत्राश्रुति
पारम्यान्नयथाः पूर्वोक्तिकाः अधीयते विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवां ध्यायतेऽध्यासिताते
नतन्यते प्रयंतेपुनः स्त्यते पुरुषार्थं चनेनेवाधिष्ठितं जगत् गौरनाद्यंतवती साजनयित्री भूतभावि
नी सितासिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः पिबंत्येनामविषमामविज्ञातां कुमारका एकस्तु
पिबते देवः स्वच्छंदोत्र वशानुगां ध्यानक्रियाभ्यां भगवान् भुंक्तेऽसौ प्रसभं विभुः सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं
पीयमानां तु यज्वभिश्चतुर्विंशति संख्याकं व्यक्तं सव्यक्तं इति अत्र च प्रकृत्यादीनां स्वरूपमभिहितं प
रात्मकाश्रितेन प्रकृत्यादयः सप्तसप्तत्वं पुरुषं तु षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशकमथापरे पु २५६
रुषं निर्गुणं सांख्यमथर्वशिरसो विदुरिति प्रतिपाद्यते अथर्वे चाथर्वशिखाः अष्टौ प्रकृतयः षोडश
विकाराः इत्यधीयते श्वेताश्वतरश्चैव प्रकृतिपुरुषेश्वरत्वेन सामानतिसंयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्य

ज्ञोसेहरेणेन उपदेश योगपनां पतीद्यो यदि देशानंतु देवीयदुमनप्रविष्टमहाहितंगहृदे छं ज्ञुवाणमध्यात्म
योगाधिगमेनदेवं मत्वाधीरो हर्षशोको जहातीति तदेवसामान्येनोपदिष्टं न चिकेताप्रीतः सन्‌देवं
मत्वेत्युपास्यत्वयानिर्दिष्टस्य प्राप्यभूतस्यदेवस्याध्यात्मयोगाधिगमेनेति वेदितव्यत्वयानिर्दिष्टस्य
स्य प्राप्तुः प्रत्यगात्मनस्तत्वार्थी तो नशोच्यतीति निर्दिष्टं ब्रह्मोपासनस्य च स्वरूपतोपनाय पुनः पृच्छ
कृताय अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्‌ अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद एवं च सकले
तरानीताः नागतवर्तमानसाध्यसाधनसाधकविलक्षणं मुक्तेषेण रहेष्विप्रथमप्रश्ने गोप्रश्नांस्पतद्धा ५९
चोप्राप्यस्वरूपं तत्‌ तीतेच प्रत्यगात्मस्वरूपं वा पृष्टवन्तं चोपायपृष्टवन्तरपि सामान्येन त्वयापन्नप्रपन्नावंना
वद यदिदेशसर्वे वेदायत्पदमामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति [illegible] प
दिक्षं तो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदित्येव स्तुयदिष्टव पुनरपि प्राप्ताव प्रश्नांस्पत्र
थमेनाब्रह्मप्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वरूपमाह न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिना प्राप्यस्य परस्य ब्र
ह्मणो विशेषाः स्वरूपमणोरणीयानित्यादिना कठयावेदयन्नात्मतत्त्वं तेनोपदिष्टानन्तमध्येनायमात्मा
प्रवचनेन लभ्य इत्यादिनोपायभूतस्योपासनस्य भक्तिरूपतामप्याह स्तुतं चिवंता बितिचास्योपास
केनममहावस्थानानात्यायस्यतामृक्षामात्मानंरथिनं विद्धीत्यादिनादुर्गं पथस्तत्कवयो वदंतीत्यंतेनोपा

श्री· भा· २९९

निषदि श्रूयते अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति तत्र संदेहः किमस्मिन्मंत्रे केवलतंत्रसिद्धा प्रधानमभिधीयते उत ब्रह्मा
त्मिकेति किं युक्तं केवलेति कुतः अजामेकामित्यस्याः प्रकृतेरकर्तृत्वश्रवणात् बह्वीः प्रजाः सृजमाना एकायैत्व
सृजमाना इति त्रैगुण्यात्मकत्वेन बह्वीनां प्रजानां स्वहेतुत्वश्रवणाच्चेत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे चमसवद
विशेषादिति न तावदनेन मंत्रेण तन्मात्रप्रतिपादनात् तन्त्रसिद्धा ब्रह्मात्मिका अजाग्रहणाद्विशेषा
प्रतीतेः चमसवत् यथा अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यस्मिन्मंत्रे चमसस्य असाधारणत्वमात्रं च
७१ मसशब्देन प्रतीयते इति न तावता चमसविशेषप्रतीतिः यौगिकशब्दानामर्थप्रकरणा
दिभिर्विनार्थविशेषनिश्चयाभावात् तत्र यथेदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इत्यादि
वाक्यशेषाच्छिरश्चमसत्वनिश्चयः तथात्राप्यर्थप्रकरणादिभिरेवाजा निर्णेतव्या न चात्र तं
त्रसिद्धाजाग्रहणहेतवोऽर्थप्रकरणादयो दृश्यन्ते न चास्याः स्वातन्त्र्येण स्रष्टृत्वं प्रतीयते बह्वीः प्र
जाः सृजमाना इति स्रष्टृत्वमात्रप्रतीतेः अतोऽनेन मंत्रेण ब्रह्मात्मिका अभिधीयते ब्रह्मात्मका
जाग्रहणे एव हेतवः सन्तीत्याह ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके तुशब्दोऽपक्षव्यावृत्त्यर्थः ज्यो २९९
तिरुपक्रमेयमजा ज्योतिर्ब्रह्म तन्देवा ज्योतिषां ज्योतिः अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्यादि

140

अ॰ १ जैमिनेर्विश्वामित्रः प्रतीक्षमाणमावधयतेमो गुः भावानुज्ञानादेवं च्यवते सर्वे पालेः लाः ज्ञो द्वावजावी
श्लो॰ २ शानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ताः अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विंदते ब्रह्मैतत् तत्र प्रधा
नममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एकः तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद् भूयश्चांते वि
श्वमायानिवृत्तिरिति तथा कदाचिद्यज्ञाः ऋतं चोक्तानि भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति अस्मान्मायी
सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं तस्याव
यवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगदिति तथा जन्माद्यस्य प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थि
तिबंधहेतुरिति स्मृतिरपि प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृति
संभवान् कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते पुरुषः
प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु सत्त्वं रजस्तम इति सप
गुणाः प्रकृतिसंभवाः निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं तथा सर्वभूतानि प्रकृतिं यान्ति मा कौन्तेय ८
मिकां कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूत
ग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौन्तेय
जगद्विपरिवर्तते इति तस्मादव्यक्तात्मकत्वेन कापिलतंत्रसिद्धाः प्रकृत्याद्यो निरस्यं न केवलं तत्र नैय

ज्योतिरूपत्वमपाः लोहितशुक्लकृष्णाः अस्याः प्रकृतेरज्ञात्वमज्ञा यया कथं ज्योतिरूपत्वमात्रविश्रितश्च

श्री॰ ह्र श्रीकल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः प्रसक्ताशंकानिवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् अस्याः प्रकृतेरजात्वं ज्योति

१५॰ रूपत्वमात्रं च न विरुध्यते कुतः कल्पनोपदेशात् कल्पनं क्लृप्तिः सृष्टिः तदुपदेशादित्यर्थः सूर्याच

न्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति कल्पनं सृष्टिरुच्यते अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदिति

ज्ञयानसृष्टिस्थितिश्रूयते खेताविभक्तादस्मात्सूक्ष्मावस्थाकारणान्मायी सर्वेश्वरः सर्वं जगत्सृजतीत्य

र्थः अनेन कल्पनोपदेशेनास्याः प्रकृतेः कार्यकारणरूपेणावस्थाद्वयमवगम्यते सा हि प्रल

यवेलायां ब्रह्मणा एकीभावविभक्तनामरूपाव्यक्तादिशब्दवाच्या सृष्टिवेलायां तु तेजोबन्नादिरूपेण विभ

क्तनामरूपाव्यक्तादिशब्दवाच्या तेजोबन्नरूपेण च परिणता लोहितशुक्लकृष्णाकीरा चावतिष्ठते अतः

कारणावस्थाजाकार्यावस्था च ज्योतिरूपत्वमेतेति न विरोधः मध्वादिवद्यथा आदित्यस्य कारणा

वस्थायामेकस्यैवावस्थितस्य कार्यावस्थायां रूपजत्वं सामान्यमेव प्रतिपादकमिति व्याचख्या

श्रूयते पाशुस्यादिभोग्यत्वायमधुत्वकल्पनमुदयास्तमयकल्पनं च न विरुध्यते तद्वदस्यापि विधया

मसावादित्यो देवमध्वित्यारभ्य श्रूयते तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेत्येकल एव मध्ये स्थातेत्यनेन ए

कलः एकस्वभावः अतोऽनेन मंत्रेण ब्रह्माग्निकेवाज्ञा सिद्धायते न कापिलतंत्रसिद्धेति सिद्धं अन्ये १५०

149

प्रतिप्रसिद्धेः ॐ तिरूपत्वमात्र ब्रह्मकारणताकेनार्थः तथा प्रधीयत एके हि हेतौ यस्मादप्यज्ञाया ब्रह्मका
रणत्वं तस्मै केशाविन नैति तया श्रूयते प्रोक्ता यत्नीयान्महतो महीयान् ॥ काव्ठहायांति हितोऽस्य
जंतोरिति हृदयगुहायामनुपास्यत्वेन संनिहितं ब्रह्माभिधाय सप्रमाणं ॥ अथ ॐ तितस्मादित्यादिना स
त्र४ र्वेषां लोकानां च ब्रह्मादीनां चतेऽत्यन्तिकमभिधाय सर्वकारणभूतात् ज्ञाततत्वज्ञाभिधीयते प्रज्ञामे
कां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभो
गामजोऽन्य इति सर्वस्य तत्पतिति तस्य तत्र जातत्वमुत्पन्नेयावदात्मकत्वोपदेशो क्रियमाणमभिधीय त्र६
मानत्वाद्ब्रह्मसंभवपूर्वकतादिवेदया प्यजाबद्धीनां सन्नपाणाप्रजानां तत्कृशीकरणे वष्टयेन भुक्तम्
नात्मन्यनविद्युपात्मनानाप्यज्ञमानाद्ब्रह्मणः ॥ अन्यथा ब्रह्मात्मकावगतिर्नस्यात् अर्थः ॥ अतो वाक्यशेषा
म५ दे५ न्नचैवं सविशेषवत्कालोक्तवतीणां ॐ जातत्त्वरूपायत्नसिद्धाय मानार्थो दाबवानिर्यमिता ॥ तो ब्रह्मात्म
केतिनिश्चीयते रहात्रिपकव्रतो पक्रमे किं कारणं ब्रह्मात्मकत्वे ध्यानयोगानुगताः ॥ अपश्यन्दे
वात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति परब्रह्मशक्तिरूपा वा अजा प्रमाणगतेत्यतिशयावास्यान्यापीस्वज
नेति समं तत्र सिद्धान्तोपमापयासत्विकल्पः ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं योयोनिं योनिं
समधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वमित्यादि पत्निगंधः ॥ कथं तर्हि

श्री॰ गं तकसंगमचेतनविशेषैकन्यूनात्यल्पप्रयोजनसाधनत्व॰ परित्यागहेतुभूतत्वसंबंधिपवित्रमात्मसमर्थये
१५२ ननविशेषनूनवक्षाणतात्वापनाधनतद्भूतत्वकल्पनं विरुद्धमेवा जामेकांप्रनोयेकः अज्ञोऽन्यऽन्यत्र ज्ञ
शकृत्स्यविरुपापर्यविकल्पनं वा शोभनं सर्वज्ञ काणनं परिकल्पनमिति चेत् नहीत्येतांभूकमोगासजोम
इति विद्युपआतं तिकृप्रकृतिपरित्यागं ऊर्वते तेनवाक्येनवाप्नरापिसं बुधयोगपक्षाणं परिकल्पन
मसंतविरुद्धं श्रीनमस्योपसंग्रहादपिलानामाभावादुत्तिरकाच्च वाजसनेयिनः समामनंति यस्मिन्पंच मूलेऽ
पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतममिति किमयमंत्रः कापिलतंत्र
सिद्धतत्वप्रतिपादनपरः उत नेति संशयितं किं युक्तं तंत्रसिद्धतत्वप्रतिपादनपर इति उत पंचशब्दविशे
षितात्संज्ञज्नशब्दात्संचविंशतितत्वप्रतीतेः एतदुक्तं भवति पंचजना इति समासः समाहारविषयः पं
चजनाः पंचानां जनानां समूहः पंचपूल्य इतिवत् पंचजना इति लिंगव्यत्ययश्छांदसः तेच समूहाः क
तीत्यपेक्षायां पंचजनशब्दविशेषणेन पंचशब्देन समूहाः प्रतीयंते यथा पंचपूल्यः कियतः पंच पंचज पंचेति४ पंच०
ना इति पंचविंशतिपदार्थावगतौ तेन कनमः तस्यापेक्षायां मानाविकांक्षाल्पमन्त्र मिलिता न व्यपास्ततिप्रति त०
ज्ञाः प्रकृत्यादयएव ज्ञायंते मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति विकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो १५२
न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुष इति हि कापिलानां प्रसिद्धिः अतस्तंत्रसिद्धतत्वप्रतीतिः उतः नोभावा ना
प्रतिपादनपर इति प्राप्ते ब्रूमः नसंख्योपसंग्रहादपीति पंचपंचजना इति पंचविंशतिसंख्योपसंग्रह
दपितंत्रसिद्धतत्व॰ ११५

मूलसू॰

150

तस्मिन्नंते तु जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ विधीयते इति ब्रुवते न युक्ताः किं तज्जीवब्रह्मणोर्भेदे जीवब्रह्मात्मिकान्नेकाऽङ्गतते
जीवब्रह्मस्वरूपयोरेव किं वा तज्जीवब्रह्मकारणभूताऽविद्याविदिति प्रथमे कल्पे तज्जीवब्रह्मणामनेकत्वादज्ञाभेदेऽमिति
विरुद्धत्वेन च वाच्यते जीवब्रह्मणामनेकत्वे विधिरुत्कर्षणेनैकतापत्तिर्विविरुद्धत्वेऽपि बहुत्वानुपपत्तेः
हं तस्मात्तिस्रो देवता स्तासामेव तेषां विरुद्धत्वमनेकेकं करवाणीति प्रत्येकं त्रिवृत्करणोपदेशात् द्वितीयः कल्पो
पि विकल्पः किं तज्जीवब्रह्मरूपेणाविकृतं ब्रह्मेहाज्ञेकाविद्याबलेनैकेणावस्थितमविकृतमिति प्रथमः क
हि॰ ल्पो बहुत्वानुपपादेव निरस्तः द्वितीयेऽपि लोके न श्रुतः केवलमिति विकल्पनेऽस्य स्वरूपेणावस्थितं ब्रह्म तज्जीव
ब्रह्मत्वेनाविकृतं मणिन न्यायात् तृतीयः कल्पः प्रजापशुवनं तज्जीवब्रह्माविनिर्दिष्टमनेनैतत्कारणावस्था
वशीयते प्यास्थायं तन्तो बरमजाया हेतेनाज्जीवब्रह्मकारणावस्थायाः श्रुतिप्रसिद्धायाः एवाभिधानं यत्
तस्याः प्रकृतेरजा शब्देनाभिधानं कल्पनमुपदिश्यते इति तदप्यसत् तेन प्रयोजनाभावात् यथात्मानं
रुपित्वं विहीनादिषु ब्रह्मज्ञानोपपन्नाध्यापनापशरीरादिषु स्यादिवचनं क्रियते पर्यादिस्वं वस्त्वादौ चा४
नाभेद्यतत्त्वापनापमधु नकल्पने क्रियते तद्वदस्यां प्रकृतौ कारणत्वकल्पने कोऽप्युपयोगस्तेन केवल
मुपयोगाभाव एव विरोधश्च कृत्स्नजगत्कारणाभूतायाः स्वाभिमतः नादिकालसंबद्धानां सर्वेषामे
व चेतनानां निखिल [illegible] त्वप्रज्ञा सर्वकरा

नामितिः

श्री नोपि द्वितिवाक्यशेषात्ब्रुस्या अथ्याः प्राणादयः एवं पंच पंचजना इति विज्ञायंते अथ स्याकाण्वानां
भा अस्मिन्नांच यस्मिन् पंच पंचजना इत्यस्य मंत्रः समानः प्राणस्य प्राणमित्यादि वाक्यशेषे काण्वानाम
१५२ न्नस्यान्नेन विद्यते तेषां पंचजनाः प्राणादय इति न शक्यते वक्तुमिति शंकोत्तरं श्री ज्योतिषैकेषामसत
न्ने एकेषां काण्वानां पाठेऽसत्यप्यन्ने ज्योतिषा पंचजनाः इंद्रियाणीति विज्ञायंते तेषां वाक्यशेषः प्रदर्श
पं०२५ नार्थः एतदुक्तं भवति यस्मिन् पंच पंचजना इत्यस्मात्पूर्वस्मिन्मंत्रे तं . ज्योतिरायुर्होपासते . मृतमिति देवा ज्योतिषां ५
ज्योतिषां ज्योतिषेन ब्रह्मण एव विशीष्यमाने ब्रह्माधीनस्वकार्याणि कानिचिज्ज्योतींषि संतीत्यवगम्यत
वि ति तेषां प्राणाश्रकाशकानींद्रियाणीति यस्मिन्पंच पंचजना इत्यनिर्दिष्टविशेषवनिर्देशानामपेक्ष्यते इ
ति प्राणस्येति प्राणशब्देन स्पर्शनेंद्रियं गृह्यते वायुसंबंधित्वात् इंद्रियस्य चक्षुषः प्राणस्य ज्योतिः शब्देन ग्रहणे
प्रदर्शनायोगात् चक्षुषश्चक्षुरिति चक्षुरिंद्रियं श्रोत्रस्येति श्रोत्रेंद्रियमन्नस्येति अन्नस्यान्नयोः तेजोपादानेथ
न्नशब्दोदितपृथिवीसंबंधित्वात् घ्राणस्येति घ्राणेंद्रियमन्नेन गृह्यते भव्यते अन्नेनेत्यन्नमिति रसनेंद्रियमपि
गृह्यते मनसस्त इति मनः प्राणयोस्तेजोपादानमिति पंचत्वमप्यविरुद्धं प्रत्यक्षाणि मनः पर्यंतानींद्रिया शाङ्का ३ १५२
णि पंचजनशब्दनिर्दिष्टानि नन्वविरोधाय घ्राणरसनयोस्तेजोपादानतदेवं यस्मिन्पंच पंचज. ना
आकाशश्च प्रतिष्ठित इति पंचजनशब्दनिर्दिष्टानींद्रियाणि आकाशशब्दप्रदर्शितानि महाभूतानि च ब्र

नः एवं पंचसंख्याविशेषिता जनाः पंचजनास्तेषां जनानां तेन तन्निर्देशस्तेभ्यः गन्धर्वादयः यस्मिन्पंचपंचजना आका पंच १
श्च यः प्रतिष्ठितस्तं नेतोपदेशतु निर्दिष्टं ब्रह्म कथनत्प्राक्समाप्तं कल्पं दिवि प्रतीपं तेन भेदेन त्वमात्मानं विद्वा
न ब्रह्मामृतो ऽमृतमित्यत्र तमिति यदा सर्वेषां तन्निर्दिष्टं ब्रह्मात्मैव गम्यते यतस्तेभ्यः पृथगन्यत्तः प
चजना इति नतत्र सिद्धा एते प्रतिरेकाद्यतस्तेभ्यस्तेभ्यो जनत्वादिरेको ऽपि भवति यत्र कृतं निर्दि
ष्टमात्मा आकाशश्चापि इति क्रियते मतत्वं पद्धतिकनित्याकुः सम विशकम ध्यापरउति श्रुतिः प्रसिद्ध
वेनवाप्ययः सर्वेषां परमपुरुषो ऽज्ञानिभीयते नमो ब्रह्मा पुरस्तादधीत्य पितृगुह्यत्र च पंचजना
स्तत्र पंचविंशति तत्त्वप्रतीतिरेव न संभवतीत्यभिप्रायः कथं पंचभिरावृतमुक्तं पंचकासंभवात
न हि तेत्र सिद्धत्वे षु पंचस्त्रयं पंचस्व भगवत्तत्संख्यानिवेशानि मितिज्ञानं प्रति नचवारणं पंचकर्मे
न्द्रियाणि पंच ज्ञानेन्द्रियाणि पंच महाभूतानि पंचतन्मात्राणि अवशिष्टानि पंच तत्त्वानि नरसंख्यानि
वेशानि भिन्नमल्पे वेति आकाशस्य पृथग्द्रिष्टेः पंचभिराविष्टमहाभूतसमहागमिदं व्यतः पंच
जनाः स्वयं समासेन समासात्तु विषयः अथ तद्विशेषसंज्ञा परिमितिसंज्ञा विषयः अन्यथा पंच
जनाः इति लिंगत्वात्पंचपंचजनानामेकवितानिते चपंचसंख्यापातिशेष्यंते पंचजनाः रसा पंच पंच
र थी प्राणादयो ___ ___ प्राणस्यप्राणं चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये म

इति सप्तदशपदनिवर्तनः ३
ते पंच पंचजनाः

श्री
भा

५१ एतन्मतयो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म स वै वेदितव्य इत्युपक्रमेव बालाकिर्न पार्वाकिनुश्य ला१
लिङ्गं ब्रह्म जानतेन तस्मात् एवं अज्ञानतः ब्रह्मणा वेदितव्य इति ब्रह्मा यदि एतस्य वै तत्कर्मेति कर्मसंबंधा
त्स कर्तृत्वाद्यो लोकात् पुरुषो वेदितव्य तद्योपदिष्टं ब्रह्मेति निर्दिश्यते तीर्थान्तरस्य कर्मसंबंधान् भ्रष्टपरामर्शान् नार्थान्तरम२
कर्मेव पुण्यपापलक्षणं तेव्रतस्येव संभवति न च [illegible] कर्म क्रियत इति कर्मेति स्तुत्यस्याग्रस्यातादिप्रमाणे
पत्र्याप्रितं जगदेतत्कर्मेति निर्दिश्यते यस्येतत्कृत्स्नं जगत्कर्म स वेदितव्य इति तेन ब्रह्मादर्थान्तरमेव ब्रतीयत
इति यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत्कर्म इति पुण्यपापे द्वे शावे ये यान्तकर्मे शरीरस्य च लोकवेद
यः पुण्यापुण्ययोः कर्मणि प्रसिद्धस्तत्र द्वोत्तके कर्मनिमित्तत्वात् तत्मडप एतेरेतेषां पुरुषाणां कर्तेति रनांद्
च भोक्तेवायपर्यन्तत्वदर्थः एतेषामादित्यमण्डलाद्यधिकारणानां ब्रह्मभोग्यभोगोपकरणभूतानां
152
पुरुषाणां यः कारणभूतः एतत्कारणभावहेतुभूतं पुण्यापुण्यलक्षणं च कर्म यस्य स वै वेदितव्यस्तस्य च
५४ यत्कृते विविक्तं वेदितव्यमिति तदानन्तरं तो ह स सम्प्रपुरुषमाजग्मतुस्तं पाणिनापिंपेति भूतं पुरुषान्ता
मनयामिन्त्र्यातोस्यायनादीनि च भोक्तृत्वप्रतिपादनं एवं लिङ्गानीति तस्यायां ते शाद्वृत्तिभोक्तेव प्रतिपाद्यते
तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति एवमेवैष प्रज्ञात्मा एतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान २५४
एवात्मानं भुञ्जन्तीति तथा वै स एतदा बालाके पुरुषोऽप्यपि एकवायेतद् भूतं उक्तः एतद्गतन्तु इति षष्ठमस्य

चेतनत्वं चेति नपास्ति नाभावात् क्षेत्रज्ञसङ्केतो चोपनेयतत्वे च मत्वमा भूदित्यत आह प्रधानमेव निर्विवादः प
डुकेनतदेदन सांख्याकृतमा भूदित्यत्र प्रधानमेव जगत्कारणत्वेनाभिधीयते इति तत्र [illegible] प्रत्याख्या
तत्र शब्देनाप्याकृतशरीरं ब्रह्मैवाभिधीयते इत्यत्र दृह प्रविष्टस्यात्र नामरूपव्याकरणं स्मृतं प्र
मत्वानो मनश्चात्मनैवोपासीत इत्यत्र सर्वत्र इति तत्र केनाप्याकृतशरीरनिर्दिष्टस्यान्तः प्रविष्टस्य शास्ति
त्वेनान्तर्यामित्वं तस्यान्तर्यामित्वं प्रविश्य तन्मनेजीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति स्व
रूपं सर्वज्ञस्य परस्य ब्रह्मणः कार्यान्तः प्रवेशनामरूपव्याकरणप्रसिद्धेश्चान्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां
चेतनस्ये) सर्वात्मेति नियमनात् प्रत्यादनप्रवेशस्य प्रधाने स्पष्टरूपतः तत्प्रवेशानुसर्वभावमनो ह्यात्मत्वाकृतशरी
शरीरव्यवहाराभ्यां व्याक्रियत इति तदेवाव्याकृतनामरूपत्वं मिदं ब्रह्म सन्तं संकल्पखेनैव विभक्तत्वा
मनत्वं स्वयमेव व्याक्रियत इत्युच्यते एवं च सति निर्देशस्याव्याकृतस्य प्रवेशमवसितं ब्रह्मात्मना चावधिनिरतिश
यत्वं ह न नियमनार्थं चापि त्वाभावे प्रधानेन कथंचिद्रूपं नेति जगद्विशेषकारणत्वादि निरूपितं स्मृ
जगत्कारणत्वात् पुनरपि साङ्ख्याः अन्यवृत्तिं नेयघटितवेदान्तवाक्यानि चेतनं जगत्कारणं प्रतिपाद
यन्ति तथापि तत्र सिद्धं प्रधानं पुरुषार्थं तिरिक्तं वस्तु जगत्कारणत्वेन न या न तेभ्यः प्रतीयते तथा हि सो
ऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्कामात् तदैक्षत बहु स्यामिति तेजोऽसृजत इत्यादौ ब्रह्मणो बहुभवनेन

श्री भा १५३

आकाशादिप्रकारणत्वेन यथाव्यपदिष्टो हेतुः सर्वज्ञं दि[illegible]विशिष्टत्वेन जन्माद्यस्य यत इत्येवमादिश्रुतिप्रतिपा
दितं ब्रह्म यथाव्यपदिष्टमित्युच्यते न स्मृतिकल्पितं वा आकाशादिप्रकारणत्वेनोक्तः तस्माद्वा एतस्मादात्मन आका
शः संभूतः तत्तेजोऽसृजत इत्यादिश्रुतिवाक्येषु ब्रह्मैककारणत्वेनोच्यते न प्रधानं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म सोऽकामयत बहु
स्यामिति स ह ब्रह्मणा विपश्चिता इति श्रुतेः तद्विपश्चिदेव ब्रह्म तस्माद्वा एतस्मादिति परामृश्यते तेन तथा नदे तत्
तद्बहु स्यामिति निर्दिष्टं सर्वं तद्ब्रह्मैव तत्तेजोऽसृजतेति परामृश्यते एवं सर्वेऽस्य सृष्टिवाक्ये प्रत्ययमतो ब्र
ह्मैककारणं जगदिति निश्चीयते तत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यसदेवकारणत्वेन व्यपदिश्यते तेन कथमि
व सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पस्य ब्रह्मण एककारणत्वं निश्चीयत इत्यत आह श्रीमता कथ्यते असद्वा इदमग्र आ
सीदित्यत्र विविपश्चिदानन्दमयं सत्यसंकल्पं ब्रह्मैव सोऽकामयतेत्यत्र तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना ज्ञानमयाद
न्योऽन्तर आत्मानन्दमयः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानु
प्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिनाऽऽनन्दमयेनानेन सत्यसंकल्पं सर्वस्रष्टृत्वं सर्वान्
प्रवेशनं सर्वात्मभूतमभिधाय तदेव स्वप्नात्मको भवतीत्युक्तः स्यात् सर्वस्य सातत्वेन सूक्ष्मदशापन्नस्य सोऽकामयत ॥ छस्य ३ १२३
असद्वा इदमग्र आसीदिति तथा तत्र भीषास्माद्वातः पवत इत्यादिना तदेवं ब्रह्म स्वमायाकल्पितस्य सर्वस्य
प्रधानादेरनिरतिशयं नन्दत्वादयोऽभिधीयन्ते अतोऽसंभवः त्वत्ति हि यत्पर्वतदानीं नाम रूपविभागाभा

153

ख्याणि श्रुतिस्मृतिन्यानीति सर्वे तत्त्वानां सांख्यस्य यत्नप्रतिपादनात् तेन सिद्धपंचविंशतितत्त्वप्रसंगः अतस्सर्वे
षु वेदान्तेषु सांख्योपसंग्रहे तदभावेनान कापिलतंत्रसिद्धतत्त्वप्रतीतिरस्तीति स्थितं प्रकृते कारणत्वेन चाकाशा
दिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः पुनः प्रधानकारणवादी प्रत्यवतिष्ठते न वेदान्तेषु कस्मात् स्रष्टा श्रूयत इति तद्यथा
ब्रह्मैककारणत्वेन श्रूयते वक्तव्यादि नेदवसौम्येदमग्र आसीदिति सत्त्वविकारस्रष्टा श्रूयते असद्वा इदमग्र
आसीदित्यसत्त्वविकाराच्छ्रुता असदेवेदमग्र आसीत् सदासीत्तत्समभवदिति च वेदान्तेषु स्पष्टमव्यक्तस्य
ते न्यायेन ब्रह्मैककारणत्वं निश्चेतुं शक्यं अनुगतप्रधानकारणत्वमेव निश्चेतुं शक्यते तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमा
सीदित्यव्याकृतेन प्रधानेन जगतः अन्यथाभिधानान्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति तत्त्वव्याकृताद्व्यक्तस्य जगतः सृष्टिश्रव
णात् सिद्धीयते अव्याकृतं प्रधानं नामरूपाभ्यां न व्याक्रियते तेन अव्यक्तस्य सृष्टिः अव्याकृतं प्रधानमेव अस्य च सरूप
नित्यत्वेन परिणामाभ्युपगमेन च जगतः कारणवादिना कथं तोऽसदसत् ब्रह्म सतो वा सिद्धिरात्मन्यत
एवमव्याकृते कारणत्वे निश्चितेऽसति लक्षणद्वयं कारणगताः सत् चैतन्यं स्वाभिप्रायेण योजयितव्याः
अस्मात्सर्वं तत्त्वप्रतिपादनाभ्यां प्रधान एव वर्तते अतः स्मृतिन्यायसिद्धं प्रधानमेव जगत्कारणं वेदा
न्तवाक्यैः प्रतिपाद्यत इति प्राप्ते न च वयं कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेरित्यत्र
र्पसर्वेश्वरात्मस्वरूपविभक्तिक ... इति निश्चेतुं शक्यते कुतः

श्री
भा
१५५

नमोभिधीयतेऽत्र: यस्य चैतत्कर्मन्यग्रपतल्लूत्वाखिलस्य कर्मणस्तु स्यपरमपुरुषकार्य्यभूतजगदादावितादे
तच्छेषार्थप्रकरणादिभिरसंकुचितवृत्तिविशेषेणाप्रत्यक्षादिप्रमाणेनोपस्थापितनिखिलविदविनि
श्रृज्ञपाद्विषयः नत्वप्रयत्नगुणपलत्वात् कर्ममात्रं कर्मपाद्याभिधेयं प्रस्तुतेनप्रधानीभूतपदकर्मपद्यत्रस्यैव नचाल्ये
किंनानिर्दिष्टानामादित्यमंडलाद्यधिकरणां पुरुषाणामप्रस्तत्वेनाप्रस्तावे यत्तमात्रं वाहृदयिष्ठाइ
तिलमप्रस्तवादिनमुपापनेनाः विदितप्रस्तापनापाजातनशांत्रुणेदंपाक्यमवतारितं योवै वालाक
इत्यादिपुरुणापुरुषकर्मसंबंधिन आदित्याधिकरणास्तस्तजातीयाश्च पुरुषास्तेनविदिंतायतिन्नदविदि
तपुरुषविशेषज्ञापनपरोः यकर्मपाद्येन पूर्णगुणप मात्रवाचीति यावा चीवा अपितत्कृत्स्नस्य
जगतः कार्यत्ववाचीएवमेवखलुविदितार्थ इत्यपदिष्टा भवतिपुरुषस्य कर्मसंबंधोपलक्षितत्वाभा
विकत्वरूपस्यात्वात्तस्य वेदितव्यत्वयोपदेशाचलक्षणाकर्मसंबंधित्वमात्रस्य वेदितव्यस्वरूपोपल
क्षणात्वात्रस्यच कर्मसंवेदितव्यश्येतावतैवनाशिदे: यस्य चैतत्कर्मेत्यनेनकृतं वैषयोंचयप
तेषांकर्त्ता यस्य चैतत्कर्मेति द्वष्टिद्वैशस्यचाप्यभिप्रायः येत्तपात्रस्य ते निर्दिष्टाः पुरुषा १५५
स्तेषां यः कर्त्ताते च यत्कार्यभूताः किंविशेष्याश्रमिधीयते का कार्ययस्य कार्यं तत्कृष्णप
कृष्णाश्चेतनाचेतनाश्च सर्वपदार्थाः कार्यत्वेन तल्लाः सपरम कारभूताः पुरु पानमो

154

ज्ञानेनैकैकस्यैव मेवाज्ञातया तु वाचादिनानामनोऽश्लामन्तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्य
ति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति स यदा
प्रबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं
विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः इति सुषुप्त्याधारतया ब्रह्मप्रसिद्धेः [illegible] तावस्था स्वचैतन्या
वजीय वागादिकरणव्यापारोपरमेन तस्यानेन [illegible] आत्मान [illegible] अस्मिन्प्राण एवैकधा भवतीत्युक्तेः [illegible] तस्मिन्नेवात्म
नि प्राणभ्यस्तनिवंधनोपाख्याना [illegible] तपदार्शनिवृत्त्यति प्राणशब्दो निर्दिष्टस्य [illegible] बलात्[illegible]
णस्य [illegible] सद्बुद्धिश्रुतावपयोरसंभवात् [illegible] करणसमष्ट्या अस्मिन्नात्मनि वर्त्त
मानेऽप्राण एकधा भवति वागादिकरणप्राणमिति प्राणशब्दस्य [illegible] प्राणपरत्वे [illegible] तस्मिन्नेकर
णे प्रतिपादते सतः प्राणस्य [illegible] करणत्वादतो [illegible] ब्रह्म [illegible] एवेति [illegible]
त्तेऽस्त्वसिद्धेः कारणगताश्रकणादृष्टे तन्न धर्मा [illegible] वोपपद्यन्त इति एतदपि [illegible] प्रधान
मेव जगत्कारणमित्येवं प्राप्ते [illegible] जगद्व्यापारात् [illegible] तदेः [illegible]
स्मिन्प्रकृतिधर्माध्यासेन तत्परिणामहेतुभूतः पुरुषो नाभिधीयते अपि तु निरस्तसमस्तविकारि
दोषगन्धोऽनवधिकातिशय [illegible] कारणभूतः पुरुषो

श्री. भा. १५६

यं जीवसंकीर्तनं जीवातिरिक्तब्रह्मस्वरूपबोधनार्थं जैमिनिराचार्यो मन्यते स्म कुतः अन्ययोगव्याख्यानाभ्यां
अन्यस्तार्थनो ह्रस्वस्य पुरुषप्रमाणमात्मनः त्रियादिनासूत्रस्य प्रभृत्प्राणस्यैव प्राणनामभिरन्तर्गुणोपवण
यति घ्राणेत्याभ्यानाभ्यां प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं प्रतिबोध्य पुनर्जीवव्यतिरिक्तं ब्रह्म प्रतिबोधयन् परो दृश्य
ते केषु एतद्बालाके पुरुषः क्वैष एतदभूत् क्व एतदागादिति व्याख्यानमपि यदा सुप्तः स्वप्नं न क
थंचन पश्यति अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो
वै६ देवा देवेभ्यो लोका इति जीवादर्थान्तरभूतपरमात्मपरमेव प्रश्नस्य हि जीवस्य मनुष्योषितस्य जागरितस्व
प्रदेशासंबंधि विविधप्रश्नस्वप्नेषु रथान्भवकालच्यविरहेण स्वप्नस्वप्न सुषुप्त्यवस्थापत्तिः पुनरप्यस्य प्रस
तदा ङ्गात् पुनर्निष्क्रमणं हि प्रायं परमात्मा तथाहि सता सोम्य तदा संपन्नो भवति प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं
155 किंचन वेद नान्तरमिति स्वप्नभावारतयापि स्थिरो जीवादर्थान्तरभूतः प्राज्ञः परमात्मातः प्रश्नप्रति
वचनाभ्यां जीवसंकीर्तनं जीवादर्थान्तरभूतपरमात्मप्रतिपादनार्थमिति निश्चीयते यदुक्तं प्रश्न
व्याख्याने जीवपरे सुषुप्तिस्थानं वचनाभ्यः एवकरणोप्र स्वप्नाणाशब्दहतिनिर्दिष्टे जीव एवैकधा भवतीति त प्र०
त०२ दयुक्तं नाडीनां स्वप्नस्थानत्वादुनीता ब्रह्मणा एव सुषुप्तिस्थानत्वाच्च प्राणशब्दहितनिर्दिष्टब्रह्मण्येव जीव
स्य तदुपकरणभूतवागादिकरणग्रामस्य चैकत्वायत्तिर्विभागवचनाच्च अपि चैवमेके वाजसनेयि

अथ पद्मकृत्जीवलिङ्गमुखप्राणासंकीर्तनाख्यलिङ्गदीक्षां केवलमिलनप्रकरणोपतिष्ठापनेन परमार्थमिति-
ख्यातिः ॥

वेदितव्यमिति जगद्व्यापजीवकर्मनिर्लेपनलेपिनजीवं स्वभोग्यभोगोपकरणादेः स्वयमुत्पादकः अ-
पितु स्वकर्मानुगुण्येन स्वस्वरूपसर्वज्ञत्वमनन्तमस्याप्रकृत्यान् प्रतिकर्तृत्वमुपपादनेन ततः सर्ववेदान्तेषुप-
रमकारणतया प्रसिद्धं परब्रह्मैवात्र वेदितव्यतयोपदिश्यते । श्रीजीवमुखप्राणलिङ्गाङ्गतिचेन्नधार नः
ख्यानेनास्य निर्धारः । अतद्वेन विद्यायामभिहितः । एतदुक्तं भवति पञ्चोपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया ब्र-
ह्मपरं वाक्यमिति निश्चित्य न तज्जीवलिङ्गमिति तदनुरोधेन वर्णनीयानीति तत्रप्रतिपादितं मनोमयत्वोपक्र-
मं ब्रह्मस्थलेषु वाक्यमिति ब्रह्मोपक्रमं मध्ये च यस्यैतत्कर्मेति निर्दिष्टं मनःपुरुषलक्षणं ब्रह्मापि निखिलजगदेक-
कारणत्वं ब्रह्मत्वं प्रकृतमुपसंहारे च सर्वाण्यपापकर्मनाः प्रकृत्य सर्वेषां भूतानां श्रेयस्त्वाराध्यत्वाधिपत्यं च श्रेयान्
य एवं वेदेति ब्रह्मोपासनेनैकान्तं सर्वपापापहृतिः सर्वैकस्वाराज्यं च फलमुक्तमतः स्ववाक्यस्य ब्रह्मपरत्व-
निश्चयेन जीवमुखप्राणलिङ्गान्यपि तत्परतया वर्णनीयानीति । प्रतर्दनेनोपासनेत्रैविध्यं जीवमु-
ख्यप्राणलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वे ऽन्यत्रापि प्रसिद्धमालम्ब्यैकपाम्भवतीति नामानाधिकरण्यसम्भवे
वैयधिकरण्यसम्भवपणाशयोगात्तद्ब्रह्मणः प्राणशब्देन श्रुतिस्थयेन च प्राणशरीरब्रह्मोपासनाच्च प्रा-
णसंकीर्तनं लिङ्गं तत्रस्थजीवलिङ्गमनातत्त्वपरत्वं पुनः कथमित्यत आह । श्रीमद्भगवद्रामानुजमुनिभिः श्रुतप्रका-
शिकाव्याख्यानाभ्यामपि चैवमुक्तं तस्मात्तु जीवमुखसंकीर्तनेन तत्त्वानुसन्धानं तात्पर्यं स्वार्थं चात्रार्थः अत्रा

नै२ न२

श्री. पन प्रतीयते मृदेव विज्ञाने एवं वेनेभ्यो भूतेभ्यः समस्तस्य पलान्येवान वि न प्रपञ्चनिरोधस्य संज्ञानस्तीमुक्तति विनाशयो गातस्त
एवावगम्यते तथा तेच विज्ञातार मरे केन विजानीयादिति स एव ज्ञाता नाप्रतीयते नेश्वरः अत एव तत्त्वमसि इंप्रतिपा पु२५२
भा त्व२ दनपरमिदं वाक्यमिति निश्चीयते न नाम नूपनाधा क्तिवि ते ने तत्त्वप्रक्रमान अन्तत्वप्राप्तु पायो पदे शाय
(५) रमिदं वाक्यमित्यवगम्यते तत्कथं पुरुषप्रतिपादनं न मस्य वाक्यस्य न दुच्यते अत एवाह नपुरुषप्रति पाद प१८
नं नेश्च लविद्धमोध्यासविमुक्तपुरुषस्वरूपप्रधानस्य विज्ञानमेवात्र तत्र हे न त्वेनोच्यते श्वेतो जीवात्मना प्र
कृति विमुक्तस्वरूपमि द्वा मलनापात्मा वा अरे द्रष्टव्यः स्यादिनो पदिश्यते सर्वं खामात्मनोऽप्रकृति विमुक्तस्व
रूपमेकरूपमिति प्रकृति विमुक्तस्वात्मयाथात्म्य विज्ञानेन सर्व एवात्मानो विदिता भवन्तीत्यात्मविज्ञानेन सर्व स६ त्मे६
विज्ञानमुपपद्यते देवादि स्थावरान्तेषु सर्वेष्वात्मस्वरूपस्य ज्ञानैकप्रकारत्वादिदं वेयदयमात्मेत्युपदेशाः द
वाद्याकाराणामनात्माकारत्वाच्च सर्वं तं परादादित्यादिना अन्यत्वनिषेधश्च यत्र हि द्वैतमिव भवतीति च ना
नात्वनिषेधेन एकस्वरूपेष्वात्मनि प्रकृतिपरिणामभेदेन नानात्वमिधीयन्तु उच्यते तस्य द्वावरतस्यमहतो
भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेद इत्यापि प्रकृतेरधिष्ठातृत्वेन पुरुषनिमित्तत्वाज्जगदुत्पत्तेरुपपद्यते एवमसि प७३
त्वा केषु रूपपरे निश्चिते सति तदेकाध्यान्तर्वेदान्तास्तत्त्वमसिह पुरुषमेवाभिदधतीति तदधिष्ठिताप्रकृति १५७
रेव जगदुपादानमेश्वरस्येवं प्रामेय बलाद् जीवात्मन्यादिति सर्वं स्वरयवास्मिन्नाक्यप्रतीयते अतः

156

नोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे सुप्तादिज्ञानमयोऽदेनतदाश्रयभूतं परमात्मानमामनंति यएष
विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत् कुत एतदागादिति यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत् य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां
प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोंऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेते इति आकाशशब्दस्य परमात्म
नि प्रसिद्धः दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इति अतो जीवसंकीर्तनं तस्मादर्थांतरभूतस्यास्य ... स्यप
रस्य ब्रह्मणः प्रतिबोधनार्थं मि... त्यवगम्यते तस्मादस्मिन्वाक्ये पुरुषार्थांतरभूतस्य निखिलजगत्का
रणस्य परस्यैव ब्रह्मणो वेदितव्यतयाऽभिधानान्नैतत्सिद्धं स्यादिति दर्शितस्य बालाक्युपाख्यानस्य कारणत्व पुरुष...
केचिदस्मिन्वेदांते प्रतीयते इति स्थितं श्रीवाक्यान्वयात् कापिलतंत्रसिद्धपुरुषतत्त्ववेदनपरं वाक्यं क
...चिदस्यत इति तदभिधीयते नाम तत्कस्मिन्भवति स्याशंक्य निराकरोति बृहदारण्यके मैत्रेयी
ब्राह्मणे श्रूयते न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवतीत्या
रभ्य न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते विज्ञात इदं सर्वं विदितमिति तत्र संशयः किमस्मिन्वाक्ये द्रष्टव्यत
योपदिश्यमानः तंत्रसिद्धः पुरुष एव उत वा ब्रह्म सर्वेश्वर इति किं युक्तं पुरुष इति कुतः आ
दिमध्यावसानेषु पुरुषस्यैव प्रतीतेः ... त्व योगात् जीवात्मैव

विन्मिश्रेण जगन्मूर्त्या स्थितं स्वेन न हि युक्तेन वा स्वरूपेणावस्थितेन चैकत्वमुपगच्छतीत्यत एव संवित्तस्या
बृ॰ भा॰ दाद्यो ऽन्यत्रात्मनः सर्ववेदेनिविक्तत्वेन सर्ववेदनत्वं दातृत्वं त्यागमयमेव च मैत्रेयि वित्तात्मेति महद्भूतमनंतमपा
२५८ रमिति निष्कृताः महत्वादयो गुणाः परमात्मन एव संभवंतीत्यतः स एवाभ्युपैति यावत्रेन पद्यते इति जाया
पुत्रवित्तपशुप्रभृत्यादि प्रिया न्वयिनी जीवात्मनुपयुक्ते ... विच्छिन्नतया प्रतिपादनात् हि वयमेवं वदामीति
न तत्र आत्मनस्तु कामायेत्यात्मपदेन जीवात्मनस्स्वप्राकृतेन स्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो ऽनेनाप्युपत्र न
संगादात्मा वा अरे द्रष्टव्यः ... इत्यात्मनो द्रष्टव्यतोपयोगितया आत्मनस्तु कामायेत्युपदिष्टमिति
प्रतीयते आत्मनस्तु कामायात्मनः कामसंपन्नमेकास्यत इति कामा आत्मनः इष्टसंपन्नयेति यावत्
नतु जीवात्मन इष्टसंपन्नये पत्यादयः प्रिया भवंतीत्युक्तेन स्य जीवस्य स्वरूपमत्वेष्टव्यं भवति प्रियमेवस्य सति
त्वेष्टव्यं न तु प्रियं प्रति शेषिणः प्रियविभुक्ते स्वरूपं यस्माद्धात्मन इष्टसंपत्तये पत्यादयः प्रिया भवंति तस्मा
त्पत्यादि प्रियं परित्यज्य न हि युक्तमात्मस्वरूपमत्वेष्टव्यमित्यसंगतं भवतीत्यत उत्तरं पत्यादि शेषतया
पत्यादीनां प्रियत्वमपि त्वात्मनः शेषतया पत्यादीनां प्रियत्वमित्युक्ते स्वशेषतया तत्प्रवृत्ति पादेयाः स्युः आ
त्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यस्य परेणाविवेवात्मभेदः प्रयुज्यते ऽभ्युपगम्यमाने ऽपि वाक्यभेदे पूर्व २५८
स्य वाक्यस्य न किंचित्प्रयोजनं दृश्यते ऽतः पत्यादि सर्वं प्रियं परित्यज्य आत्मन एवान्वेष्टव्यत्व प्रतिपादनप्रती

आत्मकामे प्रियस्य
...प्रियं भवति २

एवमेव हि यावदवयवानामन्योन्यान्वयमेनमंजसो भवति अमृतस्य तन्नाशास्ति विज्ञानेनेति यावदवच्छेदाभिद्
नेयेनाश्रुतं श्रुतं स्यात्किं महदेतेन कृत्वा यदेवम्भवाम्यहं तदेवमेवमहं हि नित्यामृतत्वान्त्यायतयाविज्ञायना
दवेण ससन्यक्रास्यकपायमेव प्रार्थयमानाना येनैनेपप्येतदुपापनयाहृश्ववलतयोवदिष्टोऽयमात्मा परमा
त्मैवं तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था इत्यादिश्रुतेस्तस्य परमपुरुष
वेदनैकोपायत्वात्प्रतिपादनाय परमपुरुषविमुक्तिमतस्यामात्मनः स्वरूपात्मविज्ञानमपवर्गसाधन स्व५५
भूतपरमपुरुषवेदनोपायो नितरां वान्तर्वान्तरेवोपायत्वेनातोऽपरमात्मैवामृतत्वोपायत्वेन पृथगुप
दिनोपदिश्यते तेन यान्तस्य तृप्तिः ... तृप्तिः स्यात् तत्र द्वेवदृश्यादिनाकृतत्वस्य न गतः कार
णत्वव्याप्यमानपरमपुरुषादेकस्य कर्मपरवशस्य न तस्य निर्बीजस्य च पुरुषमात्रस्य न सम्भवति तथाश्रा
त्मनोऽवाश्य वेदर्शनेनेत्यादिनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमभिधीयमानं सर्वात्मभूते परमात्मन्येवावकल्पते
[illegible]
... नैकरूपत्वादात्मनामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यत इति न ... अचेतनप्रपञ्चस्यात्मनाभावे
न सर्वविज्ञानाभावात् प्रतिज्ञा ... सर्वं ... तस्मात् ... किंचिदचि
न्मात्रप्रपंचमिदं ... परमात्मन एवोपपद्यते ... वाच्यं चिद

श्री० दुःखोदर्काः पर्यायत्ततत्त्वभावाः श्रुतिजायापुत्रवित्तादयो विषया इति प्रसिद्धेस्तत्प्रकरणे जीवात्मशब्देना
भा० पि परमात्मन एवाभिधानादात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति पूर्वोक्तप्रक्रिययोभयत्र समाहविक ७२
१५९ विषयो मतान्तरेणापि जीवशब्देन परमात्माभिधानोपादनादाह श्रीप्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ७२
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धेरिदं लिङ्गं जीवात्मशब्देन परमात्मनोऽभिधाने इत्याश्मरथ्यः
आचार्यो मन्यते स्म यद्ययं जीवः परमात्मकार्यं तथा परमात्मैव न भवेत्तदा तद्व्यतिरिक्तत्वात् परमात्म
विज्ञानादेतद्विज्ञानं न सेत्स्यति आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदिति प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणात् यथा
सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र
चैवापियन्तीत्यादिभिर्ब्रह्मणो जीवानामुत्पत्तिश्रवणात्तस्मिन्नेवाप्ययश्रवणाच्च जीवानां ब्रह्मकार्यत्वे
प५ न ब्रह्मणो व्यतिरेकाभावात् अतो जीवशब्देन परमात्मन एवाभिधानमिति श्री उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडु
१ लोमिः यद्यपि जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वं तथा ... ब्रह्मणो कत्वेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा यथा
इतार्थं ब्रह्मणो जीवशब्देन प्रतिपादनमिति तदयुक्तं न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्यादिना जन्मश्रुत
जीवानां प्राचीनकर्मफलभोगाय जरात्सध्यमुपगमात् ज्ञान्यथा विषमसृष्ट्यनुपपत्तेश्च ब्रह्मकार्य १५९
स्य जीवस्य ब्रह्मत्वापत्तिलक्षणो मोक्षः आकाशादिवदचेतनोयश्रुतिनदुपायविधानानुष्ठानानर्थक्यञ्च

यतेनयावाकार्यो वर्णनीयः सोपमन्यातेऽयमतत्त्वस्य तना॥ यतावित्रिविनेनेतिविवादीनां नित्यनिर्दोष
निरतिशयानंदस्वरूपात्मतत्त्व आप्तानपायप्रयुक्ताविन्नपुत्रजायादीनां सातिशयदुःखमिश्रकादाचि
३२ त्कप्रियत्वमनुभूयमानेनयत्नादिस्त ॥ युक्तोऽपि न निरतिशयानंदस्वभावपरमात्मप्रयुक्तमतोऽयप
दस्वपं निरतिशयानंदस्वरूपे वामपिप्रियत्वे लेशास्वदनमापादयति सपरमात्मैव दुःखव्यस्तुप
दिश्यपेतनतरयमर्थः नत्वाश्रयेरपत्तुःकामाय पतिः प्रियो भवतीति न हि पतिजायापुत्रवित्तादयो नित्यया तं५
जनायाहमसमिप्रियः स्वात्मनितिस्तु संकल्पातिशयाभवंति अपित्वात्मनः कामाय परमात्मनस्त्वाराधक
प्रियप्रतिलंभनरूपेऽणनिवृत्तयस्तार्थः परमात्मा हि कर्मभिराराध्यपि तत्तत्कर्मानुरूपं प्रतिनियतदेशकाल
गं स्वरूपपतिमाणमारापकोनां ननु हस्तगतं प्रियत्वमायत्तयतिएषहृदयानंदयातीति स्मृतेनैव हि तत्तद
त्वस्वरूपेणप्रियमपि सेवायशोऽनेकेनरेवपीनपेभूत्वापुत्रःस्वापज्ञायतेनदेवकोपायनतः प्रसादा
यचज्ञायतेनस्मात्ःस्वात्मकेनास्तिन च किंचित्स्वात्मकमिति आत्मनस्तु कामायेत्यस्यजीवात्मय
रत्वेऽपिआत्मावारेद्रष्टव्यइतिनु परमात्मविषयमेव नत्वात्मवचनत्यः यस्मात्सत्यादीनामपि एषसंपन्न यतत्प
रवशेनपत्यादयः प्रियत्वेनतेयावीयतेऽपितेके एषसंपन्नयेस्वानंदेनपात्वप्रियत्वेनोपादीयंते तस्मा
यरयात्मनोनिरत्याभिन्नतिरेकेणति स्वतिन प्रियःपरमात्मा स्वतः प्रियः नदुःखमिश्राग्रस्यस्व ५१

श्री॰
भा॰
१९६ टी॰

धानेनाप्यवस्तु स्वरूपे विद्यमाने तस्य काष्ठा निवृत्तिः प्रकाशरूपवस्तु स्वरूपमित्यंगीकारे निरोधानाभा
वः स्वरूपकल्पोनास्माद्दतो नित्याविर्भूत स्वरूपत्वान्न स्वोत्कर्षो नैव्रतमभावेन कश्चिद्विशेषः निरुक्त मिथ्या
त्वादि विशेषणं व्यर्थमेव स्याद्धरीन्नारायण्याधेति यदि ज्ञानं निरूपसंपत्ते निरूपमेवं स्वरूपस्य नरदानी
प्रयतनापत्तिमात्रमपि न पूर्वं स्थितस्य स्वरूपस्याविर्भावेन नाशादिवदत्वे संपत्त्याविर्भावः स्वेन शब्दादिभ्यः ज्ञानो टि॰पृ॰४
नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति यच्छ्रान्तिनिर्दिष्टात्मनोनन्तरीयमात्मानं वेदयं स्यात्मा
शरीरं यश्चात्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः शोः तरमन्तरेसंचरन्यस्मात्तं शरीरं यमन्त
रं न वेदयत्वं सर्वं भूतांतरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां स
र्वात्मेति स्वशरीर ... भूतजीवात्मन्यात्मतयावस्थिते जीवशब्देन तस्य प्रतिपादनमिति कार्यकारणत्व
श्राद्यो सम्यनेस्म जीव शब्दस्य जीवस्य परमात्मपर्यन्तमेव वाचकत्वेन जीवमात्रस्येति पूर्वमेवोक्तं नामरूप
व्याकरवाणीत्यत्रापत्व ... शरीरभावेन तादात्म्योपपादनं परस्य ब्रह्मणोऽपदनयात्मत्वं सर्वेतत्वादिशो टी॰
वयाः जीवस्याविद्यवः एतो वक्तोऽद्वयोपास्त्यात्मत्वादिभ्योऽजन्मस्यैवोपलम्भिश्च चित्यो जगतो ब्रह्म
तादात्म्योपदेशोपरापत्तुं सर्वाः श्रुतयः सम्यगुपपादितं नाभवंतीति किमाराकृतात्मीयमेव सह सृष्टेका १९६
दः स्वीकृतवान् प्रथमं सूत्रकार्यः सम्मतं तत्कोपाधिस्त्रैदम्पर्यं दृष्ट्यात्र तत्वं लक्षणस्यासावादेरूपष्टव्यत्वादि

द्विवक्तव्यत्वमात्मेविनाया [illegible] नैवमोक्ष [illegible] जीवात्मनः [illegible] प्रपंच
विद्यते [illegible] स्याद्युरीत्यन्यथा [illegible] नित्य [illegible] नियम्यते [illegible]
[illegible] सम्बन्ध [illegible] नाम [illegible] नित्यत्व [illegible] स्वरूप
[illegible] मिथ्यात्व [illegible] परमात्म [illegible] जीवात्म [illegible] मिथ्या [illegible]
[illegible] निर्विकल्पक [illegible] जीवब्रह्म [illegible] मिथ्यात्व [illegible]
नित्य [illegible] विकल्पात्मकत्वात् [illegible] जीवात्म [illegible] भावः किं स्वाभाविकः उतोपा
धिकः [illegible] पारमार्थिको [illegible] विकल्प [illegible] भेद [illegible] स्वरूप [illegible]
[illegible] स्वरूप [illegible] नित्य [illegible]
[illegible] भावः [illegible] पारमार्थिक [illegible] औपाधिक [illegible]
वि४ [illegible] एवं भावादि [illegible] उपाधि [illegible]
[illegible] स्वरूप [illegible] उपाधि [illegible] भेद [illegible] औपाधिक [illegible]
धिक [illegible] भेद [illegible] पारमार्थि [illegible] नित्य [illegible] पारमार्थि [illegible]
[illegible] [illegible] नासंभवान्निरो

श्री संसृष्टघटत्वमित्यभिधाय विज्ञानान्तरमेकेन विज्ञातेनेत्यादिना साक्षिनासिमैवेप्येतावदरे खल्वमृतत्वमि
१६२ त्यनिसर्ववस्तुविज्ञानीयं निरस्तनिखिलजगदेककारणमनन्तं सर्वस्यापि ज्ञानान्तरं गुरुणोक्तमस्तु कथका
यदुपासनादनेकेन विज्ञानीयादिनीदमेवोपासनमस्तु न त्वात्मायथा ब्रह्मप्राप्तिरेवचामृतत्वमभिधीय
तस्मात्कथमुक्तवान्स्वतः परंब्रह्मैवासिनाकोप्रतिपादयन्नियरमेव ब्रह्म जगत्कारणं तदधिष्ठितां प्रकृति
स्थितं श्री शङ्करानुसारेणैव एवं निरीश्वरसांख्यनिरासेन सेश्वरसांख्यं प्रत्यव
तिष्ठन्ते यच्च पीतत्वादिगुणयोगात्स्वैरं श्रीभवं जगत्कारणत्वेन वेदान्तैः प्रतिपाद्यते तन्न चाविवेदान्ते
ष्वेवजगदुत्पादनतया प्रधानमेव श्रुतिप्रतिपाद्यं अचेतनं हि वेदान्तैः सर्वज्ञस्य परिणामिनोऽधिष्ठा
तुरीश्वरस्याधिष्ठितेनाचेतनेन परिणामिनाप्रधानेन विना जगतः कारणत्वमसङ्गतमिति
परिणामिनमेनं प्रकृतिं चेतनेनाधिष्ठितां परिणामिनीम् [illegible] ति क
लेनिष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं सर्वावयवमहान्तमजमात्मानमजरोऽमरः विकारजननीमज्ञामे ष
रूपामज्ञां ध्रुवां ध्यायते ध्यासितान्तेन नम्यते प्रेर्यते पुनः सूयते पुरुषार्थं नियुक्तेनैवाधिष्ठिता जगत
गोरनाद्यनन्तत्वाज्जनित्री भूतभाविनीति [illegible] प्रकृतिमुपादानभूतामधिष्ठाय वेश्वरो विश्वं ज
गत्सृजतीति श्रुत्यनेन श्रुत्यापीश्वरजनितेश्वरमेनन्तमाकांक्षत्वप्रकृतिविद्यात्मापि तेन महेश्वरमि

परमात्मोपासनमप्रत्नोपायमनात्मनिवृत्तेरेदृशमित्यादिनाध्यायस्यत्ले । तेनु भ्यादिह छ्यौतेन्योपा
सनोपकरणभूतमनःप्रभृतिकरणनियमनं च सामान्येनाभिधायेव चौपेनित्यादिनासुषुप्त्यामवा
स्थायामस्य एकाय नमित्यादिनाप्रोपास्यभूतस्य परस्याभ्यस्तर्णो निखिलजगदेककारणत्वक नवि
षयप्रवृत्तिमूलकरणग्रामनियमनं च विस्तीर्णं मृषु यदिदमस्य यथा से पञ्च चन्त्रश्नादिनाननोपाप्र
वृत्तिमो सापहर्निजजीवात्मतत्वस्थैर्यविस्थितस्य परमात्मनो । पूर्वं किं तज्ज्ञानेकाकारतामुपपाद्यतस्ये
वापरिकिंतज्ज्ञानेकाकारस्य संसारदशापां परिणामापत्रवृत्ति । ज्ञानघन एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
तान्येवानुविनश्यतीत्यभिधायनप्रेत्यसंज्ञास्तीति मोक्षदशायां तस्याभाविकाद्यदिति वेज्ञानसंकोचाभा
वेन भूतसंघातेनैकीकृत्यो निदेवादित्वपञ्चज्ञानाभावभक्ता श्रुतवपिपत्रहि हेतमिवभवतीत्यादिना ब्रह्मा
त्मकत्वेनज्ञानाभूतवस्तुदर्शनमज्ञानकृतमिति निरस्य निखिलाज्ञानस्य ब्रह्मात्मकेकरन्तजगदनु
भवतो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावेन भेददर्शनं निरस्य येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयादि
तिजीवात्मस्वात्मतया वस्थितेन तेन परमात्मत्वादिना ज्ञानः सोऽयं इदं सर्वं विजानाति तं केन विजानी
यात्केनाथीति परमात्मनो दुरवगमत्वमप्यास्त एव नेति नेत्यादिनाय सर्वेश्वरः सेतुरसमस्त
विहत्स्व विलक्षणत्वपञ्चवपूर्वं शारीरः सर्वस्यान्तत यावस्थितइति शारीरस्य तत्स्वर चिदचिन्तुपानेदार्थेन

श्री० अतः प्रतिज्ञादृष्टान्तयोर्बाधप्रसङ्गस्तल्लक्षणपरत्वोपादानत्वे उपादानभूतस्य मृत्पिण्डलौहमणिनखनिकृन्तनविज्ञानेन हमणि
भा० घटमणिकटककुण्डलक्षुरदात्रादेरपि सर्वस्य यथादिकार्यविज्ञानवत् निखिलजगदेककारणभूते ब्रह्मणि
१६२ विज्ञातेन तत्कार्यं जगद्विज्ञातमेव स्यात् कारणमेवावस्थान्तरमापन्नं कार्यं न त्वर्थान्तरमिति कार्यका-
रणरूपेणावस्थितत्वस्य मृत्तिकादिनिदर्शनेन प्रतिज्ञानात् ब्रह्मैव जगदुपादानं चेति निश्चीयते न च निमित्तो-
पादानयोर्भेदः श्रुत्यैव प्रतीयत इति निरवकाशं उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति आदिष्टेनेश-
शिष्टेनेश्वरेणेति निश्चयादेशग्रहणस्य वा मुख्यस्य शासनेन विधित्वात् ... निमित्तस्यादिश्यतेः सा-
धकतमस्तेनाश्रुतस्यापि विवक्षितः तमादेशमप्राक्ष्यः येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्येकादेशाधिष्ठातृज्ञानेनाश्रुतमपि श्रुतेना
श्रुतं भवतीति निमित्तोपादानयोरैक्यप्रतीतेः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवेत्यत्र काले एकत्वावधा-
रणाद्द्वितीयपदेनाधिष्ठात्रन्तरनिषेधाच्च तदैक्षत बहु स्यामिति विकारजननी कामनार्थतवेतीश्वरादिभिः प्रकृतेरु-
पादानत्वबहिरङ्गत्वनिमित्तत्वजगदुपादानत्वं च सूच्यमानं कथमनुपपन्नं स्यात् तथा च विभक्तनामरूपकार-
णावस्थं ब्रह्मैव ब्रह्म इति श्रुतेनाभिधीयते ब्रह्मत्वव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावात् तथाहि श्रुतयः सर्वं तं परा- श्री०
दाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येत् तत्केन कं विजानीयादित्याद्याः सर्वं १६२
खल्विदं ब्रह्म ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिनि कार्यस्यावस्था कारणावस्था च सर्वं जगद्ब्रह्मात्मकमिति

161

नि[illegible]जगदुपादानत्वे ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रकृत्य पत्यानुपपत्ते
र्ब्रह्मणो न तद्रूपेण प्रेम्णाधिष्ठितस्य जगदुपादानकारणत्वे च सिद्धान्ति एवमत्र हि लोके निमित्तोपादा
नयोरन्यत्वं भेदो दृष्टस्तेनान्यत्वमभेदश्चेत् तन्न स्वर्णकार[illegible]उपादानत्वे चेतनत्वस्य कुलालस्य [illegible] कार्यादेश्च
निमित्तत्वे च नियमानुपलम्भनेकार्यो निमित्तस्तु नियमेनानेककारकसाध्ये [illegible] एवं निमित्तोपा
दानयोर्भेदनियमका[illegible]नियमेनानेककारकसाध्ये [illegible] न नियमश्च [illegible] निष्कम्पएकमेव ब्रह्म [illegible] उपादाने
निमित्ते च [illegible] निमित्तकारणमेव नोपादानं उपादा
नेन तदधिष्ठितं प्रधानमेव [illegible] श्री प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् इति
प्रकृतिश्चोपादानं च न निमित्तकारणमात्रं ब्रह्म उपादानकारणं च ब्रह्म इत्यर्थः कुतः प्रतिज्ञादृ
ष्टान्तानुपरोधात् एवमेव हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ नोपरुध्येते [illegible] प्रतिज्ञावाक्यं [illegible] श्रुतमतं [illegible]
[illegible]येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानविषयः [illegible]
[illegible] यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात् यथा सोम्यैकेन लोहमणिना [illegible] यथा सोम्यै
केन नखनिकृन्तनेनेति कार्यविज्ञानात्कार्य विज्ञानविषयः यदि निमित्तकारणमेव जगतो
ब्रह्म न तदा न हि [illegible] [illegible]दादि विज्ञायते

श्री॰
भा॰
१६२

ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वं नाम स्वतन्त्रतया वस्थानस्य विधीयते तेन सर्वावासीनस्य सामर्थ्यमग्रेग्रहके तं नमस्तल्लज्ञानं ज्ञायते
क मिमाय यो नदेव वद नितरां या च मा ने वं वर्ग ने ग्राशी दिदं न मो भुवनमव्रज्ञानमल तं गां प्रपन्न कोम वि ते यं अ
स्मृ सखि न स चैतत् नित्यस्या न्मा यो मज्जनो वि श्व मे न दिव्या नुनं नर मे वो यथा द पि ध्य ते ब्रह्मणोः परिणाम नि
त स्मृ त यथ स्वय ने क स्मा नि मित्तं न त्वं उपादानत्वं च न संभव ति एक कारक निर्व्यापृत्वं च कार्यं स्य लोके न या
नियम दर्शनात्वं श्रुतेः ग्निना मिं चे दिति नवत्वे दान्तवाक्यान्यैकस्माद्देवात्पितृतिमित्तं नि दार्थि ह्ननभवं नीति
श्रुत्रोपाते सकलेन विश्वनिमित्तं ब्रह्मणः सर्वेशात्मकः सर्वज्ञ स्सेव सर्वमुपपद्यते स्वदादेरवते नस्साना भा
वेना धिष्ठान स्यायोगाद्विशान कुलालादेर्वि चित्र परिणाम सं विरहात्प्रसन्न संकल्पनया च नया क्लि७
दर्शनं नियमः अतो ब्रह्मैव जगतो निमित्त मुपादानं च श्री श्रुति प्रोपदेशाद्वाक्य यो भयं ब्रह्मैव सो कामयत
बहु स्यां प्रजायेयेति तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति स सृष्टि ब्रह्मणः स्वसैव बहुभवनसंकल्पा पदेशाद्धि विश्व विद वि
श्वेशा गाद् मेव बहु स्यां प्रजायेयेति संकल्प पूर्विका सृष्टि रूप दिश्यते श्रीमाधवाचार्य भाष्ये न
केवलं श्रुतिनात्र स्थितानाम् विधो यदेशा हि विश्वरूपमर्थोनि श्रीयते ब्रह्मण एव विनिमि तत्वमुपादानत्वं च सा हा
तत्त्वा यने किं स्विद्वनं क उ स वृक्ष आसीद्यतो द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुर्मनीषिणो मनसा पृच्छते दुतद्यदध्यतिष्ठत् १६२
भुवनानि धारयन् ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो द्यावा पृथिवी निष्टतक्षुर्मनीषिणो मनसा विब्रवीमि रा॰म

७२

सर्वात्मभूतपरब्रह्म[illegible] यत्वनुच्यत
यदाचाविभक्त ५

सं

श्रवणस्य पनइंन्नमकतिवः पथिवी मनरेचसन पसप्रथिवी शरीरं यं पृथिवी नवेद न्यायभ्यो[illegible]मनेरोस्त
रत्यमयाकं न यरे नमयकं नवेद[illegible] नमनेयमनरत्यसादारेशवीरंयमहानवेदयः पृथिवी[illegible] निहृत्पृथि ॥१२
वं नमेयन्पृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरं यः पृथिवीमन्तरोयमयत्येषतआत्मा निविष्ट आत्मनो
न रोचमानान वेद[illegible] शरीरे यः आत्मा नमनेन्तरोयमयति[illegible] चसवं विद
वित्सन्[illegible] सवेदा[illegible] नामरूपं न वेदक[illegible] मिति च एवंसवेदा चिदचिद्वस्तु
याद् शरीरस्य ब्रह्मणो विभक्तनाम रूपको[illegible] विकार[illegible] मित्यादि[illegible]
[illegible] महान[illegible] प्रत्यक्[illegible] योनि[illegible]
प्रतीयेते [illegible] महाभार[illegible] द्वितीयक[illegible] ब्रह्म[illegible]
प्रतीयमानइति [illegible] चिदचित्[illegible] ब्रह्मणः[illegible] चित्[illegible] कार्यत्वा ॥याप
स्प४ [illegible] चिदचिद्वस्तुनः
स्थित[illegible] प्रकार[illegible] चिदचिद्वस्तु[illegible]
[illegible] नमः[illegible] एकीभव
नीति [illegible] चिदचिद्वस्तु प्रकारस

श्री

श्री० भा० १६४ 163

चिदचिद्वस्तु विज्ञानीयतं ... शरीरतयान्वादात्मभूतं परं ब्रह्म तच्छरीरभूतेन चेतनाचेतनात्मकं ह्यकारादिकारण

परं परस्यात्मनः शरीरतया आत्मविदः चिदचितोः कर्मवशत्वेनात्मनि वस्तु शरीरतया विनिर्दिश्यते ... नियन्तृत्व

यस्यात्मत्वे नैकमेवोपाधिनाभूतं तन्मनः शरीरं ब्रह्म ... नामरूपविदचिद्विशिष्टं शरीरः स्वामि

नियन्तृकं स्थापयत्कर्मणागमन्तरशरीरतयात्मान्तर्यामिणमयतीति सर्वेषु वेदान्तेषु परिणामोपदेशः तथैव

बृहदारण्यके अन्तर्यामिब्राह्मणे ... शरीरत्वेन ... आत्मकत्वेनाम्नायते यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथि

व्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ...

... यस्यापः शरीरं यस्याग्निः शरीरं यस्यान्तरिक्षं शरीरं यस्य वायुः शरीरं यस्य द्यौः शरीरं यस्यादित्यः शरी

रं यस्य दिशः शरीरं यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यस्याकाशः शरीरं यस्य तमः शरीरं यस्य तेजः शरीरं यस्य स

र्वाणि भूतानि शरीरं यस्य प्राणः शरीरं यस्य वाक् शरीरं यस्य चक्षुः शरीरं यस्य श्रोत्रं शरीरं यस्य मनः शरीरं य

... स्य त्वक् शरीरं यस्य विज्ञानं शरीरं यस्य रेतः शरीरमित्येवं ... माध्यंदि

नेतु पाठे विज्ञानस्य स्थाने य आत्मा शरीरमिति विशेषः । ... आत्मशरीरत्वमधिकं सुबालो

पनिषदि यः पृथिव्यादीनां तत्त्वानां परमात्मशरीरत्वमभिधाय ... नामपि ... शरीर

त्वं ... यस्य बुद्धिः शरीरं यस्य चित्तं शरीरं यस्याहंकारः शरीरं ... यो ... १६४ राम

वः प्रत्याय अनित्यत्वस्वबन्धानि पायय विनिश्चयत्व हिसि दृष्टे स्वाः किंतु पादानेकानि चोपकरणानीति लोकदृ
ष्टा दृष्टे मत्कास्वेन रचितल लक्षणस्वरूपाः सर्वस्य किं ये ओचक्षिर्यत्र स्थानं रचितं द्वे वोपादानमनुपकरणानि चे
नित्योविक्षणमनयो भेदप्रदर्शनमाह गेत्र शेषसापायनजन्य सा प्रकाशे ये निमित्तं तुनेनप्रकरणस्य प्रत्यग
नमसाचोनन्दस्य स्वयमकृकोनीति दृष्टे कर्मसंबन्धेन वप्रकीयनात्स्मामान एवं बहूनक कर्माप्रत्ययं नि
नसमुपादानेन वप्रतीयते प्रतिभक्त नामनूपश्चात्मक मोक्षं विभक्त नामवत्कार्यं प्रतिनिकन्दक नं५ ए५
मेनयोनिविरोधः स्वयमेवात्मानं नयात्कृतेनेति निमित्तमुपादानेन चोपस्थितास्तीनमनेनेव सम्बन्धदोषस्य
तद्गुणपदार्थाविज्ञेयो विस्तृतं विज्ञकोविजित्य स्तोऽपि पायः निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं सचापघमहा
नजन्यात्मानुज्ञानेऽनुपरन्निनभावो मोविरजासत्तन्नचेतनानो वेनवत्त्विहेपाणं यस्य निरविशयलानान्द
कलानमपवरस्वरूपस्यणाविविज्ञानेनाणुकवा पाँ सहविचित्रचिरविनिश्चयपञ्चस्वरूपतानामनोवद्भूम
वनसेकस्मात्त्विकंवद्भवनेकयस्यपरानधस्याणोकाद् श्री परिणाममान परिणामस्वाभाव्यात्
त्रोपदिष्टमाननस्थपरिणामस्यापरम्परिन शास्त्राणिदोषावहानं शब्दानुनलिंकृतेऽपि ध्यानवहत्वनेवेनापि
प्रायएवमेव हि परिणाममनुपविशेपनेश्रुपेषहेयप्रसन्नीकवत्प्रणीतकमानेकेनन्तरस्यमस्तवस्तुवि
लक्षणानस्वैतं तत्त्वं मनुष्यस्यमानस्य विपर्ययं बिन्दुमन्त्री लोपकरणभूतसमेत

श्री. भा. १६४ तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं
चानृतं च सत्यमभवदिति श्रुतेश्च तथा प्राहुः प्राचीना जगदाकारं यथालोचनरूपं ज्ञानमभिधीयते तु य
था ज्ञानमुच्यते तदा निष्कलंके व्याकृतं हंस जगत्संस्थानमास्ते येनेदानीमपि तत् तत्स्थाने जगदुच्यते इदि
न्याये: तथैव हि श्रुत्वा सर्वैकत्वेऽप्येकरूपमेव जगत्स्वजनि सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्प
यदिति च श्रुतिर्वोचनात् तमथोत्तुवः यथोत्तुलानि नानारूपाणि पश्येयुः पृष्ठनेनादि
ना ये वेदनया भावात् गादिष्विति निष्कलिष्वितिभावः तदयमर्थः स्वमपरिच्छिन्नज्ञानानन्दैकरूपमा
त्मानं तन्मूलमनन्तान्तसंकल्पः स्वलीलोपकरणानि चिदचिद्रूपाणि शरीराणि निर्माय परमात्मा वि
ज्ञानेन जीवं तत्कोपाद्धि स्वशरीरभूतप्रकृतिगुणसमष्टिसंयोगस्वरूपान्महाभूतपर्यन्तमात्मा
नन्तशरीरकं परिणमय्य तन्नः स्वसन्तशरीरा चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मादिस्थावरान्तजगद्रूपोऽभवदिति
तदेवानुप्रविश्य तदनुप्रविश्येति निःकारणावस्थायामात्मनैवावस्थितः परमात्मैव कार्यरूपेण वि
क्रियमाणः इत्युच्यते तेन तदवस्थायां नद भवदिति एवं तस्मात् चिदचित्तत्त्वजग
कारयति मम परमात्मनः शरीरभूतचिदचिद्गणाः सर्वेऽपि कार्यरूपाः तेषां भूतानां चिदचिद्गतानां सर्व रांम
विकाराः परमात्मनि कार्यं तेन द्वयस्य योनित्वं तेन नामरूपपरमात्मनश्च योः शरीरभूतयोर्निय १६४
ग

नेयसेचयनवसाद्वस्तुःपावीरेयोम्हस्तुनेवेदपवसवेभूतोनयत्नमायहूतेयाथ्मादिद्योदेवपकोनारायतास्तुत्पचम्
५२ मणहे पुमनाहस्यमपिद्दलनंमःपाहवाचमाभिपीयतेश्रध्याक्रमनंतेनीयतेश्रुतरेनमसिल्येयनेरनि
नस्मानेवोपनिवदिकमवपमीतानानम्नवेषामानमनोज्ञानम व स्त्रतां नथे महल्नेवनतदवहिनमोच
स्तुणहस्तुपदेशास्तुवालोकाभिवधोवेश्चस्याणरोवमस्यानवानम्कोनानन्यानांश्रद्धातांपश्रस्यथ्राह्नायने
हपिकोभम्तुलोयेनमावलेजस्मिलोयेनसेजोवापोनीयनेवायुराकावोलीयनेश्राकाशाविद्वियेषुइंद्रि
यावीनतन्मात्रेषुतन्मात्राणिभूतादौलीयंतेभूतादिमहतिलीयतेमहानव्यक्तेलीयतेअव्यक्तमक्षरे
लीयतेअक्षरेतमसिलीयतेतमः परेदेवएकीभवतीतिश्रु विभागापत्तिर्दृष्टायामपिचिदचिद्
त्वतिसूक्ष्मरूपकर्मसंस्कारवेनिदानीमितिवनवलतिनकर्मोविभागादितिवाचारादिनाकृपवचनेना
पुनसृष्ट्यनेवेति एवंसूक्ष्माहिभागवचयोर्दर्शनांदहेतवाप्रमाणानेकोभूतात्पनसूक्ष्माचिदचिद्वस्तु
प्रागेवेदकस्मादेवाहिनीयाविरतिश्रायानेदान्यवेताव्यन्तसंकल्पाद्वयणनामरूपविभागाद्वस्तु
लचिदचिदहत्वशरीरनपाहडुभवनंसंकल्पद्वयेकोजयदाकारेणापदिशामः श्रूयतेसंज्ञानम
नेनेवरूपनस्माद्वापत्तस्माद्धिजानन्तपादयोनीनयान्नानेदमग्रःपवतेनुवानेदयानिसाकामयनवङ्
स्यांप्रजायेयेतिसमनोराजानेनवनयान्नात्ममेवेदमग्रासीत्ताहत्तस्यानुमाविपाप

श्री० भा० ९३ इति श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ॐ॥ ॐ॥ॐ॥ॐ॥ॐ॥
ग्रंथकर्ता च यं श्रीसोलेत्वेकस्य विनायकः तेषु विचिलिभ्रष्टमन्तव्याग्रवकाकथा ॥ ॥ ॥ ॥

पद श्रीभाष्यं हि

विशिष्टाद्वैतमत प्रतिपादकं
रामानुज भाष्य
ग्रंथोयम्

नवतान्निरूपणं न्यस्तप्रकारविशेषमतरास्यभवतीतिभावः॥

न्य

श्री·भा· मसंधियिविधाभेदविवाददर्शनात् स्वाभिमतन्निधाभेदे सूक्ष्मस्वमतोपपादनात् अतः प्रामाणिकविशेषैर्विशिष्ट
२७ मेव वस्त्विति वक्तव्यं शब्दस्य तु विशेषेण सविशेषवस्तुन्यभिधानसामर्थ्यं पदवाक्यरूपेण प्रवृत्तेः प्रकृ
तिप्रत्ययोगेन हि पदत्वं प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयं पदभेदश्चा
र्थभेदनिबंधनः पदसंघातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसंसर्गविशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपा
दनासामर्थ्यान्न निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणं प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पकसविकल्पकभेदभिन्नस्य न निर्वि
शेषवस्तुनि प्रमाणभावः सविकल्पकं जात्याद्यनेकपदार्थविशिष्टविषयत्वादेव सविशेषविषयं निर्विक
ल्पकमपि सविशेषविषयमेव सविकल्पके स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थविशिष्टप्रतिसंधानहेतुत्वात् निर्विक
ल्पकं नाम केनचिद्विशेषेण वियुक्तस्य ग्रहणं न सर्वविशेषरहितस्य तथाभूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्श
नादनुपपत्तेश्च केनचिद्विशेषेण इदमित्थमिति हि सर्वा प्रतीतिरुपजायते त्रिकोणसास्नादिसंस्थानविशेष
ण विना कस्यचिदपि पदार्थस्य ग्रहणायोगात् अतो निर्विकल्पकमेकजातीयद्रव्येषु प्रथमपिंडग्रहणं द्वितीा
यादिपिंडग्रहणं सविकल्पकमित्युच्यते तत्र प्रथमपिंडग्रहणे गोत्वादेरनुवृत्ताकारता न प्रतीयते द्वितीया
दिपिंडग्रहणेष्वेवानुवृत्तिप्रतीतिः प्रथमप्रतीत्यनुसंहितवस्तुसंस्थानरूपगोत्वादेरनुवृत्तिधर्मविशिष्ट २७

पतये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इति तदिदमौपनिषदपरमपुरुषवरणीयताहेतुगुणविशेषविरहिणामनादिपाप
वासनादूषिताशेषशेमुषीकाणामनधिगतपदवाक्यस्वरूपतदर्थयाथात्म्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणतद
दितिकर्त्तव्यतारूपसमीचीनन्यायमार्गाणां विकल्पासहविविधकुतर्ककल्पितमिति न्यायानुगृहीतवा
क्यप्रत्यक्षादिसकलप्रमाणतत्त्वयाथात्म्यविद्भिरनादरणीयं तथाहि निर्विशेषवस्तुवादिभिर्निर्विशेषव
स्तुनीदं प्रमाणमिति न शक्यते वक्तुं सविशेषवस्तुविषयत्वात्सर्वप्रमाणानां यस्तु स्वानुभवसिद्धमिति स्व
गोष्ठीनिष्ठसमयः सोऽप्यात्मसाक्षिकसविशेषानुभवनिरस्तः इदमहमदर्शमिति केनचिद्विशेषेण विशि
ष्टविषयत्वात्सर्वेषामनुभवानां सविशेषोऽप्यनुभूयमानोऽनुभवः केनचिद्युक्त्याभासेन निर्विशेष इति नि
ष्कृष्यमाणः सत्तातिरेकिभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैर्निष्कृष्यत इति निष्कर्षकहेतुभूतैः सत्तातिरे
किभिः स्वासाधारणैः स्वभावविशेषैः सविशेष एवावतिष्ठते अतः केनचिद्विशेषेण विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्य
विशेषनिरसनमिति न कश्चिन्निर्विशेषवस्तुसिद्धिः धियो हि धीत्वं स्वयंप्रकाशिता च ज्ञातुर्विषयप्रकाशन
स्वभावतयोपलब्धेः स्वापमदमूर्च्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्यामः स्वा
भ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेके विशेषाः सन्त्येव ते च न वस्तुमात्रमिति शक्योपपादनाः वस्तुमात्राभ्युपग

श्रीभा॰ २ निवेतन्नचेदेपि तन्मात्रस्य सुवर्णत्वादीत्युक्तस्यापि तु तात्मकत्वनदंगतव मसंगात्तैत तन्मात्रस्य घटो नियटोस्तीति
वस्तुयमतयावगतस्य द्रव्यत्वेकारणत्वेषोपपद्यते व्यवहारयोश्चवत्तादिसत्वंविरोधिव्यवहारयोगमात्तनद्यवहारयो
गपस्यासत्वंद्रव्यमेवसदित्यभ्युपगमेक्रियादीनामसत्वप्रसंगः क्रियादिषुकाप्राकृप्रमावलंवनेपिसर्वत्रैकरू गोघटव्यवहारसी
सद्व४ घुरू४ पासत्तांपयादौत्मनाचसर्वस्याभिन्नत्वे सर्वज्ञत्वेन सर्वस्वभावप्रतिसंधानात् सर्वद्गुणादोषसंकरप्रसंगश्च। कारेपि=२
पूर्वमेवोक्तः अतोयथोक्तमकारमेवानन्यत्वं अथोच्यते एकस्यैवायस्यांतरयोगेपिबुद्धिग्राह्यांतरादयोवाल
त्वस्थविरत्वादिषुद्रष्टव्यंते महाकृहिरण्यादिषुद्रव्यांतरत्वे पिद्रष्टव्यंते तत्र महद्धदिषु कारणेषु बुद्धिग्राह्यां कार्यर
तरास्योवस्थानिबंधनापवेतिकृतो निर्णीयतइतितत्रोत्तरं श्रीभावेनोपलब्धेः श्रीकुंडलादिकार्येसद्भावेच
कारणस्यतस्य हिरण्यस्योपलब्धेः इदंकुंडलं हिरण्यमिति हिरण्यत्वेन प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः नचैवं हिर
त्वा५ ण्यादिषुद्रव्यांतरेषु मृदादयउपलभ्यंते अतोवालत्वयुवत्वादिवत्कारणमतमेव द्रव्यमवस्थांतरायन्नंकार्य
मितिगीयते द्रव्यांतरवादिनाप्यभ्युपेतेनावस्थांतरयोगेनबुद्धिग्राह्यांतरादिदृष्टपयन्नेष्वनुपलब्धद्रव्यांत
त्व२ रकल्पनानुपपतेश्चनचजातिनिबंधनेयंप्र भिज्ञाजात्याश्रयस्यतद्रव्यांतरानुपलब्धेरेकमेवहेमजाती
यद्रव्यं कार्यकारणोभयावस्थं दृश्यते नच द्रव्यभेदेसमवायिकारणानुवृत्याकार्ये प्रतिसंधानमितिवा। २॰
च्यं प्रावचंद्रव्यांतरत्वे सत्याश्रयानुवृत्तिमात्रेणतदाश्रितद्रव्यांतरेप्रतिसंधानानुपपत्तेः गोमयादिकार्ये

णां कारणापि पार्थिवो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति परमेश्वरस्यैव कारणत्वं स्मर्यते स्मृतिरपि ततस्स्वयंभू
र्भगवानिति प्रकृत्य सोऽभिध्याय शरीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृ
जदितीति ह्यामसुवर्णमपि पुरुषोत्तममेव परमकारणमभिधाय योगे ज्ञानवान्द्रिरनेन तत्त्वात्मा सनातनः दधति२
३४ सृष्टिस्थित्यन्तकरणाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकां हि याति संज्ञां सकामण्डं तं जगतनैव च स्थितमित्यादि पुनरपीश्वरस्य
स्वातन्त्र्यमेवेति वक्तुं शक्यं न स्वतन्त्रात्माभ्युपगमान्त्वविशेषत्वान्निर्विशेषानां तदनन्तकल्याणगुणायोगात्कादा द्रू४ तस्य५
चित्कः वक्तुं शक्यते तेषां स्वाभाविकत्वेन सदातनत्वात् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रि
याच यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिभिः ज्ञानानन्दादिशक्तियोगात् एवास्य स्वाभाविक इति भावः शक्तिः स्वाभा
विकी ज्ञानबलक्रिया च स्वाभाविकीति पृथङ्निर्देशात्स्वलक्षणप्रसंगात्तु न च पाचकादिवत्सर्वज्ञ इत्यादिषु
शक्तिमात्रेण कृत्यन्यय इति वक्तुं शक्यं कृत्यस्य यमात्रस्य शक्ताव स्मरणात् पाकोऽस्य सिद्ध पादयोरित्यादिषु के
वांचिदेव कृत्यान्तरपानां शक्तिविषयत्वस्मरणात्पाचकादिषु तथात्वालक्षणसमाश्रयते किंच ईश्वरस्य तदं
शाविशेषत्वात् न स्यचाधितेन रं वा न समुद्रस्य वा घटादिवदधिकत्वात् तमीश्वराणां परमं महेश्वरं नतत्सम
श्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इत्यादीनीश्वरविषयाणि परशतानि वचांसि बाध्येरन् किंच सन्मात्रस्य सर्वात्मकत्वे सिद्धे
चेश्वरस्य तदंशत्वं सर्वेषु सन्मात्रस्य सत्त्वेनेश्वरांशोऽपि तस्य सत्त्वात् तदात्मकानि तदंशांशेन राशीव सन्नेः
१५ तदंशविशेषत्वात् तस्य सर्वात्मकत्वं प्रतिबोधयेदशाखाब्द्वेतनवदक्षणिकात्मकत्वं तदंशत्वं वाघटशरावादिः स्वांशेषु

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंप्लवे ॥३॥ यदेतद्दृश्यते मूर्तमेतज्ज्ञानात्मनस्तव भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥
ये तु ज्ञानविदः शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥४॥
तस्मात्परदेहेषु सतोऽप्येकमयं यदि हि ... विज्ञानं परमार्थोऽपि द्वैतिनो ...
...तथ्यवादिनः ॥६॥

श्री° भा° ३२

गविरहितं पनं केवलदेवमनुष्यादिरूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यतीत्याह यदेतन्न दृश्यते जगति नवोवतं वचनतत्त
दात्मकं जगत् देवमनुष्याद्यात्मकमिति दर्शनमेव भ्रमः ज्ञानाकाराणामात्मनां देवमनुष्याद्याकारत्वदर्शी
नमविभ्रमस्त्याह ज्ञानस्वरूपमखिलमिति येषुनष्ठं हि मंतो ज्ञानस्वरूपात्मविदः सर्वस्य भगवदात्मकत्वाज्ज्ञ
वसाधनयोगयोग्यपरिशुद्धमनस्सु ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीररूपम् खिलं जगत्क्ल
शीरातिरिक्तज्ञानस्वरूपात्मकं वस्तु शरीरं च पश्यतीत्याह येऽज्ञानविदइति अन्यथा श्लोकानां पौनरुक्तिपदो
लोल तथाऽर्थविरोधः प्रकरणविरोधः शास्त्रतत्त्वार्थविरोधश्च तस्मात्परदेहेषु सतोप्येकमपमित्यन
सर्वभूतस्थं ज्ञानैकाकारतया समानेषु सत्स्व देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपपिंडसंसर्गकृतमा
त्मस्वदेवाद्याकारेण द्वैतदर्शनमनृत्यमित्युच्यते विज्ञानमात्मगतमपि द्वैतं न प्रतिषिध्यते देवमनुष्यादिविवि
ध विचित्रपिंडेषु वर्तमानं सर्वमात्मवस्तु समभित्यर्थः यथोक्तं भगवता शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शि
नः निर्दोषं हि समं ब्रह्म इत्यादिषु तस्मात्परदेहेषु सतोपीति देहातिरिक्तवस्तुनि स्वपरविभागस्योक्तत्वात् यय २८
मोस्मि परः कोपीत्यत्रापि नात्मैक्यं प्रतीयते यदि मत्तः परः कोऽप्यन्यश्चेत्कास्मिन्नर्थे परश्चान्यश्चाहं योः प्रयोग
योगात् न च परस्मात् स्वव्यतिरिक्तात्मवचनः अन्यशब्दः तस्यापि ज्ञानैकाकारत्वेन समोदन्याकारत्वप्रतिषेधः।

ये भावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः येनानेन भगवता लालसंगा या भावस्तस्मात्कथं भवंति न पतंत्येष पाव
कस्यैव आसीनेति परिहारमनन्तादेत्ते तथासति कुसुमादिविकासरूपकर्मसर्गादि कर्तृत्वेन सर्वाणि न पारमा
र्थिकः सर्गः अपि तु भ्रांतिकल्पितस्तथा तिचात्र परिहारोऽस्यार्थः उत्पत्यादिकार्यं स्वात्मनि गुणगुणाः परिष्कृ
तिकर्मकर्त्रैपुरुषमिति स्वनादिगुणारदितस्यापि पूर्णस्याकर्मवशस्य कर्मसंबंधान्नहंसकर्तृत्वं
दृः कर्तृत्वमस्यापगमस्य तत्तिचात्र इष्टसकलविसज्जातीयस्य मम्मयो यथोदितस्वभावस्यैव जलादि
विसजातीयस्यास्मादेवोस्यादि धानियोगवान् सर्वशक्तियोगोन विरुध्यतइति परिहारः परमार्थः
तमेवैकत्वात् अपि न कृत्स्नस्यापारमार्थ्यं वदति अपितु कृत्स्नस्य तदात्मकत्या तद्व्यतिरेकेणावस्थि
तस्यापारमार्थ्यं तदेवोपपादयति नैवेषमहिमाधेनत्वात् ममेनञ्चराचरमितियेन त्वयेदं चराचरंव्या
प्तं अतस्तदात्मकमेवेदं सर्वमिति वदन्तः कोपिनास्तिश्रुतः सर्वात्मकतयात्वमेवैकः परमार्थः
यत इदमुच्यते नैवेषमहिमायामर्वव्याप्तिरिति ... नैवयमहिमतिवितिवकस्यं जगतः पनेवमि
त्यादीनां पदानां तत्त्वं चास्मात् लीलया महीमुद्धरतो भगवतो महावराहस्य स्तुतिप्रकरणाविरो
धश्च यतः कृत्स्नं जगद्ब्रह्मात्मनात्मनस्तयात्मन्यावाममवेन तव मर्जितस्मात्तदात्मकत्वान्नभवसाधकयो